tarih VE toplum

AYLIK EK
İSTANBUL'DA BİR SENE
Mehmed Tevfik
ARKA KAPAK
ELBİSE-İ OSMANİYYE
Osman Hamdi

1000 LİRA (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ / OCAK 1988

49

İletişim Yayınları

BRANDENBURG VE TÜRKLER ■ KLAUS SCHWARZ
TÜRKLER'DE SU KÜLTÜRÜ ■ TURGUT AKPINAR
HÜSEYİN KÂZIM BEY ■ İSMAİL KARA
ATATÜRK VE ÇOK PARTİLİ DEMOKRASİ ■ E.J. ZÜRCHER
NORADUNKYAN AİLESİ ■ KEVORK PAMUKCIYAN

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

SALİH ÖZBARAN
Princeton'da "Kanunî İhtişamı"
7

İSMAİL KARA
Bir Eski Zaman Efendisi: Hüseyin Kazım Kadri
9

Koleksiyoncunun Dağarcığından
15

ERİK JAN ZÜRCHER
Atatürk ve 1924'teki Çok Partili Demokrasi
16

UYGUR KOCABAŞOĞLU
Karagöz'den
20

TURGUT KUT
Pietro Canonica'nın Taksim Anıtı İle İlgili Mektupları
21

KLAUS SCHWARZ
15. ve 16. Yüzyılda Berlin, Brandenburg ve Türkler
24

TURGUT AKPINAR
Su-Kültü ve Bununla İlgili Âdetler
30

BİR MARŞ
40

KEVORK PAMUKCİYAN
Noradunkyan Ailesi ve Kapriel Noradunkyan Efendi
42

TAHA TOROS
Ünlü Tarihçi Ahmet Refik
49

ZEKİ ARIKAN
İzmir-Kasaba-Aydın Demiryolları Çalışanlarının Bir Muhtırası
52

M.ŞEHMUS GÜZEL
Osmanlı Karikatür ve Mizah Sanatı
57

KİTABİYAT

BÜLENT AKSOY
18. Yüzyılda Türk Müziği

MUSTAFA DUMAN
Nasreddin Hoca Almanya'da
60

KİTAP DAĞARCIĞI
63

Kapak Resmi: Brandenburg Prensi Joachim. Lucas Cranach tarafından yapılmıştır. (1520, 59 x 42 cm. yağlıboya) Berlin Devlet Saraylar ve Bahçeler Müdürlüğü'nün izinleriyle. Foto: Jörg Auders.

tarih.toplum **OCAK 1988 • CİLT 9 • SAYI 49**

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi
Murat Belge

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Sorumlu Yazı İşleri Yönetmeni
Fahri Aral

Danışma Kurulu
Nuri Akbayar, Emre Dölen
Çağlar Keyder
Uygur Kocabaşoğlu
Şevket Pamuk
Zafer Toprak, Aydın Uğur

Sayfa Düzeni
Nevzat Çalışkan

Düzelti
Şadi Arabacı
Fatih M.Öztan

Reklam ve Halkla İlişkiler:
Ayşe Silivri

Reklam İçin Telefon:
512 17 32

Satış Müdürü: Şeref Gün

Ofset Hazırlık: Perka A.Ş.

Renk Ayrımı: Ebru Grafik

Baskı: Ayhan Matbaacılık

Genel Dağıtım:
Hürriyet Holding A.Ş.

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
34400 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

Konur Sk. No: 24/4 06640
Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

857. Sokak İzmiroğlu İşhanı
No.306 35250 Konak-İzmir
Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi: 12.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu: 25 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 40 $/yıl • Avustralya: 45 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 1000 TL.

OKUYUCU MEKTUPLARI

"Osmanlı Döneminde Fotoğrafçılık'a Ek Bilgi"

Aralık 1987'de *Tarih ve Toplum*'da yayınlanan "Osmanlı Döneminde Fotoğrafçılık" yazımızdan sonra, elimize iki mektup geçti. 3 Ağustos 1908 tarihini taşıyan birincisinde, Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'nin çevresinde ikamet eden, Hovannes Şakaryan'ın oğlu Fotografçı Bedros Şakaryan'ın, 7 Nisan 1919 tarihini taşıyan ikincisinde ise, yeri açıklanmayan, Fotografçı Mıgırdiç Sakayan'ın isimleri geçmektedir. Bunlardan birincisinin yalnız soyadı bilinmekteydi, ikincisi ise, tamamen meçhuldü.

Diğer taraftan, derginin Kasım sayısındaki yazımızın üç yerinde, *veya* kelimesi *ve* olarak çıkmıştır. Birincisi, 12/268.ci sayfanın ikinci sütununun, aşağıdan yukarı altıncı satırında, ikincisi, aynı sayfanın üçüncü sütununun, aşağıdan yukarı dördüncü satırında, üçüncüsü ise, 13/269.cu sayfanın birinci sütununun, aşağıdan yukarı onyedinci satırında bulunmaktadır.

Düzeltilmesi rica olunur.

KEVORK PAMUKCİYAN
/İSTANBUL

Bir Galat-ı Meşhur

DEĞERLİ yazılarını büyük bir zevk ve istifade ile okuduğumuz muhterem İsmail Arar Beyefendinin 47. sayıda çıkan Vehip Paşa hakkındaki araştırmasında, bu yazının güzelliğine yakışmayan, bir yanlış gözüme çarptı. Yazının 29 nolu dipnotunda *İnkilâb-ı Azîm* isimli kitabın yazarı olarak Ahmed Refik Altınay merhum gösteriliyor. Halbu kitabın yazarı kurmay albaylıktan emekliye ayrılan ve o zaman erkân-ı harbiye kaymakamı bulunan bir başka Ahmed Refik'tir. Harp Akademisi'nden 1892'de mezun oldu ve Rumeli'de çalıştı. Halâskârân-ı Zabitan Grubu'ndan olduğu yolunda kayıtlar bulunuyor. Kitaba Kirkor Faik tarafından yazılan takdim yazısından da gerçek açıkça anlaşılıyor (Bilgi için: 1- *İnkilâb-ı Azîm*, İstanbul, 1324-1326, s.3, 2- Muharrem Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi*, Ankara, 1966, C.I, s. 181, 3- Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam - Ahmed Refik Altınay*, İstanbul, 1978, s. 130). Galat-ı meşhur haline gelen bu yanlışa bu vesile ile işaret etmek istiyoruz.

ALİ BİRİNCİ/SİVAS

Yirmisekiz Çelebizade Mehmet Said Paşa'nın Klavseni

TARİH ve Toplum'un Eylül 1987 tarihli ve 45 sayılı nüshasında küçük bir hata gözümüze çarptı. Sayın Bülent Aksoy'un "Rahip Toderini ve Eseri Üzerine" başlıklı giriş yazısını süsleyen çalgı resimlerinden sayfa 44'tekinin alt yazısında "Bugün kullanılmayan, kanuna benzer, iki tokmakla çalınan santur" denmektedir. Gerçi "Bugün *Türkiye*'de kullanılmayan" denmeliydi, zira santur İran'da hâlâ kullanıldığı gibi, Balkanlar'da da benzer âletler (örneğin *cembalom*) günümüze kadar gelmiştir. Fakat asıl sorun o değil: Resimlerin alındığı güzel yazma eserde[1] bir santur resmi gerçekten mevcuttur ama, herhalde bir fotoğrafçı hatası sonucunda dergide yayınlanan resim o değil, batı dillerinde *clavecin* (Fr.), *cembalo* (Alm.), *harpsıchord* (İng.) *clavicembalo* (İt.), *clave* (İsp.) gibi adlarla anılan, çağdaş Türkçe'de ise genellikle "klavsen" adı verilen preklâsik dönemi batı müziği âletlerinden birinin tasviridir. Yine de, Sayın Aksoy'un yazısı batı ve Türk musıkileri arasındaki bazı ilişkileri konu edindiğinden, bu tesadüfen de olsa belki daha isabetli bir resim seçimi olmuş bizce.

Çelebizade Mehmed Said Paşa

Âletin hemen üzerinde *"klavseng dirler"* ibaresi ile *"Merhum Said Paşa sadrazam olmazdan evvel, Sultan Mahmud (aleyhi rahmet'ül-mâlik'ül-vedud) hazretlerinin zamanında elçilik ile Fransa'ya var eyleyüb avdetlerinde beraber istishab ve ihda olunan Frengî ve müessir sazlardandır"* kaydı okunuyor. Onun da üzerinde ise şu tatlı beyit yer almakta: *"Meseldir meyvenin olmuşuna herkes atar sengi / Celâdet eyleyüb dinle hele sen bu klavsengi."*

Burada söz konusu olan padişah Birinci Mahmud, elçi ise Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Said Paşa'dır. Babası Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin elçiliği sırasında (1720-1721) Fransa'da bulunmuş olan Said Paşa, 1741'de tekrar -bu kez elçi olarak- oraya gönderilmişti. Yabancı dil öğrenen ilk Müslüman Osmanlı devlet adamı olduğu sanılan Said Paşa, her iki yolculuğunda

OKUYUCULARA MEKTUP

Geçenlerde aldığımız bir mektupta, dergimizi iki yıldır izleyen bir okurumuz *Tarih ve Toplum*'un çıkarken belirlemiş olduğu çıkış amacının, temel anlayışının değişip, değişmediğini soruyordu? Bu soru bizi oldukça düşündürdü. Gerçekten geride bıraktığımız dört yıldan sonra başlangıçta ortaya koyduğumuz temel anlayışta bir değişme olmuş muydu? Biz *Tarih ve Toplum*'un bugüne kadar olabildiğince objektif, ilkelerine sadık kalan bir çizgi izlediğini, en azından bu noktada hiçbir değişim olmadığını savunuyoruz. Şüphesiz, bu dönem boyunca dergide yayın yönetmeninden, tek tek yazarlara kadar çok farklı tarih anlayışlarına sahip kişiler yazı yazdı, tartıştı. Birbirine zıt görüşlere dergi sayfalarında yer verirken, tarafsız olamayacağımızı ancak tarihi olguları ortaya koyarken objektif olmanın zorunlu olduğunu vurguladık. Bu süre içinde tek amacımız; bizi izleyen, yalnız bırakmayan okurların özgürce düşünüp, tartışmasına yardımcı olmak ve bugünü anlamaya çalışırken dünün gerçeklerine objektif olarak yaklaşabilmelerini sağlamaktı. Bunu da -her kulun yapabileceği hatalarla birlikte- başarabildiğimizi sanıyoruz. Fakat yine de, Türkiye'de tarihe, tarih yazımına, tarih araştırmalarına (özel olarak da tarih dergiciliğine) böyle bakanların sayısı çok fazla değil. Olguların doğurduğu tarihi sonuçların nesnelliklerini kendi önyargıları için "araç" olarak kullananlar hâlâ etkili. Bu kalıpların kırılması yolunda bir çabamız olmuşsa ne mutlu bize...

1988'in bu ilk sayısı ilginizi çekecek yazılarla dolu. İsmail Kara yakın tarihimizin renkli bir kişisini, Hüseyin Kazım Kadri Bey'i tanıtıyor. Kara, önümüzdeki sayıda Hüseyin Kazım'ın yayınlanmamış "Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları" adlı eserini tanıtacak, daha sonra da bu eser dergi sayfalarında yayınlanacak. Hollanda Nijmegen Üniversitesi öğretim üyelerinden Erik Jan Zürcher'in bir süre önce Ankara'da yapılan bir seminere sunduğu Atatürk ve 1924'teki çok partili demokrasi deneyimini işlediği bildiri metninin ilgi toplayacağını umuyoruz. Yine bu sayıda bir *Tarih ve Toplum* dostu olan Klaus Schwarz'ın "Brandenburg, Berlin ve Türkler" başlıklı yazısının ilk bölümü yeralıyor. Schwarz, ünlü "Alaman Seferi"ni değişik kaynaklardan, ilginç gözlemlerle anlatıyor.

Turgut Akpınar'ın yazısı ise su-kültü ve buna dair adetlerle ilgili. Akpınar "Eski ve Bugünkü Türklerde Su-kültü"nü incelerken oldukça gerilere gidiyor, tarihte en eski uygarlıkların kutsallaştırdığı suyu ve bundan doğan düşünce ve inançları inceliyor.

Kevork Pamukciyan bu ay ünlü Noradunkyan ailesini ele alıyor. Zeki Arıkan ise yakın tarihimizden ilginç bir belgeyi açıklayarak veriyor. Osmanlı devleti'nde ilk demiryolu olan İzmir-Aydın hattında çalışanların yayınladığı bildiri Arıkan'a göre büyük bir ihtimalle daha sonra Milli Eğitim Bakanlığı yapan Mustafa Necati'nin kaleminden çıkmış.

Geçen sayıda Evangelinos Misailidis'in hayatına ilişkin yazısı bir hayli ilgi toplayan Turgut Kut, bu sayıda Taksim Anıtı'nın heykeltraşı İtalyan Pietro Canonica'nın mektuplarını aktarıyor.

Bu sayıda yeralan diğer yazılar arasında Taha Toros'un ünlü tarihçi Ahmet Refik'i ele alan yazısı var.

M.Şehmus Güzel, yine bir *Tarih ve Toplum* dostu olan François Georgeon'un Paris'te Anadolu Kültür Merkezi'nde açtığı Osmanlı Karikatür ve Mizah Basını sergisini, bir yazıyla tanıtıyor. Salih Özbaran ise geçen yılın Kasım ayında ABD'de Princeton'da yapılan Kanunî konferansına ilişkin izlenimlerini yazıyor.

Meliha Yetkin'in hazırladığı "Yüz Yıl Önce Bu Ay"ın yanısıra bu ay diğer bağımsız sayfalarımız, "Karagöz'den", "Bir Marş" ve "Koleksiyoncu'nun Dağarcığı'ndan" sonunda bu sayıda biraraya geldi. Kitabiyat sayfalarında ise Mustafa Duman ile Bülent Aksoy'un yazıları var. Duman, Almanya'da yayınlanmış bir Nasrettin Hoca kitabını tanıtıyor. Aksoy ise geçenlerde yayımlanan Charles Fonton'un "18. Yüzyılda Türk Musıkisi" kitabını inceliyor. Bu ay kitabiyat sayfalarında bir yeniliğimiz var. Bundan sonra her ay yeni yayımlanmış kitapların çok kısa tanıtımlarını yapacağız. Bu ay kitapları Nuri Akbayar ile Turgut Kut seçtiler. Her ay verdiğimiz ek bu ay yine Mehmed Tevfik'in eseriyle devam ediyor. Bir, iki sayı daha devam edecek "İstanbul'da Bir Sene"den sonra bir başka eseri sunacağız. Bu arada "İstanbul'da Bir Sene"nin transkripsiyonu ile ilgili bazı düzeltmeleri yapan ve bunun için yayınevine kadar gelme zahmetine katlanan Cevdet Kudret'e teşekkürü bir borç sayıyoruz. Arka kapakta vermiş olduğumuz Elbise-i Osmaniyye'nin yan tarafına koyduğumuz çizgi ve makas işareti okurlarımız arasında bazı tereddütler yarattı. Bunu sadece arka sayfayı kesip, ayrıca biriktirmek isteyecek okurlar için yaptık. Yoksa dergiyi olduğu gibi ciltlemek bizce en doğrusu.

Yeni yılın tüm *Tarih ve Toplum* okurlarına sağlık ve mutluluk getirmesini diliyoruz. Gelecek ay daha güzel bir dergide buluşmak umuduyla...

---

da rahatça yüksek sosyetenin arasına karışmış, mükemmel Fransızca konuşması, opera'nın ve *Comédie Française*'in müdavimlerinden olması, Onbeşinci Louis'nin maiyetindeki hanımların ilgisini çelmesi, kralın da hocası olan Madame Maubois'dan heykeltraşlık öğrenmesi, Monsieur Aved adlı *académicien* bir ressama portresini yaptırması ve sık sık balolara devam edip hattâ şarap içmesiyle dikkat çekmişti.[2] Altı ay orada kaldıktan sonra İstanbul'a dönen Said Paşa, anlaşılan yanında bu klavseni getirmiş olacak. İstanbul'a dönüşünde bilindiği üzre İbrahim Müteferrika ile 1726 cıvarında matbaa'yı kurmuş, 1755'te sadrazam olmuş, ancak yeni vergiler koymağa teşebbüs ettiği ve

"değişime fazla açık olduğu" gibi gerekçelerle beş ay sonra azledilmiş,[3] çeşitli valiliklerde bulunduktan sonra Maraş'ta vefat etmiştir.

Said Paşa'ya İstanbul'a dönerken Fransız kralı tarafından verilen hediyeler arasında bir org bulunduğu biliniyorsa da,[4] klavsen konusunda herhangi bir kayda rastlayamadık. Yukarıda sözü geçen elyazmasında "organun" adıyla bir org resmi ve bu âletin nasıl çalıştığına dair oldukça ilginç birkaç söz olmakla birlikte, yazmanın tümünü göremediğimiz için bunun Said Paşa'yla ilgili olup olmadığını, hattâ Türkiye'deki bir kilisede mi görüldüğünü, yoksa dışarıdan mı geldiğini bilemiyoruz.[5]

Said Paşa'nın Fransa'da bulunduğu yıllar, Fransız barok müziğinin doruk noktalarından sayılabilir. İlk yolculuğunda, bir zamanlar Fransa'nın sahne hayatını tümüyle tekeline almış olan Jean-Baptiste Lully öleli henüz birkaç yıl geçmişti, Michel-Richard Delalande, Jean-Joseph Mouret, François Couperin gibi büyük besteciler ise hâlâ hayattalardı. Bu dönemde Osmanlı heyetinin bale ve operaya devam ettiği, örneğin 27 Mart 1721'de Lully'nin *Thésée* ve 13 Mayıs 1721'de André Cardinal Destouches'un *Omphale* adlı operalarını seyrettiği, Lyon'dan ayrılışlarının arefesinde şereflerine verilen bir baloda Said Paşa'nın özel arzusu üzerine André Campraw'nın *L'Europe galante*'ındaki "Türkiye" bölümünün çalınıp söylendiği bilinmektedir.[6] Yirmi yıl sonra Paris'e döndüğünde de, opera'da örneğin Jean-Philippe Rameau'nun kimisi "şark"ı konu edinen eserlerini - muhtemelen bestecinin kendi yönetiminde- izlemiş olabileceği gibi,[7] yine Rameau'nun *Pièces de Clavecin en Concerts* adlı ünlü eserinin de 1741'de basılmış olması ilginç bir tesadüftür. Bu ortamın heyacanıyla yurda dönerken yanına bir klavsen alması, bu denli yeniliğe açık ve batı meraklısı biri için çok şaşırtıcı değil.

Asıl merak edilecek nokta, bu âletin İstanbul'a döndükten sonraki akıbeti. (Bu konuyu bilen birisi bizi aydınlatırsa çok müteşekkir olacağımızı burada ilân edelim.) Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi 1721'de İstanbul'a döndüğünde, beraberinde getirdiği hediyelerin bir kısmını kendine saklayıp Damad İbrahim Paşa'ya bildirmediği suçlamasına maruz kalmış, başı bir hayli derde girmişti.[7] Oğlunun bunları hatırlayıp klavseni Saray'a vermiş olması mümkün; öyle ise, muhakkak bir yerde bunun kaydı olmalı ama, bu hususu yeterince araştırmadık.

Ancak, yukarıda sözü geçen yazma bu konuda bir ipucu veriyor. Her şeyden önce, klavsen resmi aynı eserdeki kanun resmine şaşırtıcı bir benzerlik arzetmektedir. Üstelik, resimde önemli birkaç hata var: Âletin klavyesi unutulduğu gibi, genellikle son derece süslü olabilen gövdeyle kapağın resimde yokluğu göze çarpmaktadır. En önemlisi, resim aynada görülmüşçesine ters çizilmiştir. En uzun teller pest notalara, yani âletin (çalan kişiye göre) soluna, kısa teller ise tiz notalara ve dolayısıyla âletin sağına düştüğü halde, resimde bunun tersi görülmektedir. Üstelik, burgular bir klavsende olması gerektiği gibi klavye tarafına değil, kanundakiler gibi âletin çapraz yanına konmuş gibi duruyor (yoksa bunlar tuşlar mı?). Bütün bunlar ise, Albercht Dürer'in gergedanı gibi, bu âletin de sanatçı tarafından görülerek değil de başkalarının anlattığına göre ve sanatçının aşina olduğu nesnelere benzetilerek çizilmiş olabileceğini düşündürmektedir. O halde bu yazma kaleme alındığında Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Said Paşa'nın klavseni belki ortadan kaybolmuş, belki bir yangında veya başka bir nedenle yok olmuştu. Osmanlı toplumunun batı'yı keşfediş sürecinin unutulmuş, ama elbette araştırılmağa değer bir aşaması daha...

[1] ***Topkapı Sarayı Müzesi, H.1793***

[2] *Niyazi Berkes, The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964), s.35-36; Hélène Desmet-Grégoire, *Le divan magique: l'Orient turc en France au XVIIIè siècle* (Paris: 1980), s.24. Söz konusu tablo günümüzde Musée National da Château de Versailles'da bulunmaktadır.

[3] İsmail Hami Danışmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul, 1955), c.4, s.38.

[4] Çeşitli kaynaklardan derlenmiş bir hediye listesi için bkz. Fatma Müge Gökçek, *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the XVIIIth Century* (New York, 1987), s.144.

[5] Bilindiği gibi Kraliçe Birinci Elizabeth 1599 yılında Üçüncü Murad'a bir org göndermişti (Bkz. Stanley Mayes, *An Organ for the Sultan* (Londra, 1956); ancak, burada resmedilen âlet, Elizabeth'in gönderdiği orgun bilinen resim ve tasvirlerine benzemediği gibi, danıştığımız org uzmanı Sayın Barbara Owen, bunun ne İngiliz, ne de Fransız orglarını anımsattığını, daha ziyade İtalya (veya belki İspanya) kökenli bir *positivo* olması ihtimalini kuvvetli bulduğu belirtiyor. Yunanca bir terim *(organon)* kullanılmış olması ayrıca kayda değer -bu klâsik terim, günlük anlatım dilinde pek kullanılmazdı.

[6] Mehmet Efendi, *Le paradis des infidèles: Relation de Yirmisekiz Çelebi Mehmed efendi, ambassadeur ottoman en France souns la Régence* (Paris, 1981), Gilles Veinstein'ın hazırladığı ek notlardan, s.176, 208.

[7] Bu önermenin biraz spekülatif olduğunu teslim etmeliyiz. Said Paşa'nın ikinci yolculuğu hakkında Fransız matbu ve arşiv kaynaklarında bolça bilgi bulunması beklenebilirse de, Desmet-Grégoire bunun böyle olmadığını belirtmektedir (a.g.e., s.23-24). ***The New Grove Dictionary of Music and Musicians*** (haz. Stanley Sadie, [Londra, 1980], c.15, s.570-571) ise Rameau'nun 1741'de sahneye konmuş herhangi bir eserinden söz etmemektedir.

[8] Marquis de Bonnac'ın hatıratından aktaran Veinstein, a.g.e., s.235.

IRVIN CEMİL SCHICK/ (ABD)
FATMA MÜGE GÖÇEK/ (ABD)

"Fırsat Verilirse..."

Ekim 1987 sayınızdaki "Anadolu'da Bir Sempozyum" adlı yazıyla ilgili olacak söyleyeceklerimiz... Sayın yazar Salih Özbaran'ın genişçe bir paragraf ayırdığı öğrencilerden ikisi olarak yazma gereğini duyduk.

Sempozyumun, bilimin kurallarına uygun atmofserini solumak, sadece bilimsel kaygılarla bir şeyler yapmaya çalışmak sanıyoruz ki herkesin kazancıydı. Sayın Özbaran'ın söylediği gibi işler "olması gerektiği gibi" yapılmaya çalışıldı. Bu ise bize göre, olmaması gerekenleri görüp "ibret alma" yanında olması gerekenleri görüp "örnek alma" duyguları kazandıran bir olaydı ve daha sağlıklıydı. Çeşitli uluslardan kişilerin birbirlerinin ve kendilerinin tarihlerini tam bir bilimsel objektif anlayışla eleştirebilmeleri herkesin başarabileceği türden bir iş olmasa gerek...

Üniversitemiz dışından gelerek bizi gözleme ve başkalarıyla kıyaslama olanağı bulan ağırlamakla onurlandığımız bilim adamlarının söz birliği etmişçesine, sahip olduğumuz özgürlükçü ortamı vurgulamaları bizim için ayrı bir övünç kaynağı oldu. Gönül tüm üniversitelilerin aynı övüncü paylaştıkları bir ortamın egemen olmasını diliyor.

Son sözlerimiz ise sayın yazarın "fırsat ve yetki tanındığında öğrencinin hangi düzeye ulaşabileceğinin kanıtlanması" olarak nitelediği katkı olayı üzerine olacak. Bu tür sorumluluklar öteden beri üniversite gençliğinin isteye geldiği şeylerdir. Aslında "Gençler geleceğimizin garantisidir" diye başlayan nutukların gerisinde, gençleri geleceğin sorumluluklarına alıştıracak türden girişimlere yönelten bir anlayış olmalıdır. Ancak çokçası bunu bulabilmek zor oluyor. Sen dersini çalış başka şeylere bakma anlayışı bize fazlaca bir zenginlik getirmiyor. Ve sonuçta da sorumluluklara tam anlamıyla hazır bir gençlik yerine üniversiteden çıktığında kararsız ve sudan çıkmış balık örneği şaşkın gençlik ortaya çıkıyor. Gerçi bir genelleme yapmak sakıncalı ama azınlıktan söz etmediğimizi sanıyoruz. □

GÖNÜL ÖZSOY-CEZMİ KARASU/ ESKİŞEHİR

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

İSTANBUL HAVADİSİ

"Zaptiye Nezaret-i Aliyyesinden"

□ Dünkü gün sabahleyin saat iki buçuk kararlarında bazı taraflarda olduğu gibi Kumkapı İskelesinde dahi salîbi [haçı] denize atmak âdâtı [âdetleri] icrâ olunduğu sırada seyir için sandallarla gitmiş olan Hıristiyanlardan Nişancalı Tahsin efendi ile balıkçı Frankol'ün sandallarında bulunan on beş Hıristiyan nasılsa sandallar devrilerek denize düşmüşler ise de cümlesi tahlîs edildiği [kurtarıldığı] alınan jurnallerden müstebân olmuştur... (19 Kanun-ı Sânî 1888)

□ Eyvansaray'da dakik [un] değirmeninden hamallık eden Ağacan refiki Hasan ve Tatyos ve firarda bulunan Vartan ile mechul'el-ism iki refikleri geçen Pazartesi gecesi saat dört kararlarında Galata'da Kireçkapısında Kahveci Ohannes'in kahvehânesine giderek yek-diğerleriyle münâzaa [kavga] ve hâmil oldukları [taşıdıkları] kama ve usturpaları çekerek Kahveci Ohannes'i darb ve müşterilerden Zırar ve Kirkor'u başından ve sâir mahallerinden cerh ve kahve derûnunda bulunan eşyayı ve camları ve o civarda bulunan Kahveci Avram'ın dükkânının dahil üç adet camı ile masa taşını şikest ederek [kırarak] firar eyledikleri halde cümlesi derdest olunarak icabının icrâsına teşebbüs olunduğu ve mecruhların [yaralıların]... (19 Kanun-ı Sânî 1888)

□ Geçen Pazartesi günü kesretle kar yağmasından dolayı Kısıklı civarına kurtlar inerek bir sütçü ile hayvanını paraladıklarına ve oniki yaşlarında bir erkek çocuğun oralarda bir ağaç altında donduğuna dair Tarik gazetesinin geçen Çarşamba günü çıkan nüshasında bir fıkra görüldü. Üsküdar Mutasarrıflığı cânibinden evvel ve âhir buna dâir alınan jurnallerden geçen Cuma günü sabahleyin saat üç raddelerinde Kabataş'tan Üsküdar'a geçmiş olan ismi meçhul bir şahsın Şalgamlı Çiftliğine gitmek üzere Hurşit Reis'ten ... kuruşa istikrâ eylediği [kiraladığı] bargiri alıp avdet etmek için yanına terfik olunan [arkadaş olan] onsekiz yaşlarında Tırnoylu Hüseyin'in esnâ-i râhda [yolda] soğuktan donduğu... (23 Kanun-ı Sânî 1888)

MUHARRERÂT

□ Şehremanet-i celîlesinden millet-i Museviyye Haham başı kâim-makamlığına yazılan tezkerenin suretidir:

"Millet-i Museviyye Hahambaşı Kâim-makamlığına"

Harik-zedegân [yangın-zedeler] için cânib-i vâlâlarına irsal kılınmış olan iâne biletleri icab edenlere bi't-tevzi yirmi binüçyüzelli kuruş cem' edilebildiğinden bahisle bundan on bin kuruşunun Arnavutköy ve küsurunun dahi Üsküdar harik-zedegânı iânesi için kabulüne ve mütebâkîsi [geri kalanı] dahi gönderildiğine dair vürûd eden tezkere-i vâlâları üzerine mebâliğ-i mezkurre komisyonlarına teslim ettirildi. Gerek cânib-i âlilerinden ve gerek mürüvvetmendân millet-i Museviyye taraflarından şu suretle ibraz olunan âsâr-ı şefkat ve hamiyet cidden sezâvâr-ı takdir olduğundan beyan-ı teşekkürât... (10 Kanun-ı Sânî 1888)

Fî 21 Rebiülâhir sene 305
ve Fî 24 Kanun-ı evvel sene 303

"Bolu Sancağından Tahrirat-ı Mahsusa"

□ Hasb'el-maslahat [iş dolayısıyla] Dersaadet'ten Bolu'ya vukû bulan seyahat-i âcizânem esnasında nazar-ı dikkatime mütesâdif [raslayan] ahvâli arz etmeyi menâfi-i umumiyyeye muvâfık gördüm.

Dersaadet'ten şimendifere binilip dörtbuçuk saatte İzmit'e muvâsalat olundu.

İzmit'ten bi'l-hareke Sapanca ve Adapazarına gelinceye kadar şose var ise de muhtac-ı tamir bulunan mahalleri görülmüştür.

Sapanca'nın İzmit mülhakatından Hendek nahiyesineoniki saat bu'du [uzaklığı] olup havalar müsait olmakla beraber yolun fenalığından o kadar çamur var idi ki biçare hayvanlar ayaklarını yerleştirmek için zemin-i sulbü [sert zemini] yarım arşın derin mahalde bulabiliyordu.

Hele Kuruköprüler nâmıyla yâd olunan mevkîe karib [yakın] olan mahallerin çamuru hayvanların karınlarına vâsıl olmakta ve bu sırada bir saat imtidâd eden bu bataklıktan hayvanla bi-

le geçmek muhâl [olanaksız] ve müteazzir' [güç] olmasına mebnî kalın ağaçların içi oyulmuş teknelere binerek hezar müşkilât ile öte başa geçirilmektedir... (18 Kanun-ı Sânî 1888)

TELGRAF

☐ Evelki Cumartesi günü Ermeni Katolik Patriği efendi hazretlerinin isim günü olması hasebiyle Roma'da bulunan bilcümle rüesâ-i rûhaniyye ve mektep şâkirdânı ve asilzâdegân müşarünileyhin ikâmetgâhına giderek icrâ-i tebrik eyledikleri sırada Patrik müşârünileyh hazretleri bir nutuk irâd edip adalet ve mahâsin-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhîden bahisle izdiyâd-ı ömr [ömrünün artması] ve âtiyet-i mülûkâne hakkında ed'iye-i hayriyyeyi [hayır dualarını] tekrar eylediği telgrafla bildirmiştir... (10 Kanun-ı Sânî 1888)

☐ Memâlik-i mahrusada olan hapishanelerin ıslah-ı ahvâli hakkında bazı teşebbüsat olduğu ve hattâ Dersaadet'le diğer bir iki yerde birkaç kürek mahalli inşâsı mukarrer bulunduğu işitilmiş ise de şimdiye kadar bir teşebbüs ve eser görülmediğinden bu maddede hükûmet-i seniyyenin nazar-ı re'fet-eserini [merhamet izleri (taşıyan) bakışını davete ibtidar ediyoruz].

Malûmdur ki mahâkim-i nizamiyyenin [askerî mahkemelerin] tanzimi için fedakârlık ihtiyar bulunulmuş ve terakkiyâtın husûlü esbâbı aranılmakta bulunmuş olduğu gibi birçok mücrimînin terbiye edileceği yerlerin dahi kaide-i hıfzıssıhhate muvâfık ve bihakkın tezhib-i ahlâka hâdim olacak [ahlâkı düzeltmeye hizmet edecek] bir surette bulunması elzem olup hattâ Avrupa'nın ekser yerlerinde hapishaneler sanâyi ve marifet mektebi haline gelmiş ve oraya giren mahkûmînin tehzib ve tezkiye-i ahlâkına [ahlâk düzgünlüğü ve temizliğine] itina olunmakta bulunmuştur.... (11 Kanun-ı Sânî 1888)

☐ Dersaadette bulunan Rusya papazları tarafından matbaamıza gönderilen varakanın tercümesidir:

"Birkaç mah [ay] evvel Panislavist serkerdelerinden Gorbaçof nâm kimesnenin Bağçevanof nâmında Bulgar bir mülteci ile Dersaadet'e gelerek Galata'da geçen Pazar akşamı muhterik [yanmış] olan Rusya Papazları Manastırın da ihtifâ ettikleri [saklandıkları] neşr olunmuş ise de manastırımızın politika işlerinde zî-medhal bulunduğunu [parmağı olduğunu] ve garazkârın kim olduğunu bilemediğimizden herhalde haber-i mezkurun erâcîfden [yalandan] ibaret olduğunu ve manastırımızda [Gorbaçof] ve (Bağçevanof) nâmında kimsenin misafir edilmediğini ve politika fesâdı ile meşgul hiçbir ferdin manastırımızda kabul olunmayacağını beyana müsâraat [açıklamaya girişme] ve işbu varaka-i âcizânemizin muteber gazetenize derc edilmesi ricasına... (12 Kanun-ı Sânî 1888)

(Ruşça imzalar)

☐ Müstahberât-ı âcizanemize göre Bulgaristan Hükûmeti bu kere nikel madeninden birtakım akçe darb ettirerek [bastırarak] mevki-i tedâvüle ihrac eylemiş [çıkarmış] ve zikr olunan madenin kıymet-i hakikiyyesi ise yüzde elli raddelerinde bulunduğu cihetle Memâlik-i Şahaneye duhûlü taht-ı memnûiyyete alınarak [yasaklanarak] gümrüklerden imrarına [geçirilmesine] müsaade olunmamak üzere rüsumat emanet-i aliyyesine tebligat-ı lâzıma icra buyurulmuştur... (14 Kanun-ı Sânî 1888)

HARİCİYYE

"Rusya'nın Tedarikâtı"

☐ Tayms gazetesinin Viyana'daki muhbirinin iş'ârı vechile Rusya Lehistan'ındaki tedarik-i askeriyye hitam bulmuştur. Vilayet-i mezkure de dört yüz bin nefer kadar Rusya askeri mevcut olmakla muharebe zuhurunda müdafaaya kifayet edeceği beyan olunuyor imiş.

Şimdi Rusya devleti Besarabya'da ve Avusturya'nın Transilvanya vilayeti hududunda dahi asker cem' etmektedir. Elli bin nefer kadar Rusya asâkiri Bender civarında tahaşşüd eylemiştir [toplanmıştır].

(Istandart)ın muhbiri malûmât-ı mezkureyi tasdikle bir seneden beri Rusya'nın Romanya civarında tedarikat-ı ihtiyatiyye icrâsında bulunduğunu ve bu defa dahi Purut nehri civarında esbâb-ı müdafaasını ikmal ile meşgul olduğunu beyan eyliyor... (14 Kanun-ı Sânî 1888)

"Romanya"

☐ Bükreş'ten vürud eden haberlere nazaran Romanya hükûmeti meslek-i ihtiyatı terk etmemekle beraber techizât-ı askeriyyenin ikmaline ve istihkâmlar inşâsına devam etmektedir.

(Kurup) fabrikasından mübâyaa olunan [satın alınan] top mühimmâtının bir kısmı iki yüz kırk yedi vagon ile Bükreş'e vürud ettiği halde Bükreş istihkâmları için Almanya'da (Kruzon) fabrikasına sipariş olunan zırhlar ve mühimmât-ı sâire dört yüz seksen vagonla vürud edecek imiş... (14 Kanun-ı Sânî 1888)

"Paris'te Mühim Bir İflas"

☐ Paris'te (Kaltenbah) nâm meşhur bir bankacının Kanun-ı Sâînin beşinde izhar-ı iflâs etmesi bir iki gün kadar erbâb-ı mesâlih miyânında [iş sahipleri arasında] azim kil ü kâli [dedikoduyu] mucib olmuştur. Müflis-i merkumun açığı on on beş milyon Frank tahmin olunmuştur.

(Kaltenbah) borsa oyunculuğunda dahi birinci olup beş yüz bin lira kadar serveti bulunduğu zannolunur idi. Merkumun hâmil olduğu tahvilât-ı sâiresinden başka yedi yüz elli bin liralık Mısır tahvilâtının borsada satılmasının beyânı muâmelâtının ehemmiyetini irâe eder.

Süveyş kanalı hisseleri ve sâir hisseler üzerine pek çok muâmelatı bulunduğundan kendisiyle işleri bulunan bir hayli küçük borsacılar mutazarrır olmuşlardır.... (16 Kanun-ı Sânî 1888)

İLÂN ve REKLAMLAR

"İlmî ve Nazarî İlm-i Hesap"

☐ Erkân-ı harbiyye miralaylarından Mekteb-i Harbiyye ders nâzırı Ahmet Şükrü beyin eseri olup mekâtib-i rüşdiyye-i askeriyye ile mülkiyye de tedris olunarak mevcudu kalmamış olan bu eserin bu kere bazı ıslahat icrâsıyla defa-i saniyye olarak güzelce tab' ve mevkî-i istifadeye vaz' edilmiştir.

İlm-i hesabın ameli ve nazarî cihetlerini mükemmel surette hâvî olan bu hesap sâir mühim mekteplerde dahi tedrise şâyân olmakla hey'et-i idare ve tedrisiyyelerinin nazar-ı dikkatlerine arz olunur... (10 Kanun-ı Sânî 1888)

☐ Bulgaristan Emâreti [Prensliği] Levazımât-ı askeriyye idaresinin hesabına olarak celbetmiş olduğumuz hayvanat örtülerinden yalnız bin beş yüz parça kalmıştır. İşbu örtüler 190 cm. tûlünde ve 130 cm. arzında olup dayanıklı ve kenarları renkli ve işlemeli ve yatak örtüsü olmaya dahi elverişlidir.

Deve kılı renginde araba örtülerinden 350 parça kalmıştır. 195 cm. tûlünde ve 155 cm. arzında olup otuz beş kuruşa satılıyor.

İki parça ve orta örtüsü ve iki kenarlı pencere perdelerinin iki renklisi otuz beş ve üç renklisi otuz sekiz ve dört renklisi kırk bir ve beş renklisi kırk dört kuruşa satılıyor.

Kalın ve dayanıklı ve renkli ve kenarı açık renk işlemeli halıların arşını üç buçuk kuruşa satılıyor... (15 Kanun-ı Sânî 1888) ☐

Princeton'da "Kanunî İhtişamı"

SALİH ÖZBARAN

19, 20 VE 21 KASIM 1987 günlerinde ABD'nin Princeton Üniversitesi'nde Kanunî Sultan Süleyman dönemi ve bu dönemin dünya tarihindeki yeri *(The Age of Süleyman the Magnificent: A World Empire and Imperial Civilization)* hakkında, çoğunlukla ABD, Türkiye ve İngiltere'den tarihçilerin katıldıkları bir toplantı yapıldı. Princeton Üniversitesi'nde Osmanlı tarihi dersleri veren Cemal Kafadar'ın ve kendisine yardımcı olanların çabaları ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin malî desteği ile gerçekleştirilen böyle bir konferans demeti ABD'nin çeşitli kentlerinde açılan Kanunî Sultan Süleyman dönemi sergisinin, sanat tarihi ağırlığı ile, bilimsel açıklamasıydı.

O.Ş.Gökyay, H.İnalcık, B.Lewis, A.Kuran, N.Atasoy, S.Faroqhi, B.Fleming, A.Hess, M.Kunt, İ.Ortaylı, G.A.Tekin, E.Atıl, F.Çağman, Z.Çelik, H.Lowry, A.Fisher, M.Cook, N.Itskowitz, S.Soucek, L.Peirce, S.Özbaran'ın bildirileri ve yorumları, W. Mc Neill, J.Elliott, R.Evans, E.Meyer, J.Raby'nin gözlemleri ve C.Kafadar, Gülru Necipoğlu Kafadar, F.M.Göcek ve A.Karamustafa gibi genç tarihçilerin umut veren tebliğleriyle bu toplantının son yıllarda Türkiye'de ve yurtdışında Türk tarihi ile ilgili olarak yapılan sempozyumlar, konferanslar veya kongrelerle kıyaslandığında, yararlı olduğunu, bir ölçüde, amacına ulaştığını söyleyebiliriz. Gerçi, kimi zaman bilinen şeyler tekrarlandı, özetler sunuldu ve -günümüzde tarihçilerin pek benimsemedikleri metod olan- sınırlı bir dönem dile getirilmeye çalışıldı (Hiç şüphesiz, geçmişten 46 yıllık bir kesit ve belli bir mekân, zaman akışından ve çevre genişliğinden soyutlanamaz). Yine de belli kişilerin veya belli olayların anılmaları, yeniden değerlendirilmeleri kaçınılmaz olabiliyor. Kanunî sergisi, dile getirmeye çalıştığım bu toplantının gerçekleştirilmesi için makul bir gerekçe sayılabilir.

Kanunî Sultan Süleyman

Herhalde serginin etkisiyle veya göze hoş gelen taraflara ağırlık verilmek istenmesinden olacak, mimari, minyatür, süsleme vb. ağır basarken bu eserlerin her türlü kaynağını teşkil eden Osmanlı toplumunun yapısı, işleyişi, başka bir ifadeyle, tarihçilerin son 30-40 yıl içinde keşfettikleri konular gündeme getirilmedi veya çok az dile getirildi. W.McNeill, C.Issawi ve J.Elliott gibi Osmanlı tarihi ile dolaylı ilgilenen tarihçilerin konuşmaları -konferansın amacına uygun olarak- Kanunî Osmanlısını dünya perspektivinde görmeye yönelikti. Elliott'un, Osmanlı tehlikesini sezmiş olan ancak Avrupa'daki gaileler yüzünden (Ferdinand meselesi, Hollanda isyanı, Lüter hareketi gibi olaylar sebebiyle) Türklere karşı etkili olamayan Hapsburg İspanya'sına Osmanlıların Araplar gibi tesirli olup olamadıklarını, olamadıysalar neden olamadıklarını sorması, A.Fisher'in Osmanlıların Macaristan, Lehistan ve Moskova hakkında ne bildiklerini sorması ve buna olumsuz cevap vermesi Osmanlıların batı ve doğu Avrupa ile olan ilişkilerine yeni boyutlar getiren yaklaşımlardı.

Halil İnalcık'ın, Kanunî Sultan Sü-

The Age of Süleyman the Magnificent:
A World Empire and Imperial Civilization

An International Conference Organized By
Princeton University
Department and Program of Near Eastern Studies
20-22 November, 1987

with support from
The Government of the Turkish Republic

Princeton Üniversitesi'nin düzenlediği Uluslararası Konferans'ın tanıtım afişi

leyman döneminde Osmanlı yayılması anlatırken gaza ruhu ve adalet fikrini yayma faktörleri yanında ekonomik gerekçelerin üzerinde önemle durması yâni ganimet, esir, timar elde etme arzularını, ticarî amaçlarını bilhassa belirtmesi, S.Farophi'nin, Hac yollarını ve Kızıldeniz Ticaretini dile getirirken, günlük ihtiyacın ideolojinin önüne geçtiğini vurgulaması Osmanlı yayılmasının sebeplerini kalıplaşmış açıklamaların dışına çıkarıyordu. Yerli kaynakların *Kanunî*'si, batılı tarih eserlerinin *Muhteşem*'i Sultan Süleyman'ın bu niteliklerine uygun Venedik'te yapılmış, Osmanlı kaynak ve minyatürlerinde görmediğimiz bir miğfer-taç'ın muhtemelen İbrahim Paşa'nın patronajında gerçekleştirilmiş olabileceğini söyleyen Gülru Necipoğlu Kafadar'ın görüntülü bildirisi dinleyenleri Batılı üslupta bir Süleyman ile karşı karşıya bırakırken bir hayli ilgi topluyordu.

"İhtişam" yerine eleştiri getiren - birkaç tane de olsa- bildiriler vardı Princeton'da; Barbara Fleming bunlardan bir tanesiydi. Fleming, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin de yararlandığı Mevlâna İsa'nın anılan dönem hakkındaki düşüncelerini yansıtırken onun kardeş katlini nasıl reddettiğini, bilginlere gösterilen saygının nasıl yitirildiğini, Anadolu'da buhranlı dönemin nasıl başladığını, o görkem içinde pekçok rahatsızlığın nasıl ortam bulduğunu ve bunlardan ötürü de kıyametin kopacağına inanıldığını bildiriyordu. Bir bakıma kamuoyu (public opinion)'nu dile getiren bir Osmanlı'yı anlatıyordu. 1554 yılında, Hürmüz kuşatmasında hatalı bulunarak Saray hükümetince idam ettirilen bilgin Pirî Reis'in eseri *Kitap-ı Bahriye*'yi 1935 yılında yayınlatan Atatürk ve Türk Tarih Kurumu'nu bu kadirbilirliğinden dolayı takdir eden S.Soucek'in bildirisi de anılan döneme değişik açıdan bakmaya davet ediyordu.

Toplantı süresince, çalışmalarıyla Türk tarihçiliğine yerleri çok zor dolduracak hizmetlerde bulunmuş Orhan Şaik Gökyay ve Halil İnalcık'a Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin'in yayına hazırladıkları *Journal of Turkish Studies*'in Armağan sayılarının sunulması, Gökyay'ın şiir gecesinde dinleyenlerini adeta büyülemesi konferansların zevkli geçmesine sebep oluyordu.

Kapanış konuşması yapan Bernard Lewis'in *Orientalizm*'i anlatırken, Avrupa'daki Türk imajının çok değişmiş olmasına rağmen, Osmanlı tarihinin Avrupa tarihi ile ayni düzeye gelebilmesi için yapılacak daha çok işin olduğunu belirtmesi tabiî ki yerindeydi. Galiba Türkiye'deki tarihçiliğin geleceği için söylenecek şey belli: Osmanlı geçmişine değişik köşelerden bakan Batı tarihçiliği yanında/karşısında Türk tarihçiliğinin, basit heves ve günlük politika dışında, bu bilgi dalının ulaştığı değerler çerçevesinde, makul yerini bulabilmesi için öğretim ve araştırma şartlarını yeniden gözden geçirmesinin kaçınılmaz olduğunu düşünmek hatalı olmasa gerek...□

Bir Eski Zaman Efendisi
Hüseyin Kazım Kadri

İSMAİL KARA

Hüseyin Kazım Kadri Bey

1. Hayatı

KİTAPLARININ çoğunda Şeyh Muhsin-i Fanî müstear adını kullanan Hüseyin Kazım Kadri Bey 1286/1870 tarihinde Beylerbeyi/İstanbul'da doğdu. Babası Trabzon valiliği ile şöhret bulan Kadri Bey'dir (1843-1903). Kadri Bey'in babası Hacı Edhem Paşa, Sultan Mahmud ve Sultan Abdülmecid devirlerinde vezirlik yapmıştır.

Hüseyin Kazım ilk öğrenimine Beylerbeyi Sıbyan Mektebi'nde başladı. Ardından Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nden mezun oldu. Mülkiye Mektebi'nin idadî kısmına kaydolduysa da babasının Aydın Vilayeti Defterdarlığı'na atanması üzerine İstanbul'dan ayrılarak ailesiyle İzmir'e gitti. Hüseyin Kazım İzmir'de İngiliz Ticaret Mektebi'ne devam etti ve buradan mezun oldu. Okulu bitirdikten sonra özel hocalardan Arapça ve Farsça dersleri aldı, fen bilimleri tahsil etti. (Büyük Türk Lügati'yle ilgilenmeye başladıktan sonra Latince ve Yunanca da öğrendi.) Özel merakı olan ziraatçılık konusundaki bilgilerini geliştirmek için bir ara Almanya'ya da gitti.

Hüseyin Kazım, ilk memuriyetine Aydın Vilayeti Muhasebe Kalemi'nde başladı (1303/1886). Babası bu sırada Aydın'da defterdarlık yapmaktadır. Bir sene kadar burda çalıştıktan sonra istifa etti (1304/1887). İstanbul'a dönüşlerinde Maliye Nezareti Mektubî Kalemi'ne girdi (1306/1889). Yaklaşık 4 sene burada çalıştıktan sonra Hariciye Nezareti Umûr-ı Şehbenderî Kalemi'ne girdi (1310/1894). 1311/1895'te Tiflis Şehbenderliği'ne tayin edildiyse de ailevi sebepler yüzünden bu göreve gidemedi, tekrar Maliye'deki görevine döndü. 1319/1904'te Maliye'deki görevinden ayrıldı ve II. Meşrutiyet'in ilanına kadar memuriyetten uzak kaldı, Manisa'da babasının çiftliğinde ziraatla meşgul oldu.

Hüseyin Kazım Kadri, Manisa'daki hayatı sırasında arkadaşları Tevfik Fikret ve Hüseyin Cahit'le birlikte İngiliz propagandalarının etkisi altında kalarak Yeni Zelanda (Nuvel Zelanda)'ya gitmek ve orada bir köy kurarak yaşamak teşebbüsünde bulundu. Bu niyetleri hükümet tarafından istihbar edildiğinden gerçekleşmedi. Bunun üzerine Manisa'nın Sarıçam mevkiinde böyle bir köy kurmak için teşebbüse geçmeyi düşündülerse de II. Meşrutiyet'in ilanı planlarını değiştirdi. Hüseyin Cahit anlatıyor:

> "Kazım'ın Haydarpaşa'daki konağında bizler için hazırlanmış kabarık yatakları ihmal ederek sabahlara kadar göz kırpmadan Abdülhamit zulmüne karşı konuşmalarımızın hararetini hâlâ hatırlıyorum. Bir ateş parçası gibi etrafındakileri coşturan o coşkun Hüseyin Kazım şimdi nerede? Yavaş yavaş bu nazarî tazallümler, dertleşmeler maddî bir tasavvur etrafında tebellür etmeğe başlamıştı. Memleketi terkedip Nuvelzelanda adasına hicret edecektik. (Nuvelzelanda'ya hicret hakkındaki müzakereler, merhum tarafından yazılmış olan hususi hatıratta münderiçtir). Buraya herkes refikasiyle birlikte gelecekti. Bir sosyalist cemaati halinde yaşayacaktık. Aramızda mülkiyet prensibi değil, uhuvvet prensibi hüküm sürecekti. Birbirimize karşı hakikaten bu kardeşlik hissini kalbimizde duyuyorduk.
>
> "Bu tasavvurlarda Hüseyin Kazım'ın büyük bir tesiri oluyordu. Coşuyor, anlatıyor ve müstakbel hayatımız onun hülyaları arasından geçerek gözümüzün önüne yayılırken bir Cennet saadeti gösteriyordu. Nuvelzelanda'ya ibtida istikşaf yapar gibi Hüseyin Kazım ile ben gidecektim. Bizden muvafık bir haber alın-

ca öteki arkadaşlar da gelecekti. Yol parası bulamamak bizim kanaatlerimizi kopardı. İstanbul'a mıhlandık. Fakat Hüseyin Kazım bir türlü buna tevekkül gösteremiyordu. O Nuvelzelanda teşebbüsünü daha küçük bir nisbette, daha hakikata yakın bir şekilde ihya etmek imkânını bir gün buldu."

"Manisa yakınlarında Sarıçam isminde bir köy vardı. Orada küçük bir tepe, etekleri çam korusu. Tepenin üstünde küçük bir köşk yaptırılabilirdi. Köyde bol arazi vardı. Biz orada bütün maddi ihtiyaçlarımızı asgari bir hale indirmiş, İstanbul'un o murdar istibdat muhutinden ve iz'aclarından uzak, kitaplarımızın arasında kardeş üç aile halinde yaşayacaktık. Buraya Fikret, Kazım ve ben gidip yerleşecektik. Fikret derhal Sarıçam köyünün müstakbel köşküne 'Yeşil Yurt' adını verdi. Yeşil Yurd'un resmini çizdi. İki cenahta birer kule bizim hususi dairelerimizi teşkil edecekti. Ortada müşterek bir salon; yemek, musıki ve sohbet zamanlarında bizleri biraraya toplayacaktı. Hüseyin Kazım bu köşkü yaptırabilecek ve oraya çekilmemizi temin edecek sermayeyi bulmuştu. Fikret'in bu mülahazası üzerine evvelâ Sarıçam köyündeki çamlık tepenin gidip görülmesine karar verdik. Ben Hüseyin Kazım'ın mürûr tezkeresiyle kaçak olarak Hidiviye Vapuru'na girdim ve İzmir'e gittim. Arkamdan Hüseyin Kazım heyecanlı ve telaşlı gözleriyle beni seyrediyordu. O gözleri hâlâ hayalimde görüyorum. Sarıçam köyünde bir akşam yatarak küçük tepeye kadar tırmanan taze çamları adeta öperek büyük şevk ve memnuniyetle çarçabuk döndüm. Fakat bilmiyorum ne oldu? O kadar merak ve helecan ile müşahedemin neticesini bekleyen, sabırsızlığını bir şiir ile terennüm eden Fikret birdenbire bir isteksizlik gösterdi. Kabahati yarı şaka olarak Kazım'a attı. Fikret'e derin bir hayranlık ve hürmetkârlık besleyen Kazım nazik izahlarıyle kendisinde kabahat olmadığını Fikret'e anlatmağa çalıştı. Sarıçam'a da gidemedik"[1]

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Tevfik Fikret ve Hüseyin Cahit'le birlikte *Tanin* gazetesini çıkarmaya başladılar. Hüseyin Cahit o günleri şöyle anlatıyor:

"Meşrutiyet'in ilanından iki üç gün sonra idi. Fikret ve Hüseyin Kazım gelip beni *Servet-i Fünûn*'da buldular. Hep beraber bir gazete çıkarmak istiyorlardı. Fikret gazetenin adını bulmuştu, Hüseyin Kazım sermayesini, ben de kalem olacaktım. Sarıçam köyünde birleşemiyen üç dost *Tanin* etrafında toplandılar. Hüseyin Kazım bütün gazetenin sermayesini ihtiva eden bir torba elinde idare memurluğu ediyordu."

"İlk dakikalarda *Tanin*'de bize yazı arkadaşlığı eden dostlar, Hüseyin Kazım'ın telaşlı, aceleci, daima ateşli ve daima güler yüzlü, neşeli idare memurluğunu, zarif nüktelerini, hoş hikâyelerini şimdi bu ebedi ayrılığın yakıcı acıları içinde kim bilir ne hüzünlü hüzünlü hatırlarlar.."

"*Tanin*'in arsasını Kazım satın aldı, tapu senedini üçümüzün namına çıkarttı. *Tanin*'in binasını Kazım yaptırdı, bina üçümüzün oldu. *Tanin*'in makinalarını hepimizin hesabına Kazım getirtti. Kazım, bej ketenden üç gömlek diktirmişiti. Bu bizim için bir iş uniforması oldu. *Tanin*'de öyle çalıştık. Ben yazdım, Fikret okudu, Kazım idare etti. Günün birinde Fikret artık bana lüzum yok dedi. Gazetede Kazım ile yalnız kaldık".[2]

10 Temmuz İnkılâbı ve Netâicî

İsmail Müştak da o günleri yaşamış biri olarak *Tanin*'deki Hüseyin Kazım'ın portresini şöyle çizmeye çalışıyor:

"Sokaklar hürriyet nareleriyle ve intikam taşkınlıklarıyle çınlarken *Tanin* idarehanesinde ve Tevfik Fikret'in nezaret-i tahririyesi altında üç beş arkadaş çalışıp dururlardı. Bunlar arasında öteki arkadaşları gibi beyaz bir işçi gömleğiyle arasıra cebinden çıkarıp elini daldırdığı kirli bir para kesesiyle ve kulağından hiç ayrılmayan siyah bir kurşun kalemiyle bir adam dolaşırdı. Bu adam Hüseyin Kazım'dı. Kafasından ziyade kesesiyle çalışıyor zannolunan ve masa başından ziyade makine odasında vaktini geçiren bu adamda idealinin esiri olmuş bir misyoner hali vardı. Beylerbeyi'ne işleyen son vapurun zamanına kadar iş başında kalan ve haftada bir defa muharrir ve amelenin ücretini dağıttıktan sonra kirlenmiş gömleklerimizi koltuğuna alarak evine yıkatmağa götüren Hüseyin Kazım'ı..."[3]

Hüseyin Kazım İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne II. Meşrutiyet'in ilanından önce girmişti. Meşrutiyet'in ilanından sonra kendisine bir çok idarî görev teklif edildi ve verildi: Canik (Samsun) Mutasarrıflığı (1325/1909), Siroz (Selanik) Mutasarrıflığı (1909), Halep Valiliği (1326/1910), İstanbul Şehreminliği (1327/1911) ve İstanbul Valiliği Vekâleti gibi görevlere getirildi.[4] Selanik Valisi oldu (1911). 24 Mart 1328/1912'de Saruhan (Manisa) Sancağı mebusu seçildi. Kısa bir zaman sonra ikinci defa Selanik Valiliği'ne tayin edildi (1912). Bu bir bakıma sürgündü, İttihatçılar ondan kurtulmak istiyordu. Ağustos 1328/1912'de bu görevinden ayrılmak zorunda kaldı.[5]

Gerektiğinde sert tedbirlere başvurmaktan çekinmeyen ve özellikle idarecilik yaptığı yerlerde, haksızlıklar ve yolsuzluklar konusunda mahallî eşraf ve idarecilerle çok mücadele eden Hüseyin Kazım halk tarafından çok sevildiyse de İstanbul hükümetini ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni memnun edemedi. Bu durumu kendisi bir özel mektubunda şöyle anlatıyor:

"Serez'de mutasarrıf bulunduğum sırada vazifeme müdahale etmek ve beni emellerinin bâiçesi halinde görmek isteyen İttihat ve Terakki murahhaslarına hadlerini bildirdiğim için beni halkın yanında her türlü kudret ve kabiliyetten, haysiyet ve itibardan düşürmek fikrile bir hadise îkaından çekinmemişlerdi. (...) Hükümeti tahkir ve tezlil etmek cesaretini kendilerinde gören murahhas efendileri hükümet konağının önünde meydanda bütün eşrafın, memurların, zabitlerin ve binlerce halkın huzurunda falakaya yatırıp şayan-ı intibah bir surette tedip ettikten sonra Selanik'e sürdüm. (...) Bendeniz 'mütegallibe-i eşraf'tan, 'eşraf-ı mütegallibe'den yana yakıla şikayet ettiğim ve onların halka reva gördükleri mezalimi nefretle anıdığım zaman kendimin de 'müte-

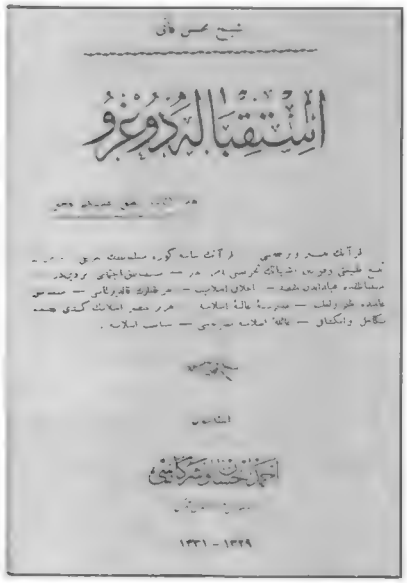

İstikbale Doğru'*nun ön kapağı*

gallibe-i vülat'dan olduğumu inkâr etmiyorum. Fakat bu iki tegallüp tarzı arasında bir fark vardır. Eşraf-ı mütegallibenin tahakkümü halka, benimki zulme karşı idi."[6]

İkinci defa tayin edildiği Selanik Valiliği'nden ayrıldıktan sonra İttihat ve Terakki ile, bir müddetten beri zaten pek iyi olmayan arası iyice açıldı ve ailesiyle birlikte Beyrut'a göçtü (1328/1914). *Büyük Türk Lügati* için çalışmalarını yoğunlaştırdı. Kütüphanelerden, Arap bilginlerden, Hıristiyan din adamlarından ve kilise kütüphanelerinden yararlandı.

Mütareke (1918) ile Suriye Osmanlı Devleti'nin elinden çıkınca yerliler tarafından kendisine teklif edilen Beyrut Valiliği'ni kabul etmeyerek İstanbul'a döndü ve tekrar siyasî hayata atıldı; Meclis-i Mebusan'a Aydın mebusu olarak girdi, Meclis'in birinci reis vekilliğine seçildi (1920)[7], Misak-ı Millî için Meclis'e ilk teklifi verdi. İstanbul'un işgali üzerine Meclis feshedilince bir müddet açıkta kaldı. Tevfik Paşa kabinesinde Ticaret ve Ziraat Nazırı ve Adliye Nazırı Vekili oldu (1920). Kabinede görevli iken Ankara hükümeti ve Gazi Mustafa Kemal'le görüşmek üzere Müşir Ahmet İzzet Paşa başkanlığında teşekkül eden heyetle Ankara'ya gitti[8]. 5 Aralık 1920'de yapılan Bilecik mülakatı başarısızlıkla neticelenince üç arkadaşıyla birlikte heyetten istifa etti. İstanbul'a dönüşünde Evkaf Nazırlığı ve Maliye Nazırlığı Vekilliği yaptı (1921). Ağustos 1337/1921'de nazırlıktan istifa ederek tekrar çalışmalarına döndü ve bir daha idarî görev almadı. Son yıllarını Beylerbeyi'ndeki yalısında çalışarak geçirdi.

Kendisinin de ortak olduğu Türk Ticaret ve Sanayi Bankası, Kağıtçılık ve Matbaacılık A.Ş. ve Şark Sigorta Şirketi kuruluşlarının idare meclisi üyeliklerinde ve idare meclisi başkanlıklarında bulundu.

Hüseyin Kazım Kadri kışı geçirmek ve dinlenmek üzere gittiği Tarsus'ta 17 Ocak 1934 günü vefat etti, naaşı İstanbul'a getirildi ve 21 Ocak 1934'te Beylerbeyi Küplüce Mezarlığı'na defnedildi.

Kitaplığını vefatından iki yıl önce Üsküdar Selimağa Kitaplığı'na vakfetti. Henüz neşredilmeyen elyazması kitapları, makaleleri, tercümeleri ve hal tercümesi ise kızı Rikkat Kunt tarafından Türk Petrol Vakfı'na verildi.

2. Eserleri

Hüseyin Kazım Kadri Bey'in ziraatla ilgili kitapları dışındaki basılı eserleri, baskı tarihi sırasına göre şunlardır:

1. Hak ve Hakikat, İstanbul, Ebüzziya Matbaası, 1288 HŞ (1909), 88 s.

Kitabın üçüncü sayfasında şu açıklama yer alıyor:

> "Tevfik Fikret'e. Bu kitap devri zehrîn-i mazinin endişeli, mahûf yeldalarında yazıldı ve 'Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Hutbesi' unvanı altında İsviçre'de tab' ve neşri kararlaştırıldı. Şimdi kendi memleketimizde neşr edilebilmesi 'Rabbu'l-âlemîn olan Allah Teâlâ'ya hamd olsun ki zulm edenlerin arkası kesildi' (Sure-i Enam, 45) tebşir-i Kur'anîsinin yerini bulduğunu gösterir. Her ikimiz de böyle bir saadete muntazır idik".

Hem müslüman aydınlara hem de halka görevlerini hatırlatmak, kendi fikirleri doğrultusunda İslâmın ve Kur'an'ın gerçek yüzünü tanıtmak, istibdadı kötülemek gayesiyle kaleme alınmıştır. Kitabın hemen yarısını âyetlerin Arapça metinleri ve tercümeleri doldurmaktadır. Osman Nuri Ergin'e bakılırsa, halkın daha fazla ilgi göstermesini ve okumasını sağlamak için bolca âyet ve hadise yer vermesini Tevfik Fikret, Hüseyin Kazım Bey'e tavsiye etmiştir.[9]

Hüseyin Kazım Bey idarecilik yaptığı yerlerde haksızlıklar ve yolsuzluklar konusunda mahalli eşraf ve idarecilerle mücadele etti. Bu nedenle de İttihak ve Terakki ile çelişkiye düştü.

Yirminci Asırda İslâmiyet *kitabının ön kapağı*

2. Felaha Doğru-İslâmiyetin Avrupa'ya Son Sözü, Şeyh Muhsin-i Fanî müstear adıyla, İstanbul, Tanin Matbaası, 1331-1328 (1912), 51 s.

Kitap iki kısımdan oluşmaktadır. İlki Şeyh Abdülhak Bağdadî'den tercüme edilen *İslâmın Avrupa'ya Son Sözü*'dür (s.1-21). İkincisi Kazım Bey'in kendi telifidir ve Besmele dışında ayrı bir başlık kullanılmamıştır (s.22-51). Bu ikinci kısım *Kabahat Müslümanlıkta Değil, Müslümanlardadır!* başlığı altında Latin harfleriyle de yayımlanmıştır. (İstanbul, Vakit Matbaası, 1952).

Kitapta şu konular işleniyor: Müslümanlığın hal ve istikbali, İslâmiyette yenilik, İctihad kapısının açılması, Taklit kapısının kapanması, İtikadat, vicdaniyat ve hukukiyatı câmi mecelle-i İslâmiye, Mezhep ihtilaflarının ortadan kaldırılması, Tevekkül ve kaza ve kader meselelerinin halli, İmanın itikadat ve ictimaiyata göre tarifi, Heyet-i ictimaiye-i İslâmiyede kadının tayin-i hukuku, Müslümanlık vahdeti ve tevhid ve ittihadı emr eder, Uhuvvet-i İslâmiye.

3. İstikbale Doğru, Şeyh Muhsin-i Fanî müstear adıyla, İstanbul Ahmed Ihsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1331-1329 (1913), 58 s.

Kitabın ilk sayfalarında (s.1-9) 10 madde halinde özetlenen konular daha sonraki sayfalarda genişçe ele alınmaktadır. Ele alınan konular şunlardır: Kur'an'ın tefsir ve tercümesi, Kur'an'-

ın beyanına göre müslümanlığın tarifi, Kur'an tetebbu-ı tabiatı ve kavanîn-i eşyanın taharrisini emr eder, Müslümanlık ictimaî bir dindir, Müslümanlıkta ibadetten maksat, Ahlâk-ı İslâmiyet, Tarikatların kaldırılması, Müslümanlık âleminde zulüm ve tagallüb, Medrese-i âliye-i İslâmiye, Her bir unsur-ı İslâmın kendi âleminde tekamül ve inkişafı, Aile-i İslâmiye nazariyesi, Siyaset-i İslâmiye.

4. 10 Temmuz Inkılabı ve Netâici, Türkiye Inkırazının Sâikları: Makedonya, Ermenistan ve Suriye Meseleleri, Şeyh Muhsin-i Fanî müstear adıyla, İstanbul, Matbaa-yı Orhaniye, 1336, (1920), 198 s.

II. Meşrutiyet döneminin siyasal ve kültürel yönden kısmî bir tenkidi mahiyetinde olan eser şu bölümlerden oluşuyor:

(Giriş) s.1-55
Makedonya meselesi, s.56-85
Arnavutluk meselesi, s.88-112
Ermenistan meselesi, s.113-144
Suriye meselesi, s.145-181
Lahika, s.182-196 (Eserin yazımının bittiği 1330 tarihinden, basıldığı tarih olan 1336 yılına kadarki gelişmelerin değerlendirilmesi).

İttihat ve Terakki idaresinin sert bir dille tenkit edildiği kitabın en önemli tarafı, herhalde anlatılan olayların birçoğunun bizzat yazar tarafından görülmüş ve yaşanmış olmasıdır. Bu açıdan zaman zaman hatırat şekline bürünmekte ve özel konuşmalara, mektuplara, münakaşalara yer verilmektedir.

5. Yirminci Asırda İslâmiyet, Şeyh Muhsin-i Fanî ez-Zahirî müstear adıyla, İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339 (1923), 260 s.

"Müslümanlığın kıyamete kadar bâki ve pâyidar olacağını ve İslâmın günün birinde bir din-i umumi sıfatını kazanacağını" (s.11) kabul ederek yola çıkan Kazım Bey, bu kitabında, müslümanların kendi kusurları yüzünden geri kaldıklarını, bu geri kalışın İslâmiyetle ilgisi olmadığını savunuyor ve gerilemeye sebep olan unsurları tesbit etmeye yöneliyor. Geçmişteki İslâm kültürünü ve kurumlarını, İslâmdan uzaklaşmaları yüzünden tenkit ediyor, çözüm olarak da asr-ı saadete ve kaynaklara dönüşü teklif ediyor.

Kitabın konuları şunlardır: Tarih-i İslâmın muzlim devirleri, Mezhep ihtilaflarının menşeleri, Kelâmdan sonra hikmet, En iyi çare dinin şekl-i ibtidaisine ric'at olabilir, İslâmiyet nokta-yı nazarından beşeriyetin hal-i hazırı, Hayatın din ile münasebetleri, Dinde gaye, Müslümanlıkta iman, Şeriat-ı nazariyeye göre hayır ve şer mefhumları,

Hüseyin Kazım Bey

Şeriat-ı nazariyede taklidin mevkii, İman-ı taklidî ve istidlâlî, Dinin felsefe-i ictimaiyesi, Şeriat-ı ahlâkıye, Müslümanlık mâni-i terakkidir diyenlere, Kur'an-ı Mübîn tetebbu-ı tabiatı emr eder, Kur'an'ın beyanına göre cemiyet-i İslâmiye nasıl olmalıdır, Şeriat-ı nazariyede akıl, Nazar-ı İslâmda cihad ve mücahede, Nazar-ı İslâmda müsavat-ı ictimaiye, Nazar-ı İslâmda hürriyet, Kasas ve şehadât-ı tarihiye, Emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker, Cedeliyatdan bir misâl: Fâsıkın arkasında namaz kılmak caiz olup olmayacağı meselesi, Dinde hanîfiyet, Kıyas meselesi, İstikbal-i İslâm, Son söz, Hulasa.

6. Nuru'l-Beyan-Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi, Şeyh Muhsin-i Fanî müstear adıyla, Kazım Bey'in de katıldığı bir heyet tarafından hazırlandı, İstanbul Matbaa-yı Âmire, 1340 (1924), I.C.6+600 s.; II. C.601-1147+4+35 s.

Yazar önsözde şöyle diyor:

> "Az zaman içinde çok malumat istihsaline ihtiyaç hasıl olmuş ve Türkler için tercüme tarikiyle muhtasar ve müfid ve şive-i ifadesi selîka-ı asra muvafık ve sehlü'l-mutalaa bir tefsir yazılmak lüzumu her tarafta his olunmaya başlamışdır. Hayli müddetten beri fikrimi işgal ve beni muzdaribu'l-hal eden bu ihtiyacın teminine bida'amın kifayetsizliği mâni olduğundan, lisan-ı Arabda, ilm-i hadis ve fıkıh ve tefsirde ihtisası müsellem olan fazıl-ı muhterem Adliye Nâzır-ı Esbakı Ayıntabî Mustafa Beyefendi hazretlerine müracaat ettim. Müşarun ileyh din-i mübîn-i İslâma fart-ı ihlas ile mütemessik ve te'âlî-i İslâma tarafdar olduklarından maruzat ve temenniyatımı is'af buyurdular. Bugün âlem-i İslâma arz etdiğimiz bu eser, kendilerinin sa'y ve himmetleriyle ve Taberî, Fahruddin-i Razî, Kadı Beydavî, Nimetullah Nahcevanî, Celâleyn ve Ebussud gibi tefasîr-i mutebereden istinbat suretiyle vücude geldi..."[10]

Nuru'l-Beyan hazırlanırken şöyle bir yol takip edilmiştir: Önce âyetin Arapça aslı verilmiş, ardından kısa ve özlü bir anlam aktarılmaya çalışılmış, bazı âyetler için yapılan "izah"larda ise ya genel veya âyetin bir kısmı, âyette geçen bir kelime, terim hakkında kısa açıklamalar yapılmıştır. "İzah" kelime ve terimlerle ilgili olduğu zaman dipnot vermek gibi bir yol takip edilmiş, özellikle ilk fasiküllerde konuyla ilgili diğer âyetlere de işaret edilmiştir.

Sonunda "Bazı Lügatlerin İzahı" adı altında bir sözlük (s.1133-47) ve "Tefsir-i Sûre-i Mülk" başlığı altında Kur'an'ın 67. sûresi olan Mülk Sûresi'nin tefsiri yer almaktadır (s.1-35).

Bu meal çalışması Diyanet İşleri Reisliği ve *Sebilürreşad* dergisinin çokça tenkidine maruz kalmıştır.[11]

7. Büyük Türk Lügati, Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lügatleri (Türkçede kullanılan bilcümle kelimat ile Uygur, Çağatay, Kazan, Azerî ve Garb Türkçeleriyle Koybal, Yakut, Altay, Çuvaş ve Kırgız lehçelerinin lügatlerini ve Garb Türkçesinde kullanılan Arab ve Acem kelimelerini şevahidi ve emsâliyle hâvidir).[12]

I. C. İstanbul Devlet Matbaası, 1927, 99+855+4 s. (Arap harfleriyle). 99 sayfalık dibacede, eserin hazırlanışındaki maksat, türlü Türk lehçelerinin gramer özellikleri, batı Türkçesinin sarf ve nahiv kuralları anlatılmaktadır. Bu cildin sonunda ise lügatin kaynaklarını veren bir liste yer almaktadır.

II. C. İstanbul Devlet Matbaası, 1928, 982 s. (Arap harfleriyle).

III. C. İstanbul Maarif Matbaası, 1943, 4+928 s.

IV. C. İstanbul Cumhuriyet Matbaası, 1945, 894 s.

İlk iki cilt Maarif Vekâleti neşriyatı, son iki cilt ise Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıktı.

Hüseyin Kazım'ın en hacimli ve üzerinde en çok çalıştığı eseridir. Böyle bir eseri birlikte hazırlamaya 1311/1895 yılında Tevfik Fikret, Beyrut Valisi Nureddin Bey ve Şevki Bey'le karar vermişlerdi. Arkadaşları sonradan vazgeçmelerine rağmen o aralıklarla 30 yıl çalışarak bu büyük eseri hazırladı. 1328/1914'te Beyrut'a gitmesi çalışmalarını süratlendirmesi açısından çok fay-

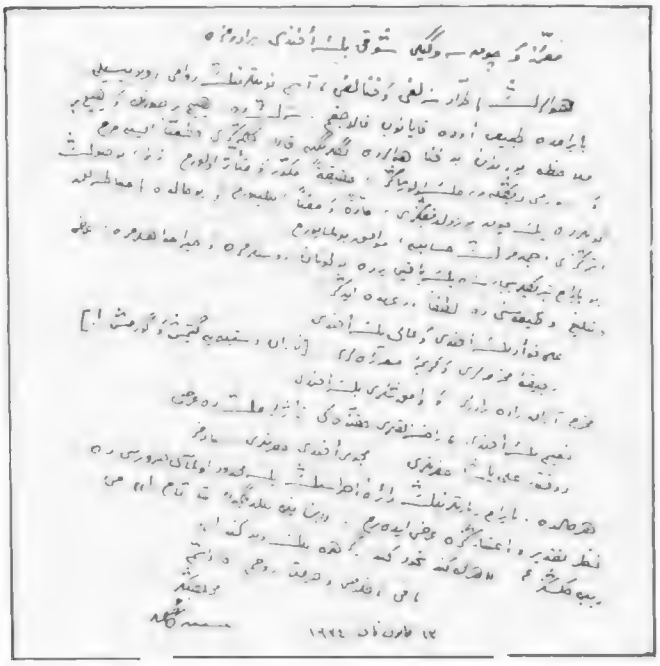

Hüseyin Kazım Bey'in vefatından dört gün önce Şevki Bey'e elyazısıyla yazdığı son mektubu.

dalı oldu. Aşağıdaki alıntılar lügat hakkında bazı fikirleri özetlemesi bakımından önemlidir:

> "Beş altı sene evvelsi, Hüseyin Kazım Bey'in Türk Lügati çıkmağa başlayınca, türkiyatta çalışkanlığının ve bilgisinin derecesine hayran oldum. Bu kitap hakikaten bir okyanustur" (Yusuf Akçura).[13]
>
> "Merhum Hüseyin Kazım Bey bence en büyük muvaffakiyeti Büyük Türk Lügati'nde gösterdi. Çünki bir asır çeyreği geçecek kadar sürekli, tam dört defa yeni baştan tertip ve tebyiz gibi... Çünki: Cenap, Âkif, Hüseyin Siret, Süleyman Nazif, Halil Nihat, Abdülaziz Mecdi, Mehmet Ali Tevfik, Abdullah Cevdet ve emsâli güzide edebiyat üstadlarımızın nazarlarına arz ile, re'yleri muhassalasını alarak tashih, tehzip ve ilave gibi yeni baştan yorgunluklara göğüs germiş, hatta Kazan lehçesi lügatlerini Ayaz İshak Bey'e, Arabî, Farisî kelimeleri de bu dillerin aliyyat ve edebiyatına derin vukufu ehlince müsellem merhum Çerkeşli Hoca Bekir Efendi'ye bir defa gözden geçirtmek suretiyle bu kitapta bir yanlışın yer bulamamasına beşer gücü yettiği kadar ihtimam etmiştir. İşte bunun içindir ki Hüseyin Kazım Kadri Bey lügati şimdiye kadar basılıp çıkan bütün Osmanlıca, Türkçe lügatlerimizin en büyüğü, en yanlışsızı, en bol şevahitlisidir" (Muallim Vahyî Bey).[14]
>
> "Türk Lügati garb lehçesinden maada Uygur, Çağatay, Azerî ve Kazan dillerinin ve Uygurcadan ayrılan ve bu nokta-ı nazardan bütün Türk dillerile uzak yakın bir münasebet arzeden Koybal, Yakut, Çuvaş, Kırgız gibi lehçelerin iştikakî, mukayesevî ve edebî bir lügatnamesidir. Otuz beş senelik mütemadi bir sa'yin hasılası olan bu kitabı Türk dillerinin bir asıldan türediğini göstermek ve âtiyen bir 'vahdet-i lisaniye'ye gidebilmek imkânını hazırlamak için yazdım" (Kendi ifadesi, Lügat'in dibacesi).

Büyük Türk Lügati, misâllerinin çokluğu ve kullanım zorluğu başta olmak üzere bazı tenkitlere maruz kalmıştır. M. Şakir Ülkütaşır, lügatın muhtevası ve zayıf tarafları konusunda kısa fakat özlü bir özet yapmıştır.

> "*Türk Lügati*'nin tertip tarzı eski Osmanlıca-Türkçe lügatlerin tertip şekline göre, yani 'Elif'ten 'ye'ye kadar otuz üç harf üzerinedir. Türk Lügati'nin Arap harfleriyle basılı olan ilk iki cildinde Osmanlıca-Türkçe bütün kelimelerin Latin alfabesiyle okunuş şekilleri gösterilmiştir. III. ve IV. ciltlerde ise, kelimeler yine Arap alfabe sistemine göre ve Arap harfleriyle sıralanmış, bunların yanına hem yeni Türk harfleriyle hem de Latin alfabesiyle okunuşları yazılmıştır. Kelimelere ait açıklamalar ve bunlar için verilen örnek ve tanıklar yeni Türk harfleriyledir."
>
> "Uzun bir çalışmanın mahsulü olduğu şüphesiz bulunan Türk Lügati, Osmanlıca bakımından oldukça iyi, zengin ise de Azerî ve Kazan ile Orta Asya Türk lehçelerine ait kısımlarında epeyce yanlıştır. Bu lehçelerdeki birtakım kelimeler ya yanlış okunmuş, yahut verilen tanıklar o kelimenin anlamına pek uygun düşmemiştir. Bunun sebebi, Hüseyin Kazım Kadri'nin bu vadide sadece bir kopyecilik yapmış olmasıdır. (Türk Dil Kurumu doğu dilleri başuzmanı Abdülkadir İnan bunları tetkik ve tesbit etmiştir). Bununla beraber, Lügat'de Osmanlıca bazı başı davalı kelimeler ya şahitsiz kaydedilmiş, yahut hiç kaydedilmemiştir. 'Büyük', 'Ağaç', 'At' gibi birtakım kelimeler de faydasız yere birçok atalar sözü ve başka misâllerle doldurulmuştur. "Lügat'e alınan Kıpçak, Kazak-Kırgız, Selçuk, Uygur, Oğuz vb. gibi boy; Cengiz vb. gibi kişi adları hakkında verilen etnik ve tarihî bilgiler de hemen çok eski kitapların bu hususdaki yazılarını tekrarlamaktan ibaret bulunmuştur. "[15]

8. Mahdumkulu Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume, şerh ve tenkid eden: Şeyh Muhsin-i Fanî, Istanbul, Kağıtçılık ve Matbaacılık A.Ş., 1340 (1929), 4+64 s.

Kitap Türkmen şairi Mahdumkulu'nun manzumelerinin bir kısmıyla Ali adlı bir Türk şairinin yazdığı Kıssa-i Yusuf'un bir parçasından oluşur. Hüseyin Kazım Bey Mahdumkulu için Vambery neşrinden, Kıssa-i Yusuf için de Houtsma yayımından büyük ölçüde yararlanmıştır.

Zeki Velidi (Togan) bu neşri uzun bir tanıtma ve tenkit yazısıyla değerlendirmiştir.[16] Zeki Velidi, Hüseyin Kazım'ın yeni neşirleri görmediğini, bu yüzden yaptığı yayının kayda değer özellikler taşımadığını, ayrıca içinde bazı yanlışların da bulunduğunu söylemektedir.

9. İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslâm Hukukuna Göre İzahı, yayınlayan: Osman Ergin, İstanbul, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 149, 96 s.

Kitabın asıl adı *Teşrî-i İnsanî ve Islâmî*'dir. Osman Ergin tarafından elyazması nüshası yazarın ailesinden alınarak yukardaki adla yayınlanan eserde, İnsan Hakları Beyannamesi'nde yeralan ilkelerin İslâmda var olduğu, İslâmın bunları çok önceden ilan ettiği konusu işlenmektedir.

Osman Ergin, neşrin başına Önsöz (s.I-IV), Hüseyin Kazım Kadri (hayatı ve eserleri, s. 1-42); sonunda da bazı notlar ve açıklamalar (s.77-87), "Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından yayınlanan Yeni İnsan Hakları Beyannamesi" metnini (s.88-95) ilave etmiştir.

Hüseyin Kazım Kadri Bey'in ziraatla ilgili matbu kitapları da şunlardır:

1. *Bağlar Arasında,* İstanbul, Âlem Matbaası, 1316, 376 s.
2. *Çiftçilik nasihatleri,* İstanbul,

Ebüzziya Matbaası, 1328, 368 s.

3. *İlm-i Ziraat,* İstanbul, Tanin Matbaası, 2. bas. 1327, 295 s.

4. *Ziraat Dersleri,* İstanbul, Tanin Matbaası, 1328, 327 s.

5. *Bağcılık,* İstanbul, Tanin Matbaası, 2. bas. 1328, 478 s.

6. *Ziraat Albümü,* İstanbul, Tanin Matbaası, 1329, 223 s.

7. *Çiftçi Çocuğu,* İstanbul, Hayriye Matbaası, 1331, 80 s.

8. *Anadolu Köylüsüne Çiftçi Öğüdü,* İstanbul, Hayriye Matbaası, 1331, 93 s.

9. *Amelî ve Tatbikî Ziraat Dersleri,* İstanbul, Orhaniye Matbaası, 1335 (6 kitap).

10. *İlm-i İktisad-ı Ziraî,* İstanbul, Orhaniye Matbaası, 1339, 181 s.[17]

***

Tarih ve Toplum'un bundan sonraki sayısında, Hüseyin Kazım Kadri Bey'in henüz yayınlanmamış *Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları* adlı tenkidi eserini tanıtmaya çalışacağız. Daha sonraki sayılarda bu kitapçık 4 bölüm halinde tefrika edilecektir. □

[1] Yeni Zelanda ve Sarıçam planlarının teferruatı için bk. Hüseyin Cahit, "Hüseyin Kazım Bey", *Fikir Hareketleri,* 8 Mart 1934'den nakleden Şevki (derleyen), *Hüseyin Kazım Bey,* İstanbul, Matbaa-yı Ebüzziya, 1935, s.37-39. Ayrıca bk. Huseyin Cahit Yalçın (haz. R. Mutluay), *Siyasal Anılar,* İstanbul İş Bankası Yayınları, 1976, s.18-20.

[2] Şevki, *age,* s.39-40.

[3] *age,* s.60.

[4] İstanbul Şehreminliği için bk. Osman Nuri (Ergin), *İstanbul Şehreminleri,* İstanbul Şehremaneti Matbaası, 1928, s.276-307. Ayrıca bak. Osman Ergin'in yayına hazırladığı Hüseyin Kazım Kadri'nin *İnsan Hakları Beyannamesi'nın İslâm Hukukuna Göre İzahı,* İstanbul, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1949, s.16 vd.

[5] "His ve arzularına mümaşat etmediği için İttihat ve Terakki ruesası kendisini mahza Meclis-i Mebusan'dan uzaklaştırmak bahanesile ikinci defa olarak Selanik'e vali göndermek istediklerinde şerait-i hâzıra tahtında Selanik'te pek de muvaffak olacağına ümitvar olmadığı gibi esasen gizli maksatlarını da keşfettiğinden bu arzularını katiyyen reddetmekti. İttihat ve Terakki ricali sözlerini kabul ettiremeyeceklerini anlayınca padişaha müracaat etmişler ve onun tesir-i nüfuzu ile çarnaçar Selanik'e ikinci defa olarak vali geldiğinde bilâ tefrik-i cins ve mezhep binlerce halkın kendisini can ve gönülden kopan bir mahabbetle istasyonda istikbale koşmaları ve hissiyat-ı mahabbetkâranelerini bu suretle izhar etmeleri merhumun müsavat dairesinde âdil ve hakka riayetini ve öyle bir fetret zamanında herkese kendini sevdirmek gibi idare memurlarının ekserisine nasip olmayan mezâyayı haiz bulunmuş olmasına en büyük delildir." Binbaşılıktan mütekait Kemal, "Hüseyin Kazım Bey", *Cumhuriyet* gazetesi, 29 Kanunisânı 1934'den nakleden Şevki, *age,* s.35.
Ali Ekrem (Bolayır), Selanik Valiliği dönüşü Hüseyin Kazım Bey'in haleti ruhiyesini ve kendisine söylediklerini şöyle aktarıyor: "Rumeli gidiyor Ekrem, Rumeli elimizden çıkıyor. Rumeli'yi gâibetmek de Devlet-i Osmaniye'nın inkırazı demektir. Tacını başına geçirdiğimiz, tahtından yerlere attığımız Abdulhamid'in otuz uç sene muhafaza ettiği koca bir mülkü, muazzam bir saltanatı beş on türedi herif, burnunun ucunu görmez, memleketi bilmez, komitecilikten başka bir şey düşünmez beş on serseri üç beş sene içinde yiyecekler, mahvedecekler. Akıbet pek yakındır. Gözlerimle görmüş kadar eminim, vatan parçalanacak, Türkler kendi memleketlerinde kundura boyacılığıla, hammallıkla bile yaşayamayacaklar. Yunanlıların uşakları derekelerine düşecekler. Ben bu melânet dolabının içinde bulunamam. Yakında Beyrut'a gidiyorum, orada inzivaya çekileceğim, lügatime çalışacağım. İstanbul'dan alâkamı katiyen keseceğim. Sana da mektup yazmam. Çünkü cevap verirsin, okumağa mecbur olurum, ruhunun feryadı Beyrut'a kadar irişir. Beni mazur gör kardeşim". bk. Şevki, *age,* s.108.

[6] Ergin, *İnsan Hakları,* s.12-14 vd.

[7] "(Sadrazamın) tebeddül şayiası üzerine Meclis-i Mebusan Reis-i Sânîsi Hüseyin Kazım Bey odama gelerek 'Eğer Ferid Paşa İngilizlerden kavî bir söz almış ise Zât-ı Şahane kendisini sadarete getirsin; biz de elbirliği ile çalışırız. Fakat böyle bir söz alamamış ise kendisinin sadareti memlekete pek fena tesir hasıl edeceğinden bunu yapmasın' dedi. Ben de keyfiyeti Sultan Vahideddin'e arz eylediğimde söz almış olduğunu işrâben 'Evet..' dedi. Acaba İngilizler mi Ferid Paşa'yı, Ferid Paşa mı Padişah'ı, Padişah mı bizi aldattı?
Hüseyin Kazım Bey muahheren dahi taleb-i mülakat ile huzura çıkıp Ferid Paşa'nın sadarete getirilmesi memleket ve saltanat için dâî-i felaket olacağını söylemesi üzerine Hünkâr hiddet ile 'Ben istersem Rum patriğini de, Ermeni patriğini de getiririm, Hahambaşıyı da getiririm' demiş ve kendisi 'Getirirsiniz ama faidesi olmaz' diye mukabele eylemesiyle 'Ben böyle karar verdim, getireceğim' diyerek kendisine karşı rûy-ı istiskal göstermiş olduğunu nakl ederdi". bk. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* 2. bs. TTK Yay. 1951, s.260-61.

[8] Heyette yer alanlar: İzzet Paşa, Sadık Paşa, Bern Sefiri Cevat Bey, Hariciye Vekâleti Hukuk Müşaviri Münir Bey, Rasathane Müdürü ve Dârulfunûn Fen Fakültesi müderrisi Fatin Hoca, Hüseyin Kazım. bk. Şevki, *age,* s.13; Ergin, *age,* s.22.
Bilecik mülakatı için bk. İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Sadrazamlar,* 3. bs. Dergâh Yay. 1982, IV, s.1997; Selâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,* Başbakanlık Yay. 1973, s.172-77.

[9] Ergin, *age,* s.34.
Muallim Vahyî'nin bu kitabı değerlendirmesi için bk. Şevki, age, s.62:
"Onu (Hüseyin Kazım'ı) ilk önce bir eserciği ile; *Hak ve Hakikat* adlı, görünüşte pek küçük, fakat içliliği yönünden çok büyük, asîl ve yeşil bir kitabı ile tanımıştım. Bu eser diyebilirim ki mest ve medhûş, tamamiyle hazırlıksız ve bîhuş 'Meşrutiyet'imizin ilk İslâmcı fakat en asrî ve gayet değerli bir mecelleciği idi. O zamanlar muhitimiz ancak bu gibi bize az çok tanıdık çıkan öğütlere müsait bir ruhiyyet, müştak bir zihniyyet gösteriyordu. Hatta ben de karınca kararınca dahi olsa böyle millî bir ihtiyacı az çok tatmin edebilmek, Türkü kendi temiz ve yüksek dilinde, dininde o zaman için mümkün olan derecede hür ve müstakil görmek gibi çok mübarek, pek mukaddes bir ülkü ile *Muslümanlık*'ımı çıkarmıştım; lakin nankörlük edemem, büyük bir inkılap aşkı ile bu ilk eserimi yazarken Cemaleddin-i Efganî, Şeyh Muhammed Abduh, Mehmed Ferid Vecdi gibi İslâmın en yüksek muasır müceddit ve müteceddidlerinin eserlerinden ettiğim istifadeye yakın bir derecede rahmetlinin bu kıymetli eserciğinden, bizde Kur'an'a yeni bakmağa başlıyan bu asrî gözden de taze feyizler, nurlar almıştım! Bu ufacık eserde hep Kur'an'a dayanılarak haykırılan en büyük hakikat, 'yeryüzünde bozukluk, gericilik temel tutmaz!' idi."

[10] Osman Nuri (Ergin) kitabı tanıtırken şu açıklamayı yapmaktadır: "Asıl tercüme başkasınındır. Adliye Nâzır-ı Esbakı Ayıntablı Mustafa Efendi ile müştereken tashih ve ikmal etmişlerdir". bk. *İstanbul Şehreminleri,* s.306.

[11] *Sebilürreşad*'da yayımlanan ve yazar adı taşımayan ilk iki yazı "Kur'an-ı Kerim Tercümesi" başlığını taşımaktadır (C. XXIII, sayı 596 ve 597, 1340). Bu yazılarda, iki Kur'an tercümesinin çıkmaya başladığı (diğeri Cemil Said'in *Kur'an-ı Kerim Tercümesi*'dir, 1340/1924, 730 s.), bunların yanlışlıklar taşıdıkları, Kur'an tercümesinin nasıl olması gerektiği konuları üzerinde durulmuş ve *Nuru'l-Beyan*'ın Fatiha Sûresi tercümesindeki yanlışlara işaret edilmiştir.
C.XXIV, sayı 599'da yayımlanan "Beyan-ı Hakikat" başlıklı Diyanet İşleri Reisi Rıfat'a ait beyannamede *Nuru'l-Beyan* resmen yanlışları olan ve yetersiz bir meâl olarak halka ilan ediliyor; hemen bu beyannamenin ardından gelen "Kur'an-ı Kerim Tercümeleri Hakkında" başlıklı imzasız yazıda da bir bir tercüme yanlışları sayılıyordu. Sebilürreşad'ın bundan sonraki sayılarında da bu tercüme üzerine birçok yazı çıkacaktır. Bunlardan biri Ahmet Hamdi Akseki, biri Yahya Afif (müstear ad olmalıdır) tarafından kaleme alınmış, diğerleri imzasız neşredilmiştir.
Hüseyin Kazım Kadri peşpeşegelen bu ağır tenkitler üzerine bütün gazetelere dağıttığı bir açıklama kaleme almış ve yaptıkları işin bir tercümeden çok "tercüme-i tefsirî" olduğunu vurgulamıştır. Daha sonra bu açıklamasını genişleterek "Bazı İzahât-ı Mühimme" başlığı altında yayımlamış (5 s.), Nuru'l-Beyan formalarıyla birlikte okuyucularına iletmiştir. Bu açıklama ile birlikte M. Ubeydullah Efendi'nin 16 Mayıs 1340 tarihli *Vatan* gazetesinde çıkan ve hemen aynı konuları işleyen yazısı da basılmıştır (4 s.) Hasan Basri Çantay, yıllar sonra Nuru'l-Beyan'ı şöyle değerlendiriyor: "Yukarda işaret ettiğim eserlerden önce *Nuru'l-Beyan* adlı iki ciltlik bir kitap neşredilmişti. Bunu yazan Şeyh Muhsin-i Fanî müsteariyle maruf *Büyük Türk Lügatı*'nin değerli sahibi merhum Hüseyin Kazım Bey'in reisliği altındaki bir heyettir. Bu tefsirî bir tercümedir. Yani ne sade bir tercümedir, ne de yalnız bir tefsirdir. İkisi metinde bir arada mezc ü cem edilmiştir. Fakat bu tefsirî tercüme parçaları, üstlerinde kendi harfleriyle yazılı bulunan âyetlerle karşılaştırıldığı zaman görülür ki ne o parçalar bu âyetlerin mânalarına, ne de o mânalar mezkûr âyetlerin lafızlarına asla uymamaktadır. Bununla beraber tercemenin dili de bugün aradığımız dil değildir", bk. *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim,* 9. bs. İst. 1976, I,6.

[12] Ergin, *İstanbul Şehreminleri,* s.307.

[13] Şevki, *age,* 55.

[14] *age,* s.67.

[15] M. Şakir Ülkutaşır, "Hüseyin Kazım Kadri", *Turk Dili,* 1, sayı 5, Şubat 1952, s.25-26.

[16] Ahmed Zeki Velidî (Togan), "Mahdumkulu Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe bir Manzume", *Türkiyat Mecmuası,* C.II, s.465-74, 1928.

[17] Eserleri için bk. Osman Nuri (Ergin), *İstanbul Şehreminleri* s.306-07; aynı yazar, *İnsan Hakları...,* s.24-41 (Bu kısımda Kazım Bey'in henüz basılmayan eserleri, tercümeleri, makaleleri de çok kısa olarak tanıtılmaktadır); Şevki, *age,* s.13-14; *Turk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,* İstanbul, Dergâh Yayınları, 1981, IV, 300-02. Yalnız bir kaynakta zikredilen Hüseyin Kazım Kadri'nin masonluğu ile ilgili bilgiyi de aşağıya aktarıyorum:
"... Bir Fransız locasında tekris edilmiş olan Hüseyin Kazım Kadri K., 25 Temmuz 1909 tarihinde Diran Kelekyan K. ile birlikte ve 25 Mat. No.sı ile Resne Mahfili'ne tebennî etmiştir." bk. Sahir Erman-Suha Umur, "Ünlü Masonlar", *Mimar Sinan* dergisi, sayı 24, 1977. (Bu dergiden beni haberdar ettiği için sayın Prof. Dr. Hüseyin Hatemi'ye teşekkür ederim.)

Yunan Krallığı
Balıkesir Bölgesi Kumandanlığı
Seyahat pasaportu

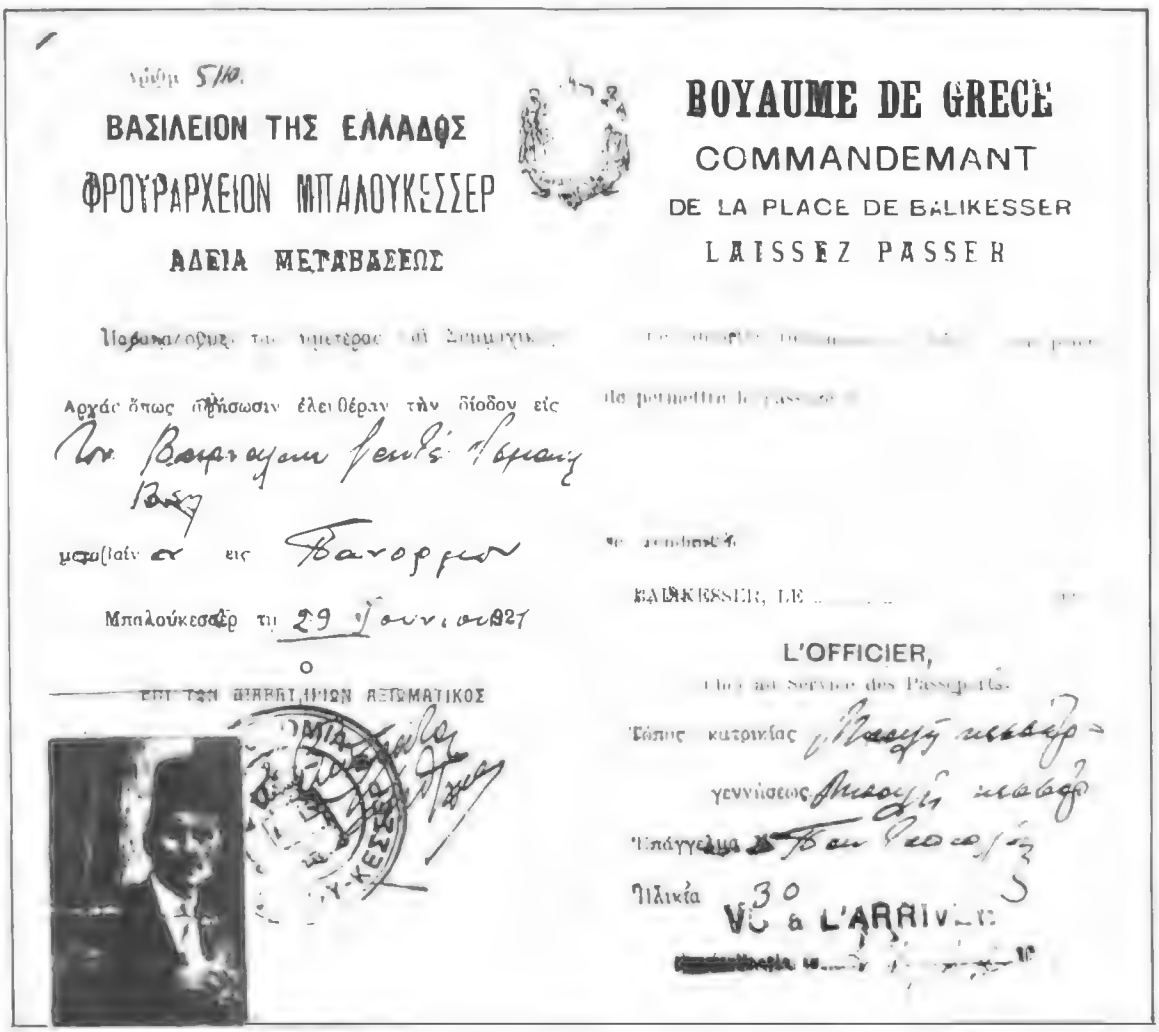

Helen ve Müttefik İdarelerinden Varna'ya giden İsmail Hakkı Bey'in geçişine müsaade etmeleri rica olunur.

Balıkesir 29 Kasım 1921
Subay
Pasaport Servis Şefi

Yunan İşgaline karşı Ayvalık Cephesi'nde Köprülü'lü Hamdi Bey'in Millî Müfrezeleri içinde İvrindi Müfrezesi komutanı olarak, sonra da Balıkesir Kongreleri Heyet-i Merkeziyesi emrinde çalışan Varnalı İsmail Hakkı Bey'in Yunan İşgali sırasında Balıkesir Yunan komutanlığından Varna'ya gitmek için aldığı pasaport.

Varnalı İsmail Hakkı Bey, bu pasaportla Varna'ya giderken Bandırma'da Yunan yanlısı Anzavur'un adamlarından biri tarafından ihbar edilerek tutuklanmış fakat tanıdığı bir Rum tüccarın kefaletiyle salıverilmişti. Pasaportun arkasında Bandırma Hapishanesi'ne giriş-çıkış damgaları da var.

AYDIN AYHAN KOLEKSİYONU

Atatürk ve Muhalefet
1924'teki Çok Partili Demokrasi*

ERİK JAN ZÜRCHER

ATATÜRK'ÜN siyasal düşünüşüne ilişkin en ilgi çekici sorulardan biri onun çok partili demokrasiye karşı tavrının ne olduğudur.[1] Bir yanda, Türkiye'yi 1923'ten 1938'e kadar neredeyse mutlak güçle yönettiği ve bu 15 yılın 14 yılından çoğunda tek parti sisteminin bulunduğu gerçeği var. Öte yandan, çok partili demokrasiyi Türkiye için uzun vadeli bir ideal olarak gördüğüne inanmamız için nedenler var. Çok partili demokrasinin hâkim sistem olduğu Batı Avrupa'ya genel yönelimi ve hayranlığı bunun muhtemelen doğru olduğunu gösteriyor. 1930'da bir çok partili demokrasi deneyi yapmış olması da öyle.[2] Bunun, Cumhuriyet Halk Fırkası'nı -yerine esas olarak tehlike oluşturmaksızın- teşvik etmeye yönelik, dikkatlice kontrol edilen bir deney olarak tasarlandığı açık. Serbest Fırka, hoşnutsuzluğun yansıtıldığı bir araç haline gelmeye ve kitle desteği (kısmen de gerici çevrelerden) çekmeye başlar başlamaz, deney durduruldu. Yine de bu deney, Atatürk'ün çok partili demokrasiyi uygulanabilir -hattâ istenir- bir seçenek olarak gördüğünü gösteriyor.

Atatürk'ün, cumhurbaşkanlığı döneminde siyasal bir muhalefet partisi ile karşılaştığı bir örnek daha var: 1924-1925'teki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. Bu, kesinlikle, kontrol edilen bir deney değildi, tersine Türk ulusal hareketindeki bir iktidar mücadelesinin

Atatürk

ve ideolojik ayrılığın üst noktasına varışıydı. TCF'nin kısa, ama ilginç tarihi üzerine bir kitabı yeni bitirdim, ama şimdi bu konuya fazlaca girmekten kendimi alıkoyacağım ve bugünkü konuma arka plan olarak kısa bir özetini vermekle yetineceğim.

TCF'nin kökeni, Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanından sonra, Halk Fırkası içinde doğan görüş ayrılıklarına dayanır. Cumhuriyet, birtakım önde gelen parti üyeleri Ankara'da değilken, -beklenmedik birşey olarak değilse de, birdenbire- ilan edilmişti. Sözü edilen kişilere ne haber verilmişti, ne de danışılmıştı. Hüseyin Rauf'un (Orbay) liderliğindeki bu grup, cumhuriyetin ilanını, Atatürk'ün büyüyen iktidar tekelinin daha da güçlendirilmesi olarak görüyordu. Atatürk, iktidar tekelini önceki aylarda birtakım tedbirlerle kurmuştu: Müdafaa-i Hukuk hareketinin tek varisi olarak Halk Fırkası'nın kuruluşu, 1920 tarihli Hıyaneti Vataniye Kanunu'nda yapılan değişiklik, 'Dokuz Umde'nin ilanı, seçim yasasının değiştirilmesi ve seçimlerin kendileri. [3] Hanedana bağlı olduğu bilinen Rauf'un grubu, yeni cumhuriyet yapısı içinde açıkça bir 'anomali' haline gelmiş olan halifeliğin durumundan endişe ediyorlardı.

Hüseyin Rauf, cumhuriyetin ilanına, İstanbul basınında oldukça eleştirilen bir mülakat vererek tepki gösterdi.[4] Buna karşılık, Ankara'dan sert bir tepki geldi. Rauf bir parti toplantısına çağrılarak, İsmet'in (İnönü) liderliğindeki radikal grup tarafından eleştirildi. Yeni cumhuriyete sadakati sorgulandı ve meşrutiyet yanlısı olmakla suçlandı. Rauf, cumhuriyeti bir amaç olarak değil, bir araç olarak desteklediğini söyleyerek kendini savundu. Onun için

*(22.9.1987'de Ankara'daki "Atatürk Sempozyumu"nda sunulan bildiri)

önemli olan halk egemenliğiydi, cumhuriyetin kurulması bunu tek başına garanti etmiyordu.Sonunda parti grubu Rauf'un açıklamasını kabul etmeye karar verdi.[5]

Bir yıl sonra gözönüne alındığında ilginçtir ki, gerek Atatürk'ün Nutuk'ta olayı betimleyişinden, gerekse Rauf'un anılarından, -Cumhurbaşkanı'nın desteklediği- radikal kanatın bu sırada kendi muhalefet partisini oluşturması için Rauf'un partiden ayrılmasını istediği açıkça görülür. Rauf, Ankara'ya giderken Kemalettin Sami Paşa'nın Eskişehir'de kendi partisini kurması için ona Ankara'dan bir öneri ilettiğini söyler.[6] Tartışmalar sırasında parti kurması için birçok kez kışkırtılmıştır ve Atatürk *Nutuk*'ta Rauf'un HF içinde kalmasına izin verilmesinden pişmanlık duyduğunu belirtir.[7] Bence bunu, esas olarak, Rauf'u henüz hazır değilken muhalefet oluşturmaya zorlamak için parti dışında bırakmaya yönelik taktik bir hareket olarak görmeliyiz.

1924 yılının ilk yarısında Rauf'un çevresindeki mutediller üzerindeki baskı sürekli olarak arttı (mektuplarının açıldığından, gözetlendiklerinden şikayet ediyorlardı[8] ve Meclis'te ve iktidar basınında Rauf ve Refet'e (Bele) yönelik kişisel eleştiriler vardı.[9] Dahası Mart ayında halifeliğin kaldırılması, Cumhurbaşkanı'nın gücüne karşı son denge unsurunu yoketmişti). Tedrici olarak Rauf'un grubu parti içindeki konumunu koruyamaz hâle geldi. Yazın -ne zaman olduğunu tam olarak bilmiyoruz- bir muhalefet partisi kurma hazırlıklarına başlandı. TCF'yi kuracak olan -Atatürk dışındaki Milli Mücadele'nin bütün liderlerini içine alan- grup Eylül'de ilki İzmir'de, daha sonra İstanbul'da olmak üzere iki kez toplandı.

Elbette, Atatürk'ün yurdun kurtarıcısı oluşu bu grubun doğrudan onu hedef almasını imkânsızlaştırıyordu. Öte yandan, onun kendilerine katılmasını beklemiyorlardı. Bu durumda başarılı olabilmeleri için şunların gerçekleşmesi zorunluydu: a. Atatürk bir muhalefet partisinin varlığını kabul etmeliydi. b. Cumhurbaşkanı olarak partilerüstü ya da partizan olmayan bir rol üstlenmeye razı olmalıydı. Çoğunluğu Rauf'un grubuna yakın olan İstanbul basını bu noktayı defalarca vurguladı.[10] Saygınlığı çok yüksek olan Cumhurbaşkanı ile iktidar partisi arasındaki bağları koparmak yeni partinin başarısı için hayati önem taşıyordu. Ama çok kısa süre sonra daha kampanya bile başlamadan bu mücadeleyi kaybettikleri ortaya çıktı.

Muhalefetin toplantılarından muhtemelen çok iyi haberdar edilen Atatürk, Eylül'ün ikinci yarısındaki Karadeniz gezisinde yaptığı iki konuşmayla bu girişime karşılık verdi. Birincisi 16 Eylül'de HF'nin Trabzon şubesinde yaptığı konuşmadır. Bu konuşmada şunları söyledi:

Fethi Okyar

"Arkadaşlar; bu münasebetle bir Reisicumhurun fırka reisliğiyle ciheti alâkasını ikide bir tekrar edenler ve bütün cihan bilsin ki, benim için bir taraflılık vardır:

Cumhuriyet taraftarlığı, fikri ve içtimai inkılâp taraftarlığı, Halk Fırkası'nın mefkûresi, esas umdesi olan bu noktada, yeni Türkiye camiasında bir ferdi, hariç tasavvur etmek istemiyorum. Onun için Riyaseticumhurda bulunduğum halde fırkamızın riyaseti umumiyesini de fahrile muhafaza ediyorum. Bu suretle yeni Türk devletinin, genç Türk Cumhuriyetinin takviye ve tarsinine hizmet etmekte olduğum kanaatindeyim."[11]

Bu meydan okumayı yerel Müdafaa-i Hukuk örgütünün çok bağımsız hareket ettiği 1923'te HF şubesine dönüşmeyi reddettiği[12] Trabzon'da yapmış olması önemlidir: O saldırıyordu!

Dört gün sonra Samsun'da şunları söyledi:

"Arkadaşlar,

Bugün idarei memleket mesuliyetini taşıyan heyet, bence mefkûre ve maksat itibariyle, bütün milleteşamil ve unvanı Halk Fırkası olan Cumhuriyet fırkasıdır. Bu fırkanın esas umdesi, memleket ve milletin hakikî selâmet ve saadetini temine çalışmaktır ve maksada isal eden yol bence budur ve muayyendir. O da Cumhuriyet takviye ve tarsîn ile beraber fikrî ve içtimai inkılâp ve medeniyet ve teceddüt yolunda milletin azimkârane ve muvaffakiyetle yürümesini temine delâlettir. Bu muayyen olan ve fakat şüphesiz yorucu ve uzun olan yolun yolcuları mebdeden müntehaya kadar bir hizada ve aynı zamanda aynı yorgunluk derecesiyle yürümeyebilir ve bu takdirde mülâhaza ve tedbirleri arasında fark olabilir. Fakat yoldan sapmamaları, umumi hedeften nazarlarını ayırmamaları, esas maksadı ihlâl etmemeleri lâzım gelir. Bugün muayyen yolun mebdeinde bulunuyoruz. Henüz mülâhazalara tesir icra edecek kadar mesafe katolunmuş değildir. Noktai nazarlar lüzumu derecede vuzulı ve isabet kesbetmelidir. Ondan evvel tefrika fikri alelâde fırkacılıktır ki, memleket ve milletin huzur ve emniyet şeraiti henüz böyle bir tefrikaya yol açmaya müsait değildir, efendiler...

Böyle bir zamanda, tabiî olarak hulûlunda, alınabilecek vaziyetleri bugünden ifade etmek nazariyat hatırı için vahdeti memleketi ihlâlden başka bir netice vermez. Bütün gezdiğim ve gördüğüm yerlerde bu hakikatin tamamiyle anlaşılmış olduğuna kanaat getirdim."[13]

Bu, geleceğin muhalefetine tutumunun ne olduğunu açıkça gösteriyordu. Yine de yeni parti kurma hazırlıkları sürdürüldü. Ekim'de söylentiler basına ulaşmıştı, ama Rauf bunları yalanladı.[14] 1 Kasım'da Meclis açıldığı zaman -henüz resmileşmemiş- muhalefet hükümeti Yunanistan'dan gelen göçmenlerin iskânı konusunda sert bir biçimde eleştirdi. Başvekil İsmet tarafından bir güvenoyu sorununa dönüştürülen tartışma hükümetin zaferiyle sonuçlandı.[15] Bundan hemen sonra Rauf ve 10 mebus HF'den ayrıldı. Birkaç gün içinde 21 kişi daha onları izledi. Kısa bir süre sonra TCF kuruldu. TCF'nin tarihi (yalnızca 7 ay) önemi ve başarısızlığının nedenleri burada bizi ilgilendirmiyor. Bizim için ilginç olan şey Atatürk'ün bu muhalefetin doğuşuna oldukça ihtiyatla yaklaşmasıdır. Yeni parti kuruluş bildirisini ve programını yayınladı ve hükümetten herhangi bir

Atatürk ve İsmet İnönü

karşı çıkma görmeden resmi kayıtlara geçti. Daha bir hafta önce büyük bir çoğunlukla güvenoyu almış olan İsmet (sağlık nedenleri ileri sürülerek) görevinden alındı, yerine mutedil biri olarak tanınan ve İsmet'in tersine muhalefet liderleriyle kişisel ilişkileri iyi olan Fethi (Okyar) getirildi. Halk Fırkası grubuna tam bir disiplin getirildi ve Atatürk partide köklü bir temizlik isteyenlere karşı direndi.[16]

Bu ihtiyatlı tavır bazı muhalefet politikacılarının Cumhurbaşkanı'nın zımnî desteğine sahip olduklarını iddia etmelerine bile neden oldu.[17]

Bunun üzerine Atatürk 11 Aralık 1924'de yeni partinin kuruluşundan sonra ilk defa ne hissettiğini gösterdi. O gün *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi *The Times*'ın İstanbul muhabiri Macartney'in Atatürk'le yaptığı bir mülakatı yayınladı. 21 Kasım'da yapılan bu mülakatta Atatürk HF'nin başında kalacağını vurguluyor ve kendisine yönelik despotluk iddialarını reddederek iki parti arasındaki farkların büyük olmadığını belirtiyordu.[18] Ama aynı zamanda şunları da söylüyordu:

"Hâkimiyet-i Millîye esasına müstenit ve bilhassa Cumhuriyet-i idareye malik bulunan memleketlerde siyasî fırkaların mevcudiyeti tabiîdir. Türkiye Cumhuriyetinde de, yekdiğerini murakip fırkalar tekevvün edeceğine şüphe yoktur. Bu tabiî olan vaziyet karşısında Gazi Paşa'nın da vaziyeti tabiî olmaktan başka birşey olmıyacaktır."

"Türkiye'de yeni bir siyasî fırka teşekkülü bazı merasim-i kanuniyeye tâbidir ki, yeni fırka bu merasimi ifa etmiş olduğundan teşekkül etmiş sayılır."[19]

Bunlara bakarak Atatürk'ün bir muhalefet partisinin varlığını kabul ettiği, meydan okumasını göze aldığı düşünülebilir: Eylül'deki konuşmalarından beri açık bir tavır değişikliği. Oysa İstanbul'daki İngiliz elçiliğinden İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na yollanan 25 Kasım tarihli gizli bir raporla bu, değişik bir perspektif kazanıyor.[20]

> Muhalefet partisi kuracaklar elbette ki Atatürk'ün kendilerine katılmasını beklemiyorlardı. Ayrıca onu doğrudan hedef almaları ise çok güçtü. Bununla birlikte muhalefet Atatürk'ün kendilerini kabul etmesini ve partizan bir cumhurbaşkanı olmamasını istiyorlardı.

Rapordan Mr. Macertney'in İstanbul'a gelir gelmez Cumhurbaşkanı'yla mülâkatı haberini verdiği anlaşılıyor. Macartney yayınlamak istediği metnin orjinalini gönderir. Mektup Londra'ya son derece gizli bir biçimde yollanır, çünkü metin o sırada onaylanması için Cumhurbaşkanı'na verilmiştir ve henüz cevap alınmamıştır.

Bu metin *Hakimiyet-i Milliye*'de yayınlanan mülâkattan çok farklıdır. Atatürk bunda Terakkiperverler'i çok daha sert bir biçimde eleştirir, açıkça onların iyiniyetinden ve hattâ gerçek bir parti sayılabileceklerinden kuşku duyduğunu belirtir. Daha da ilginç olanı İngiliz elçisinin Macartney'in mülakatın nasıl geçtiğini rapor ettiği paragraftır:

"Cumhurbaşkanı'nın bundan sonra ne yapacağı sorusuna bir yanıt benim için son derece önemli olan bu belgede var. Terakkiperverler cumhuriyetçiliklerinde samimi değiller, programları bir sahtekârlık örneği, onlar düpedüz gericidirler. Macartney'in haberindeki herşey Cumhurbaşkanı'nın muhalefetle uzlaşmaya hiç niyetli olmadığını gösteriyor ve mülakatta kullandığı dil ve ifadelerinin tonu -ki bunlar haberde yoktur- açıkça muhalefetin ezileceğinin işaretidir. Gazi son derece kızgındır, muhalefet üyelerinden bahsederken onları herşeylerini borçlu oldukları kendisine karşı nankör ve vatan haini diye suçlayarak sayarken yüzü kıpkırmızı kesilir. Mülâkatta çevirmenlik yapan

Mustafa Kemal ve Rauf Orbay Sıvas Kongresi sırasında.

mebus bir çok kere araya girerek 'sakin olun Paşam' der. Ama öfkesini hiçbir şey durdurmaya yetmez. Mr. Macartney Ankara'dan dönerken çok kısa bir süre içinde silahların patlayacağını ve Vasıf ve Necati'nin Ankara'dan ayrılarak Galata Köprüsü'nü asılı gövdelerle süsleyecek daha işbilir bir İstiklâl Mahkemesi'nin[21] İstanbul'a geleceğini düşünmüştür."

Bu rapora 26 Kasım tarihli bir ekten öğrendiğimize göre Cumhurbaşkanı, Macartney'in, sözlerini yanlış yansıttığını ileri sürmüştür ve haberin şimdilik yayınlanmamasını ondan rica etmiştir. Ne var ki Macartney metninin doğru olduğunda ısrar etmiştir. Sonunda çok daha yumuşatılmış ve ihtiyatlı bir metin *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayınlanmış, ama haber değerini yitirdiği için *The Times*'da hiç kullanılmamıştır.

Bence varacağımız sonuç Atatürk'ün Eylül'deki konuşmalarıyla Aralık'taki mülakat arasındaki sürede görüşlerini değiştirmediği şeklinde olmalıdır. En azından 1924'te bir muhalefet partisinin kurulmasına kesin olarak karşıydı. Aynı zamanda taktik nedenlerden ötürü kışkırtmalardan mümkün olduğunca kaçınarak çok ihtiyatlı bir tavır takınmıştır. İsmet'in görevinden alınması da mülakatın yayınlandığı biçimde bu politikaya uygundur. 1924'te TCF ve 1930'da SCF örnekleri birlikte düşünülünce -bana göre- şunu göstermektedir: Atatürk uzun vadeli bir hedef olarak çok partili demokrasiyi desteklemesine rağmen, bu ideal sosyal ve kültürel reformlara göre kesinlikle ikinci sıradaydı. □

---

[1] Weiker, Serbest Cumhuriyet Fırkası konusundaki çalışmasında, Mustafa Kemal'in amacının demokratik bir sistem olup olmadığı konusunda elimizde henüz yeterli veri olmadığı sonucuna varıyor.
Bakınız: Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey. The Free Party and its Aftermath.* Leiden, Brill, 1973, 5.

[2] Serbest Fırka'nın tarihinin ayrıntılı betimlemesi için bakınız: Weiker, *op. cit.*

[3] Bu süreç, Michael M. Finefrock'un *From Sultanate to Republic: Mustafa Kemal and the Structure of Turkish Politics 1922-1924* adlı çalışmasının ana temasıdır.

[4] Bakınız: *Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar*, 2. Kısım. İstanbul, Doğan Kardeş, 1960, 42.

[5] Rauf'un toplantıyı anlatışı için bakınız: Rauf Orbay, 'Hatıraları', *Yakın Tarihimiz.* Cilt 4, s. 114-115.

[6] Orbay, *op. cit.* 287.

[7] Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk.* Cilt 2, İstanbul, MEB, 1967[7]. 696.

[8] Finefrock, *op. cit.* 287.
Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl, İstanbul, İletişim, 1984[2], 60.*

[9] *Cebesoy, op. cit.* 93.

[10] Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim. Cilt 3 (1922-1944).* İstanbul, Rey, 1970, 132.

[11] Nimet Unan (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 2 (1906-1938).* Ankara, TTK, 1959[2], 189.

[12] Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931).* Ankara, Yurt, 1981, 53.

[13] Unan, *op. cit.* 191.

[14] 7.10.1924 tarihli *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde Rauf bir gün öncesinin *Son Telgraf* gazetesinde yayınlanan bir yazıya cevap verir.

[15] Yabancı gözlemcilere göre bu sonuç hem hükümetin gözdağı vermesiyle (Atatürk toplantıda hazır bulunuyordu ve Cumhurbaşkanı locasından talimatlar veriyordu) hem de muhalefetin beceriksizliği nedeniyle elde edildi. Hem Hollanda büyükelçisinin 13.11.1924 tarihli raporuna (Kabinetsarchief Buitenlandse Zaken, Politieke Reportage, 225/199-200) hem de İngiliz büyükelçisinin 11.11.1924 tarihli raporuna (PRO-FO series 424/261, E9968/32/44) göre muhalefet kötü hazırlanmıştı, disiplinsizdi ve kolayca kandırılabiliyorlardı.

[16] Feridun Kandemir, *Siyasî Dargınlıklar 3.* İstanbul, Ekicigil, 1953, 3.

[17] Feridun Kandemir, *İzmir Suikastinin İçyüzü.* İstanbul, Ekicigil, 1955, 71.

[18] Weiker iki partinin programları açısından benzer olduğunu söyleyen 'bir CHP lideri'nden bahsederken Atatürk'ün yaptığı bir açıklamayı kastediyor olmalı. (Weiker, *op. cit.* 49).

[19] Nimet Arsan (ed.), Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 3 (1918-1937). Ankara, TTK, 1961[2], 77.

[20] FO 424/261, E 10619/32/44 (gizli rapor) Lindsay'den Chamberlain'e.

[21] Yani Aralık 1923'te İstanbul'a gönderilen ve Emir Ali ile Ağa Han'ın İsmet İnönü'ye halifeliğin durumuna ilişkin gönderdikleri bir mektubu yayınlayan gazetecileri yargılayan mahkemeden daha ciddi.

KARAGÖZ'DEN

Bundan sonraki halimiz

Hacivat— A Karagöz vuruyorsun ama davulun sesi çıktığı yok!

Karagöz— Sade davulun mu ya, baksana hepimizin borusuna ot tıkıldı. Matbuat kanunu biraz daha sıkıştırdı mı dilsiz oyununa başlayacağız.

(Partisyonun üzerinde "kanun" yazıyor) *Yıl 16 Sayı 1660, 13 Şubat 1924*

Kanun Dairesinde!

İstediğini yaz, çiz söyle!

İstiklal Mahkemesi gittikçe calib-i dikkat şekiller almaya başladı. Evvela gazetecilerden işe başlayan heyet-i muhtereme, matbuat erkânında Cumhuriyet aleyhinde bir kasd ve suiniyet sezemeyince işi ileri götürdü. Diğer şüpheli eşhası da mahkemeye celb etmeğe başladı. Yalnız İstiklal Mahkemesi diğer mahkemelere benzemiyor. Adliye mahkemelerinde insanı ne cürm isnad edilirse onun hakkında istintak ederler. Halbuki İstiklal Mahkemesi'nde insanla adeta hasbihal eder gibi, dertleşir gibi, sohbet eder gibi konuşuyorlar:

— Cumhuriyet, meşrutiyet hakkında fikriniz ne?

Evvelâ insan ürküyor, fakat diyorlar ki:

— Hürriyet var, serbestsiniz, söyleyiniz!

Fakat derhal ilave ediyorlar:

— Kanun'un metni dahilinde serbestsiniz;

Şu halde kamustaki "Hürriyet" kelimesiyle "Cumhuriyet" kelimesini biraz daha tefsir etmek lâzım. Öyle değil mi?

Sene 16, Sayı 1645, 22 Aralık 1923

Geçen ay yayınlanan karikatürde dumanların üzerinde "komploculuk" diye çevrilen kelime "komitacılık" olacaktır. Düzeltir, özür dilerim, U.K.

Çevrimyazı: Uygur Kocabaşoğlu

İtalyan Heykelcisi Pietro Canonica'nın Taksim Anıtı İle İlgili Mektupları

TURGUT KUT

SAYIN Prof. Dr. Semavi Eyice'nin, *Atatürk ve Pietro Canonica* adlı derlemesi, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti. tarafından 500 nüsha olarak bastırıldı (İstanbul, 1986). Yirmi adet siyah-beyaz resimli bu özenli baskıda Pietro Canonica'nın (1869-1959) hayatı ve eserleri, Türkiye'deki çalışmaları tanıtıldı. Ayrıca İtalyanca metinleri ile birlikte Canonica'nın Atatürk ve Türkiye'ye dair anıları ve Türkiye hakkında Mussolini'ye yazdığı mektup yayımlandı.

Bu ilginç kitaba ufak bir katkıda bulunabilmek için, ünlü heykelcinin elimizde bulunan üç Fransızca mektubunu, çevirileri ile birlikte yoruma girişmeden yayımlıyorum.

Mektupların ilki, Canonica'nın 28 Nisan 1927'de, Beyoğlu kaymakamı Hamid Bey'e M.Taliani adlı birinin eliyle gönderdiği mektuptur:

"Sayın Bay

Umarım, M.Taliani mektubumu size ulaştırmıştır. Dün sefir Suat Bey ile görüştüm. O da Roma'ya öğrenci olarak, bir genç kız yerine genç bir erkeğin gönderilmesinin daha iyi olacağı düşüncesindedir. Çünkü bu daha mantıklı ve daha pratiktir.

Bu ayın sonunda büyük Ankara âbidesini gönderebileceğimi ümit ediyorum. İstanbul'daki âbidenize gelince, bunun için büyük gayret ve coşku ile çalışmaktayım. İstanbul'a gelir gelmez bu hususdaki çalışmalarım hakkında size iyi haberler vereceğimi sanıyorum, zaten kısmen yapılmış bulunmaktadır.

Bu âbide hususundaki sevgi ve iyi niyetlerimden asla şüphe etmeyiniz. Bunu şehrin valisine de söylemenizi, ayrıca ona kendisini içtenlikle ve sevgiyle andığımı bildirmenizi rica ederim.

Sizin de sağlıklı olmanızı temenni eder, minnet ve segilerimi kabul etmenizi rica ederim. Saygılarımla."

P. Canonica 28.4.1927

"Taksim âbidesi için kurulan komisyon üyelerine derin saygılarımı bildirin." (Mektubun kenarında)

İkinci mektup Taksim Cumhuriyet Anıtı'nı yaptırma komisyonu başkanı Hakkı Şinasi (Erel) Paşa'ya (1868-1941), Pietro Canonica'nın 13 Nisan 1928'de Roma'dan yazdığı Fransızca mektuptur. Herhalde mektup ilgili makam tarafından Türkçeye çevriltilmiştir. Canonica mektubunda özellikle, anıtın döküm işlerinin hayli ilerlediğini belirtmekte, ilerde bir aksamaya ve zaman kaybına meydan vermemek için Taksim Meydanı'nın bir an önce düzen-

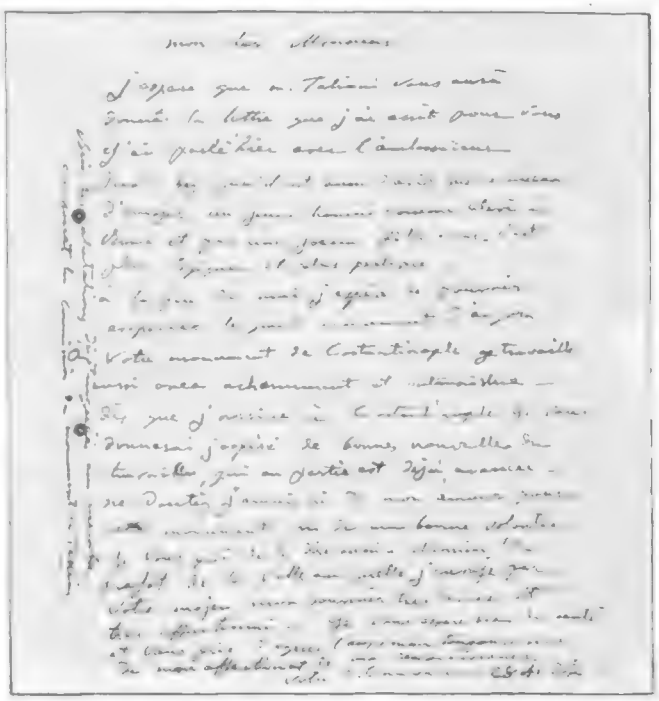

TURGUT KUT KOLEKSİYONU

Pietro Canonica'nın Hamid Bey'e gönderdiği 28 Nisan 1927 tarihli mektubu.

lenmesini istemektedir. Ayrıca duvarcılık işlerinde mühendis Mongeri'nin Belediye mühendisleri ile birlikte hareket etmesini kendisine yazacağını ifade etmektedir:

Roma, 13 Nisan 1928

Ekselans,

Bu mektubu zat-ı âlilerine Taksim Âbidesinin, burada mimari ve döküm nokta-i nazarından dahi işlerinin çok ilerlemiş olduğunu arz ve ihbar etmek için takdim ediyorum. Vahim yanlışlıklar yüzünden teehhürata meydan vermemek ve her şeyin vaktinde hazır olmasını temin etmek için Taksim Meydanı ameliyatının ilerlemesini ve orada duvarcılık ameliyatının yapılabilmesini rica ediyorum.

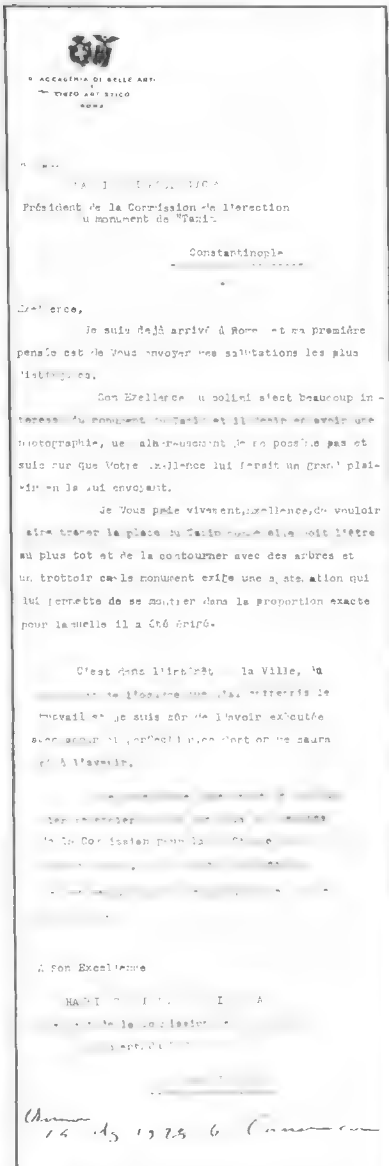
ACCADEMIA DI BELLE ARTI
[illegible] ARTISTICO
ROMA

Président de la Commission de l'erection [illegible] monument de "Taxim"

Constantinople

Excellence,

Je suis déjà arrivé à Rome et ma première pensée est de Vous envoyer mes salutations les plus distinguées.

Son Excellence [illegible]olini s'est beaucoup interessé du monument [illegible] Taxim et il desire [illegible] avoir une photographie, que malheureusement je ne possède pas et suis sur que Votre Excellence lui ferait un grand plaisir en la lui envoyant.

Je Vous prie vivement, Excellence, de vouloir faire tracer la place du Taxim [illegible] elle doit l'être au plus tot et de la contourner avec des arbres et un trottoir car le monument exige une [illegible] qui lui permette de se montrer dans la proportion exacte pour laquelle il a été érigé.

C'est dans l'intérêt [illegible] la Ville, [illegible] que j'ai entrepris le travail et je suis sûr de l'avoir exécuté [illegible] dont on ne saura [illegible] l'avenir.

[illegible]

A Son Excellence

HA[illegible]

[illegible] de la Commission [illegible]

[illegible] 14 Ag 1928 [illegible] Canonica

Canonica'nın 14 Ağustos 1928'de Hakkı Şinasi Paşa'ya yazdığı mektup.

TURGUT KUT KOLEKSİYONU

Taksim Anıtı'nın 9 Ağustos 1928 günü yapılan açılış töreninden bir görünüm.

Bütün hüsn-ü niyetlere rağmen gayr-ı melhuz müşkilâtın daima zuhur etmekte olduğunu bildiğim için zat-ı âlilerinden hakkımda muavenetinizi ve birtakım teehhürler ile maddî zararlara duçar olmamaklılığımı rica ederim.

Heykel için, hiç bir avans almaksızın, lâzım gelen mebaliği burada avans olarak tediye etmiş bulunuyorum. Zat-ı âlilerinin hakkımdaki teveccühlerini ve ne derecede katiyet ile hareket buyurduklarını bildiğim cihetle, mütekabilen arz edebilirim ki, ne maddî ve ne de manevi hiç bir fedakârlıktan çekinmiş değilim.

Mühendis Mongeri duvarcılık işlerini deruhte etmiştir. Kendisine Emanet mühendisleri ile i'tilâf etmesini yazacağım. Baki selâmlar.

Pietro Canonica

Taksim Cumhuriyet Anıtı 9 Ağustos 1928 Perşembe günü yapılan görkemli bir törenle açılmıştı. Törende dönemin Milli Eğitim Bakanı kürsüye çıkıp: *"Aziz Türk Milleti. Bir gün yeni bir vaka, yeni bir fırtına koparsa, korkma. Cihanın en büyük fırtınası senin başından geçti, en büyük kasırgalar senin göğsüne çarptı. Korkma... Bu büyük Türk çocuğunun gözlerine bak. O gözler sana gideceğin yolu gösterir. O yol seni kudret ve muvaffakiyete götürür"* diye konuşmuş; Büyük Millet Meclisi Başkanı Kâzım Özalp da anıtı örten örtüyü indirmesiyle anıt açılmıştı. Bu vesile ile de Mustafa Kemal Atatürk ile Mussolini arasında telgraflar gönderilmişti.

Üçüncü mektup Cumhuriyet Anıtı'nın açılmasından 5 gün sonra 14 Ağustos 1928'de Canonica'nın yine Hakkı Şinasi Paşa'ya, Roma Güzel Sanatlar Akademisi ve Sanat Lisesi antetli kâğıda yazdığı Fransızca mektuptur. Mektubun sol kenarına bir ilgili memur tarafından eski harflerle *"Vali vekili ve Şehremini Beyefendi Hazretlerinin nazar-ı dikkati vâlâlarına"* kaydı vardır.

Ekselansları
Hakkı Şinasi Paşa
Taksim Âbidesini Yaptırma Komisyonu Başkanı
İstanbul
Ekselans,

Roma'ya varmış bulunuyorum. İlk düşüncem size en derin saygılarımı göndermek oluyor.

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Mussolini Cenapları, Taksim Âbidesi ile çok ilgilendiler. Kendisi bunun bir fotoğrafını istemektedirler. Ne yazık ki bende yok. Ekselansları bunu ona gönderirse, kendisini çok memnun edecektir.

Ekselans, Taksim Meydanı'nı en kısa sürede ve gereken şekilde düzenletmenizi, çevresini ağaçlandırtmanızı, bir kaldırımla çevirtmenizi rica ederim. Çünkü bu âbide kendi oranlarına uygun bir şekilde, kendisini gösterebilecek bir düzen gerektirir.

Ben bu işe şehrin, komitenin ve eserin hatırı için giriştim. Bunu aşk ve mükemmeliyetle başardığıma eminim. İlerde bu hususdaki gayretim teslim edilecektir.

Ekselanslarından, komisyon üyelerine, bana gösterdikleri güvenden dolayı yeniden şükranlarımı bildirmenizi rica eder, size karşı minnetdarlık ve sadakat duygularımın kabulünü rica ederim.

Ekselansları
Hakkı Şinasi Paşa
Taksim Âbidesini Yaptırma
Komisyonu Başkanı
İstanbul

14 Ağustos 1928
P.Canonica

Belge niteliğindeki bu mektupların, ilerde Pietro Canonica üzerine araştırma yapacaklara yardımcı olacağını sanırım. □

TURGUT KUT KOLEKSİYONU

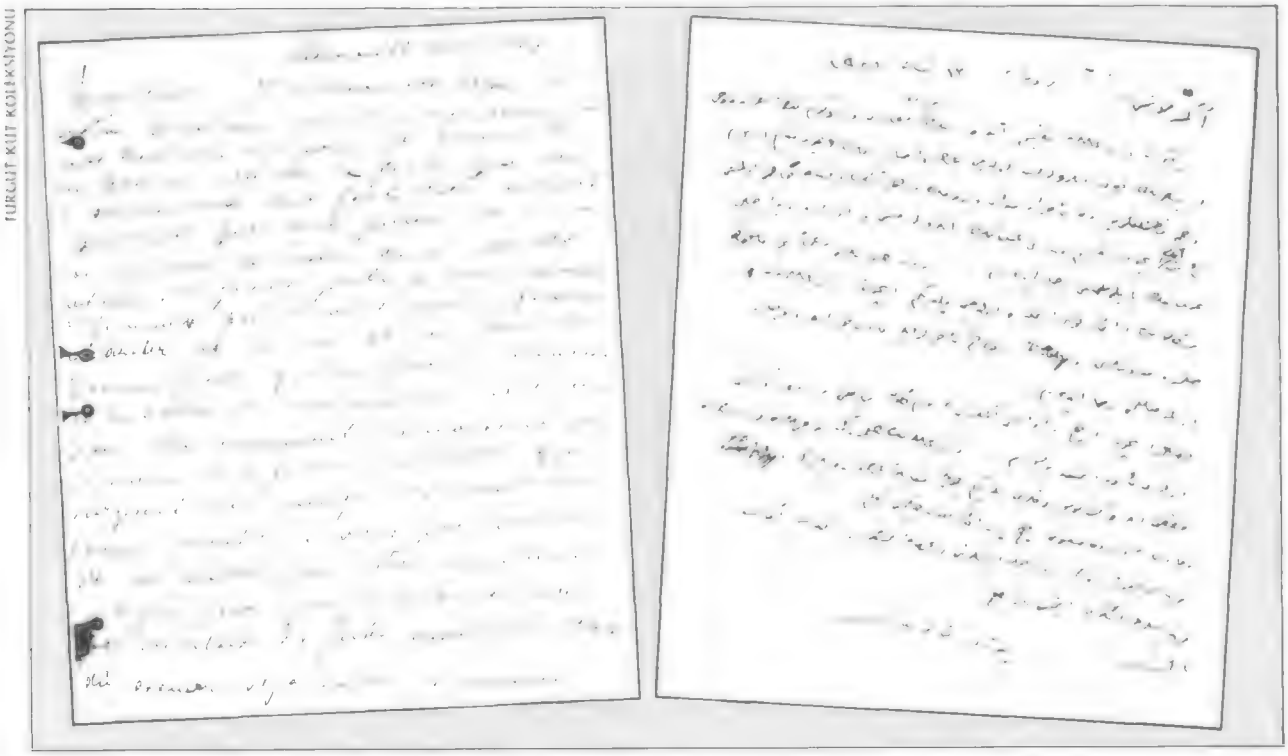

Canonica'in 13 Nisan 1938'de Hakkı Şinası Paşa'ya yazdığı mektubun ön yüzü ile aynı mektubun ilgililer tarafından yapılan Tükçe çevirisi.

15. ve 16. Yüzyılda Berlin, Brandenburg ve Türkler

KLAUS SCHWARZ

I. Kanunî'nin Almanya Seferi Sırasında Alman Komutan II. Joachim

BERLİN kentinin 750. kuruluş yıldönümü kutlamaları, bu kentin nüfusu içinde Almanlar dışındaki en kalabalık halkın tarihini ve onun Berlin ile tarihî karşılaşmalarını ve ilişkilerini araştırmak için fazlasıyla yeterli bir vesiledir. 1983'te yayınlanan kitabıyla Gültekin Emre, "Berlin kültür tarihinin unutulmuş bir sayfası"nı aydınlatma doğrultusundaki ilk değerli girişimde bulunmuştu.[1]

Emre'nin kitabının adı "Spree Kıyısındaki Türklerin 300 Yılı" biçimindedir, ancak bu adın yaratacağı izlenimin aksine, Brandenburg Mark'ının (beylik) ve Berlin'in halklarının Türklerle ilk temasları çok daha eskidir.[2] İki tarafın da kroniklerinde yer alan bu temaslar, Brandenburg Mark'ının eski tarih yazımında da gözardı edilmiş değildir. Tabiî, olaylar her zaman isabetli şekilde anlatılmamıştır; ayrıca, dil bilenlerin azlığı yüzünden Türk arşivleri bir yana, kaynakları bile hesaba katılmamıştır. Berlin hakkındaki modern tarih yazımı ise bunları hepten unutmuş görünüyor! Geçenlerde 750. yıldönümü dolayısıyla iki cilt halinde yayımlanmış olan Wolfgang Ribbe'nin *Berlin Tarihi*[3], bize 16. yüzyılın olaylı yıllarında Brandenburg'lılarla Türkler arasında meydana gelen karşılaşmalardan hiç söz etmemektedir. Anlaşılan, 1987 yılında, pek az Berlinli, o zamanlar neler olup bittiğini biliyor!

Niğbolu'da Osmanlı kuvvetlerine karşı yenilgiye uğrayan Sigismund

Aslında Hohenzollern hanedanı altında Brandenburg Elektör Prensliği'nin (Kurfürstentum Brandenburg) yükselişi bile, hiç de Türklerin gözünden ırak değildi. Brandenburg Mark Graf'ı (Kontu) ve daha sonraki Roma-Cermen İmparatoru Sigismund, 1396 yılında Macar Kralı sıfatıyla Türklere karşı büyük bir haçlı sefer ordusunu yönetmişti. Savaş, Sultan Yıldırım Bayezıd'a karşı Niğbolu'da yapıldı. Sigismund ile omuz omuza çarpışanlar arasında Hohenzollernlerden iki kardeş de vardı. Meydan savaşı Osmanlı süvarilerinin amansız hücumuyla kaybedildiği zaman Kral ve Hohenzollernler Türk okçularının ok yağmurundan ancak güçlükle kaçabildi! Ölümle yüzyüze kaldıkları bu an, geleceğin imparatoruyla aralarında özel bir bağ yaratmış olabilir. En azından, bunlardan biri olan Friedrich (1372-1440) ondan sonra Sigismund'un yakın adamı oldu. İmparator olduktan sonra Sigismund, 1415'te ona Brandenburg Mark'ının yönetimini ve Elektör Prens (Kral ve imparator seçiminde oy hakkı olan prens-*Kurfürst)* ünvanını verdi. I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Berlin'de hüküm süren Hohenzollernlerin Brandenburg kolu bu şekilde kurulmuş oldu.

İstanbul'un fethinden sonra Türklerin Orta Avrupa'da ilerleyeceği korkusu arttı. Osmanlı saldırılarının püskürtülmesi için ordu kurulması sorunu, yani "Türk yardımı" bundan böyle Alman Reichstag'larının (imparatorluk konseylerinin) değişmeyen tartışma konusudur. Daha 1454 yılında Frankfurt'ta "Türk'e karşı direniş tasarısı" kararlaştırılır. Bu tasarıda doğrudan imparatora bağlı illerin askerî birlikleri ve bir imparatorluk ordusu kurulması için konan Savunma Vergisi belirlenmekteydi. Tasarı uyarınca Brandenburg Elektör Prensi II. Friedrich, 200 süvari ve 300 piyade sağlamakla görevliydi. Bu "Türk vergisi"nin tahsili o tarihten sonra Berlin'deki Prenslerin sürekli sorunu olageldi. Kanunî Sultan Süleyman 1521'de Belgrad'ı fethettiğinde -kentin adı Dar ül-cihad olarak değiştirilmiştir- Türk savunması sorunu yeni bir boyut kazandı. Ondan sonraki yıllarda Reich-

stag'ların başlıca iki konusu şudur: Martin Luther'in çıkışıyla başlatılan Reformasyon ve Türklerin ilerleyişi.[4] Bu tarihten sonra, "âcil" ve "sürekli Türk yardımı" ayrımı yapılır.[5] Birincisi, imparatorluğa doğrudan gelecek herhangi bir Türk saldırısının püskürtülmesine yönelikti. İkincisi ise -daha büyük ve kalıcı olarak- Osmanlı gücüne karşı uzun vadeli ve plânlı mücadeleye hizmet ediyordu. 1522'de Nürnberg'deki Reichstag'da, büyük bir ordunun Macaristan'ın savunulması için Türklere karşı gönderilmesine karar verildi. İmparatorluk illerinin *(Reichsstaende)* bu konudaki onayları "Roma ayları"na göre hesaplanıyor ve bununla da, İmparator'a daha önce sunulmuş olan, 20 bin piyade ve 4 bin süvariden ibaret bir "Roma sefer yardımı" ordusunun bir aylık masrafı olan 128 bin Gulden (altın) kast ediliyordu. Aslında imparatorluğa ve İmparatora İtalya'da askerî dayanak sağlamak amacıyla oluşturulmuş olan "Roma sefer yardımı" Türklere karşı kullanılacaktı!

Ancak bunun üzerine Macarlarla yürütülen görüşmelerde başarı sağlanamadı ve Macaristan ve Bohemya'nın genç Kralı II. Ludwig, 1526'da Mohaç'ta, Roma İmparatorluğunca kararlaştırılan yardım olmaksızın Osmanlıların karşısına çıktı. Bilindiği gibi bu savaşta II. Ludwig hem ülkesini, hem hayatını kaybetti! Savaştan hemen önce Ludwig, Brandenburg Elektör Prensi I. Joachim'e "fief'lerini kaybetmek pahasına" Türklere karşı savaşta ordusuna katılma çağırısında bulunmuştu. Berlin'deki Elektör Prensin, Silezya ve Lausitz'deki bazı toprakları nedeniyle Bohemya krallığına karşı askerî fief yükümlülüğü vardı. Fakat Elektör Prens ölüm kalım savaşından iki gün önce, Krala, gelmeyeceğini bildirdi.[6] Joachim'in, Kral II. Ludwig'in öğretmeni ve askerî eğiticisi olan kuzeni Markgraf (Mark Kontu) Sofu Georg, zor durumdaki öğrencisinin yardımına koştu, ancak geç kalmıştı!

Mohaç'tan Sonra

Mohaç meydan savaşından bir yıl sonra Mark kontları Elektör Prenslerine "Türk'e ve kraliyetin (Kral Ferdinand'ın) itibarının başka hasımlarına direniş için" 200 süvari tahsis etti. Buna karşılık da kontlar, -savaş ne de olsa hep masraf kapısıdır- bu hizmetin sürekli bir kurum olmadığına ve tarla ve bahçelere konan vergilerin sadece iki yıl geçerli olduğuna dair söz aldılar. Yine Elektör Prens'in kuzeni olan Markgraf Kasimir komutasındaki bu ve başka birliklerle, birkaç Macar asilzadesince Macaristan Kralı seçilmiş olan Avusturya Arşidükü Ferdinand, tahtına rakip olan Macar Zapolya'yı Buda'dan sürdü. Bunun üzerine Zapolya Kanunî Süleyman'a destek için başvurdu! Bundan iki yıl sonra bizzat Sultan Süleyman'ın komutasındaki bir Türk ordusu ilk kez Kutsal Roma İmparatorluğu'nun sınırını aşarak İmparatorun kardeşi I. Ferdinand'ın başkenti olan Viyana'yı kuşattı. Ferdinand zaman zaman ağlayarak yalvardığı halde, anlaşıldığı kadarıyla, imparatorluk birliklerinin zamanında sevk edilmesini, bu iş için öngörülmüş olan karar organı Reichsdeputation'da Ferdinand'ın rakipleri (Bavyeralılar) ve ilk kez o yılki Speyer Reichstag'ında "protestan" kimliğiyle ortaya çıkmış olan Evangelikler (Saksonlar) engellemişti. Sultan Süleyman Viyana'yı bir süre kuşatma altında tuttuktan sonra hava değişti. Elektör Prens I. Joachim, Saksonya Elektör Prensi ile Jüterborg'da yaptığı görüşmeden sonra büyük ordu birliklerinin gönderileceğini ilân etti. Çok geç yola çıkarılıp Krems yakınlarında kuşatmayı bir hayli uzaktan izleyen imparatorluk ordusunun yanısıra, bu sefer tüm imparatorluktan toplanmış 100 bin kadar asker

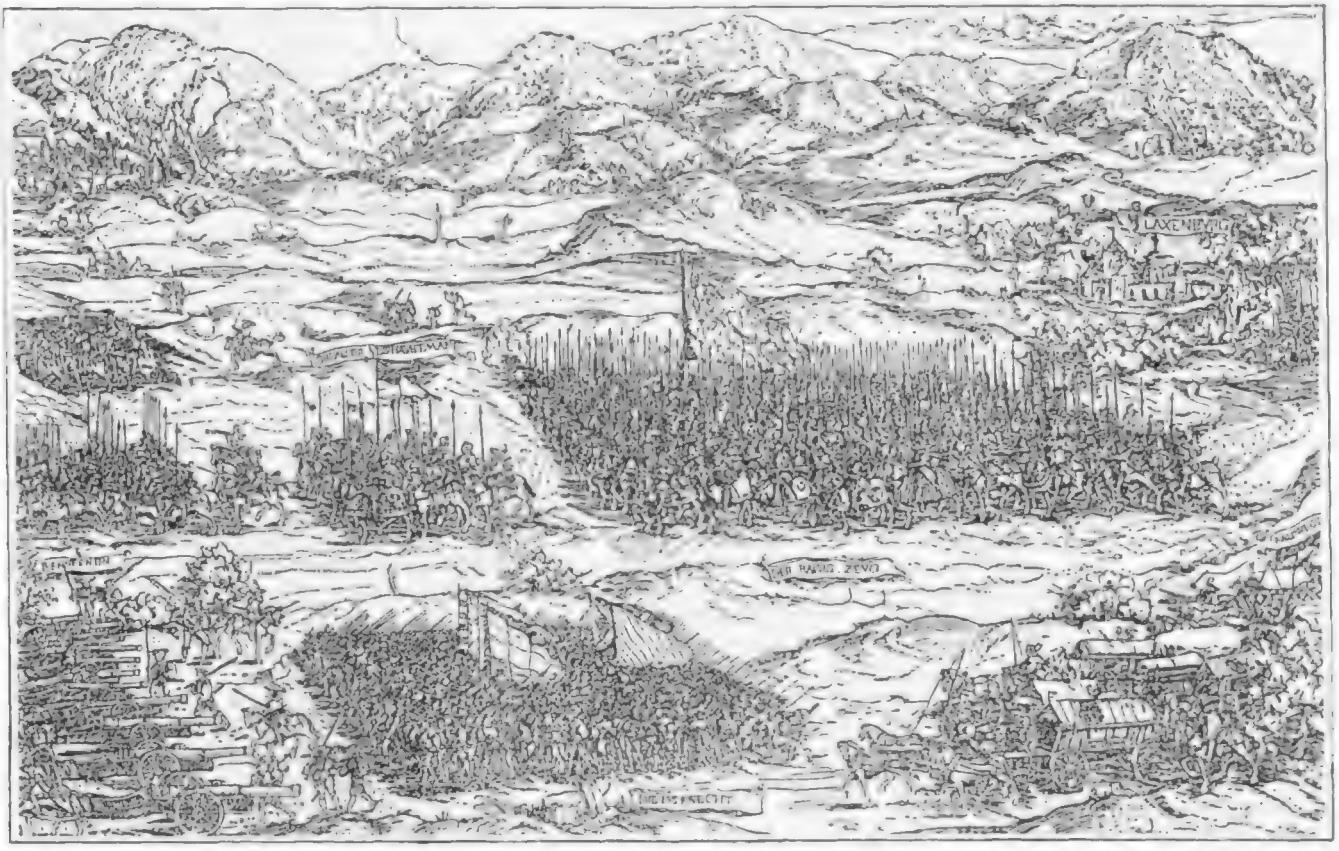

Akıncılara karşı yürüyen Alman askerleri. Michael Ostendofer'in ağaç baskı tablosu. (Museum der Stadt Wien)

Yazdığı bütün yazılarda Osmanlılar'la mücadele konusunu işleyen şair Georg Sabinus.

Prens Joachim'in savaştaki yararlılıklarını anlatan Nicolaus Leuthinger, bu savaşta Joachim'in büyük bir kahramanlık gösterdiğini kaydetti. Bunun ardından şair Sabinus Joachim'e bir methiye yazacaktı. Yanda Nicolaus Leuthinger.

Viyana'yı kurtarmaya geldi. Ancak geldiklerinde Sultan, mevsimin ilerlemiş olması ve havaların kötü gitmesi nedeniyle çekilmişti bile. Fakat üç yıl sonra, 1532'de yeniden geldi ve Viyana'ya ikinci saldırısını başlattı. Aradan geçen zamanda ise, Almanya'da savunma seferberliğini -artık mesele gerçekten de Almanya'nın ve İmparatorluğun savunulmasıydı- sağlam bir temele oturtmak için ciddî çaba harcanmıştı. İmparator, Türklerin etkili bir şekilde durdurulması açısından vazgeçilmez durumdaki Protestanlarla uzlaşmıştı. Artık İmparatorluğun her yanında sistemli bir şekilde Türk vergisi toplanıyordu. Bu iş için düzenlenen Türk vergisi sicilleri sosyal tarih araşırmaları için gerçek bir definedir. Örneğin Spandau kenti (bugünkü Berlin'in bir semti) 1532 baharında her hufe (bir dönüm kadar) tarla için beş groschen (kuruş) ödemek zorundaydı.[7] Frankfurt an der Oder (bugün Doğu Almanya'daki Frankfurt) kentinde her oğlandan ve her kızdan bir groschen (kuruş) alındı.

Kanunî'nin "Alaman Seferi"

Kanunî Süleyman 25 Nisan 1532'de ordusuyla, Osmanlı tarihçilerinin "Alaman seferi" olarak adlandırdığı beşinci seferine çıktı. Bu sefer daha Mayıs sonlarında Regensburg'da toplanan bir Reichstag, "âcil Türk yardımı"nın en geç 15 Ağustos'ta Viyana'ya varacak şekilde yola çıkarılmasına karar vermişti. 24 Haziran'da İmparator V. Karl, tüm illere, imparatorluğun bölündüğü 10 mıntıkadan altısında mıntıka meclislerinin toplanmasını ve her mıntıkanın birliği için bir komutan seçilmesini emretti. Seçilen komutanlar, mıntıkalarının askerî birliklerini Viyana'ya götürecekti. Aynı gün Osmanlı ordusu büyük bir debdebeyle Belgrad'a girmekteydi. Sultan Süleyman burada, Almanya'da kendisine karşı silaha sarılındığını ve İmparatorla Protestanlar arasında birleşmenin gerçekleşmek üzere olduğunu öğrendi (Nürnberg Din Barışı, 23 Temmuz 1532). Kutsal Roma İmparatorluğu savunmaya hazırdı.

Aşağı Saksonya, Reich mıntıka komutanı olarak genç Brandenburg Prensi Joachim'i seçmişti (1535-1571 arasında II. Joachim olarak Elektör Prens). Joachim 10 Ağustos'ta muhafızlarının en seçkin adamlarıyla ve başka birliklerle Berlin'den Viyana'ya hareket etti. Berlin Sarayı'nda astrolog (müneccim) olan Johann Carion (1499-1537), tarihçesinde Joachim'in 1.100 süvari ve 4.000 kadar piyade ile savaşa gittiğini yazar.

Carion, o gün ve aynı gece henüz iki günlük civcivlerin uzun uzun ötmüş olmasının ancak hayra yorulduğunu belirtir. Yeni Latince şairi ve bilgini Georg Sabinus (1508-1560) askerlerin yola çıkışı vesilesiyle bir "Augurium"(falname) yazdı ve tabiî ki, klâsik Yunan tarihinin olaylarıyla bol keseden yapılmak karşılaştırmalar eksik değildi. Sabinus Reformcu Melanchton'un refakatçısı olarak 1530 yılında Augsburg'daki Reichstag'a katılmıştı. Orada Osmanlı emperyalizmine karşı mücadele sorunu kendisine öylesine benimsetilmişti ki, ömrünün sonuna kadar yazılarında bu konuyla uğraşacaktı. Martin Luther ile Philipp Melanchton Prens'e birer "dua mektubu" ("Trostbrieve"-manevî destek mektubu) vererek bu tehlikeli girişimin arkasında olduklarını bildirdiler. Genel kanıya göre, Prens'in böylesi bir desteğe ihtiyacı da olduğu anlaşılıyor, çünkü Mark'ın başka bir vak'anüvisi, Nikolaus Leuthinger (ölümü 1612), bu bağlamda Sultan'ın askerlerinin vahşetine dair anlatacak çok şey bulmuştur.[8] Prens Ağustos sonlarında adamlarıyla birlikte, İmparator V. Karl ve Kral I. Ferdinand'ın Viyana önlerindeki Brigittenau'a sevk ettiği muazzam uluslararası orduya katıldı. Orduda İspanyol, İtalyan, Hollandalı, Çek, Slovak, Macar, Sloven ve Kuzeyden güneye kadar Almanca konuşan bütün ülkelerin askerleri kamplarını kurmuştu ve sadece savaşçılar 100 bin kişi kadardı. Bu gayet iyi teçhizatlı ordu, Tuna takviye yolunu yanına almış olarak Tuna havzasının bu stratejik açıdan elverişli yerinde saldırganları beklerken, Sultan Süleyman muzaffer ordularını yüz kilo-

Kanunî 25 Nisan 1532'de "Alman Seferi"ne çıktı. Mayıs'ta Regensburg'da toplanan bir Reichstag "âcil Türk yardımı"nın en geç 15 Ağustos'ta Viyana'ya varması için karar ermişti.

metre daha güneyde, Batı Macaristan'da bulunan görece önemsiz Köszeg (Almı. Güns) kalesi önlerinde durdurmuştu. 10 Ağustos'tan beri orada bekliyordu ve hiçbir ilerleme belirtisi göstermiyordu. Ancak, özel bir birlik olan hafif süvari alaylarını, Akıncıları düşman hattının, Hıristiyan ordularının gerisine gönderdi. Akıncılar Almanca konuşan ülkelerde ganimetlerini içine doldurdukları koca çuvaldan dolayı "Çuvallı adamlar", ya da hızları ve asıl işlerinden dolayı "koşan ve yakanlar" diye biliniyordu. Kasım Voyvoda'nın emrindeki Akıncılar önlerine gelenleri yağmalayıp öldürerek Linz yakınlarına kadar ilerlediler.

Anlaşılan, Süleyman Köszeg'i kuşatarak Viyana'nın savunucularını elverişli mevzilerinden, süvari alaylarının taktik üstünlüğünün daha ağır basacağı Macaristan düzlüğüne çekmek istiyordu. Ancak gelmediler; zaten Fransız dostlarının gönderdiği haberlere rağmen Süleyman herhalde, İmparatorluk ordularının sadece İmparatorluğu savunmakla görevlendirildiklerini ve hiçbir şekilde Ferdinand'ın Macaristan hesaplarını destekleyerek Alman parasını ve Alman askerlerini Macaristan'da kullanmak istemediklerini düşünemezdi bile. Sultan, Viyana'nın savunucularının yerlerinde kalacağını anlayınca 29 Ağustos'ta Köszeg'den ayrılıp Graz'ın etrafında geniş bir yay çizerek Steiermark'tan geçti ve Slavonya'ya yürüdü. Akıncılar bunu duyduğunda, dağların üzerinden geçerek Viyana'nın güneyinden Macaristan düzlüğüne çıkmak istediler. Ancak bu yöntem pek işe yaramadı! Aralarında Prens Joachim'in adamlarının da bulunduğu Hıristiyan birlikleri oraya gönderilmişti. Joachim 13 Eylül'de Laxenburg'dan Akıncıları karşılamak üzere güneye inmeye başladı. Michael Ostendorfer'in ünlü ağaç baskı tablosu Alman askerlerinin ilerleyişini kendi bakış açısından canlandırır. Brandenburg ve Türk askerleri arasındaki herhalde ilk büyük çarpışmanın başlangıcıydı bu! Triesting vadisinden çıkmakta olan Akıncılar ağır top ateşiyle karşılaştı. Toplu halde kırıldılar. Ağır kayıplar vererek güneye doğru kaçtılar ve daha güneyde bir kez daha savaşa zorlandılar ve bozguna uğratıldılar. Kaçmayı başaran topu topu 600 Akıncı 19 Eylül'de Prens Joachim'in ve Lodron Kontu'nun zinde kuvvetleriyle karşılaştı. Schwarza çayı kıyısında önleri kesilen "Koşan ve Yakanlar"ın umutsuz savaşı, bekleneceği gibi bozgunla sonuçlandı. Ya kılıçtan geçirildiler ya esir alındılar. Sultan Süleyman bu durumu, ancak Drava kıyısındaki Öseg'deki karargâhına döndüğünde öğrendi.

Prens Joachim ve Seferin Sonu

Prens Joachim savaştaki yararlılıklarından dolayı İmparator tarafından şövalye ünvanıyla taltif edildi. Bu vesileyle kendisine Troyalıların en büyük kahramanı Hektor'un adının da kendisine şeref lâkabı olarak takıldığı iddia edilir. Müstakbel Elektör Prensin aslında mütevazi sayılabilecek başarıları, Berlin'e döndüğünde bambaşka bir şekilde anlatıldı. Vak'anüvis Leuthinger, Joachim'in kuşatma altındaki Köseg'e doğru ilgarlarından söz eder, ancak "zorba"nın ağır bir yenilgiye uğradığını ve kaçmaya başladığını getirilen esirlerden öğrenmiş. Buna karşılık 14 bin süvarisiyle Kasım Voyvoda Alp dağlarının boğazlarında imha edilmiş. Sultan Süleyman bunu duyduğunda hemen büyük hızla Bulgaristan yönünde kaçmış. Böylece Prens, Hıristiyanların devletini kurtarmış ve Türklerin insanlık dışılığına ve yağmacılığına yiğitçe karşı

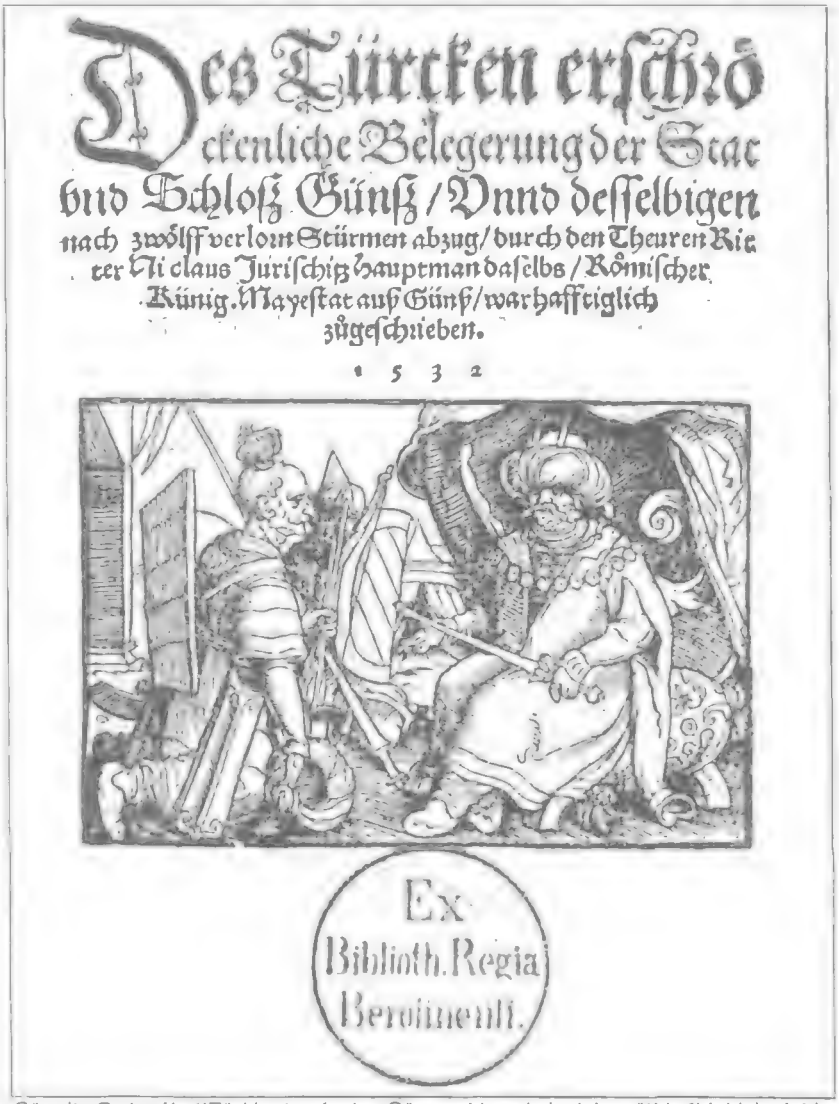

Güns'te Ordugâh. "Türkler tarafından Güns şehir ve kalesinin müthiş (bir biçimde) kuşatılması/ve neticesiz kalan oniki hücumdan sonra geri çekilmesi/Majesteleri Roma kralına Güns'teki dizdar değerli şövalye Niclaus Jurischitz'ce gerçeklere sadık olarak yazılmıştır. (Staatstbibliothek P.K. Berlin Flugschrifft, 1532, 10)"

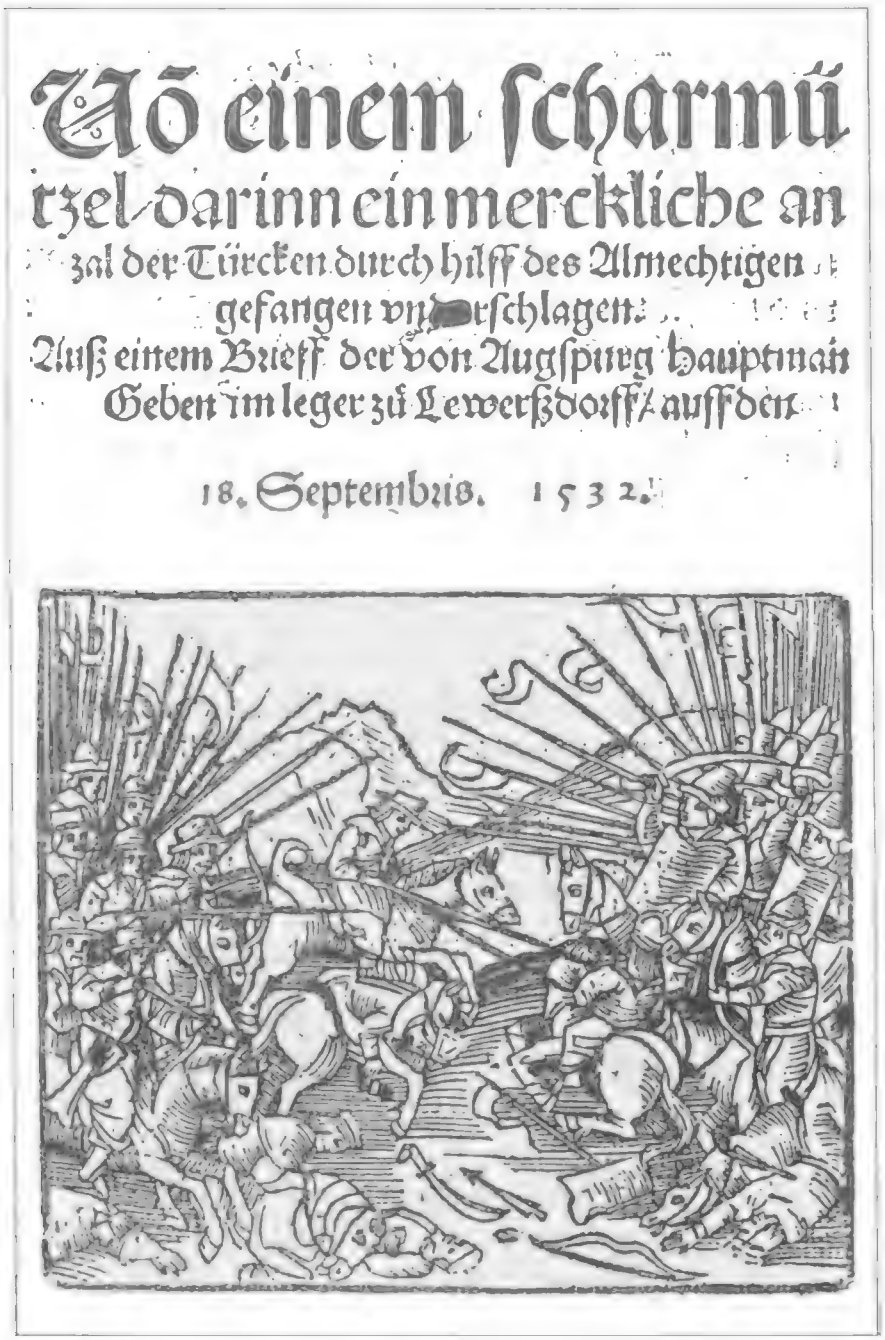

"Yüce Kâdirimutlakın yardımıyla önemli bir miktarda Türkün esir alındığı ve öldürüldüğü bir çarpışma hakkında. Augsburg bu komutanın Lewerssdorff ordugâhında 18 Eylül 1532'de yazılmış bir mektubundan 6 sayfalık bir risale (Staatsbibiliothek P.K. Berlin. Flugschriff 1532, 11)

çıkmış. Bu nedenle şair Sabinus, Joachim'e bir methiye yazar. Daha sonraki tarih yazımında da Joachim'in bu konudaki rolü her tür ölçünün ötesinde abartılır. Joachim adını taşıyan iki Elektör Prens üzerine 1841'de yazılmış bir tarih kitabında, savaşın seyrinin "asıl olarak" müstakbel Elektör Prens tarafından belirlendiği iddia edilir. Bu şekilde olaylar sıralandığında, Sultan Süleyman'ın Joachim'in başarıları karşısında savaş alanını terk ettiği izlenimi uyanıyor.[9] Brandenburg Mark'ı hakkındaki başvuru kitabı niteliğindeki eserinde Johannes Schultze 1961 yılında bile Prensi "Macaristan"a göndererek ona orada "büyük bir zafer" kazandırıyor.[10]

En azından Joachim, Berlin'e çan sesleriyle karşılanarak ve getirdiği esirlerle -muhtemelen Türkler ve belki aralarında Güney Slavlar da vardı- zafer resmigeçidiyle döndü! Spree kıyısına ilk Türkler muhtemelen o zaman geldi.

Kasım Voyvoda'nın Linz surlarının hemen önüne kadar yaptığı akından ve Wienerwald dağları üzerinden dönüşünden Osmanlı tarih yazımında da söz edilir. Anlatılarda, İslamî kozmolojideki Kaf dağının boyutlarına sahip sarp ve yüksek dağlar geçer. Bostan'ın *Gazavât-ı Sultan Süleyman*'ı bu girişimi görece ayrıntılı bir şekilde anlatır. Tasvir şöyledir: ".. Akıncıbaşı Kasım Voyvoda'nın yanına 5 bin kadar adam verilmişti. Esirler alması ve haberler toplaması için Alman ülkelerinin kuzeyine gönderilmişti."

Adı geçenler Alman dağlarına tırmanır, gece gündüz on gün kadar at sürer ve sözü edilen vilâyeti enine ve boyuna, sert rüzgârlar ve yavuz seller gibi aşar.

"... akıncı serdârlarından Kâsım Voivodaya beş bin mikdarı er koşılub dil almak ve haber bilmek içün Alaman diyârinün cânib-i şimalisine gönderilmişidi.

Mezkûrler Alaman dağını aşub gecelü ve gündüzlü on gün mikdarı eşüb vilâyet-i mezbûrenün tulına ve arzına kat'i yeller ve yavuz seyller gibi revân olub her canibine akub uğradukları yerlere akın eyleyüb urub nâr-i kahr ve lehb-i gazb ile yakub diyâr-i küffarı teveşşi verilmiş rubâh inlerine döndirüb ve gana'im malı ile her birinün ceb-i emali mâlî olub sigâr ve kibâr ellerine gebrân esirler hod bî-şimâr idi.

Şâd-ü-mesrûr gana'im-i mevfûr ile gerü dönüb ordu-yi hümayun semtine doğru gelürken yolları bir derbende ugrayub meğer kefere-i fecere haşarât-i arz gibi mezkûr derbendde cem' olub azîm toplar ve bî-hadd tüfenkler ile yollarını sedd eylemişlerdi.

Ehl-i Islâm abade-i esnâmı göricek top ve tüfenkden gâfil olup kılıçlarını uryân ve nîzelerini der-meyân kılub cümle bir uğurdan hamle eyleyüb at salduklarında uğurlarında olan toplara ve tüfenklere küffâr-i hâksâr oda verüb top ve tüfenk üzerlerine yagmur gibi yağub dolu urmış mezari'e döndirüb ehl-i Islâm içine inhizâm düşüb ekseri se'adet-i şehâdete yetişüb mezkûrlerden sehel kimesne halâs oldı..."[11]

Dört yana aktılar, rastladıkları yerlere saldırdılar, vurdular, her şeyi kahredici ateşle ve gazap aleviyle tutuşturdular ve onları, bu kâfir ülkelerine serpiştirilmiş tilki inlerinde bulup altlarını üstlerine getirdiler. Her birinin umutla açılmış çuvalı ganimetle doluydu. Kibarından kabasına, sayısız kâfir esir ellerine geçmişti. Böylece sevinç ve neşeyle, ganimet yüklü olarak döndüklerin-

de, padişah ordusunun tarafına yaklaşmışken yolları dar bir boğazdan geçmekteydi. Ansızın, haşere gibi bu boğazda toplanmış günahkâr kâfirler onların yolunu güçlü toplarla ve sayısız tüfekle kesti.

Müslümanlar putperestlerin farkına vardığında top ve tüfeklere aldırmadan, kılıçlarını çekip mızraklarını çıkardılar ve hep birlikte aynı anda saldırıya geçtiler. Onlar dörtnala ileriye atıldığında pis kâfirler top ve tüfeklerini ateşledi.

Topların, tüfeklerin mermileri üzerlerine yağmur gibi yağıp onları doluya uğramış tarlaya döndürdü. Müslümanlar bozguna uğradı, çoğu şehadet mutluluğuna erdi, kurtulan pek olmadı.

Vak'anüvis anlattıklarını gayet serinkanlı ünlü bir Farsça şiirle noktalıyor:

"Naborde ranc ganc moyassar
nemişavad, mozd ân gereft
canbaradar ke kâr Kard..."

"Uğruna çabalanmayan define kimseye nasib olmaz. Ödülü alan, sevgili kardeşim, onun için çalışandır."

Bu kadar basit: Akıncılar daha dikkatli olmalıydı! Çalışmayana ekmek yok!

1557 civarında *Câmi üt-tevarih* (Tarihlerin derlemesi) ni yazan Mehmed Za'îm, kendi zamanında bile, Almanya dağlarındaki o zorlu ve zahmetli sefer sırasında Kasım Voyvoda emrindeki çok sayıda mücahidin neredeyse iz bırakmaksızın imha edildiğinin halk arasında yaygın olarak bilindiğini anlatır.

Cemâlî'ye (ölümü 1550'de) ait olduğu sanılan bir tarihçe, epey doğru bir şekilde, Akıncıların farkında olmadan pusuya düştüğü ve kuşatıldığı yazar. Bu anlatışa göre, Akıncılar bunun farkına vardığında ilk iş olarak yanlarında götürmekte oldukları esirleri öldürmüşler. Ağır çarpışmalardan sonra hemen hemen hiç kurtulan olmamış, kimisi esir düşmüş.[12]

Vak'anüvis İbrahim Peçevî (1574-1650) -daha eski bir olay biçiminde ve edebî süslemelerle- Kasım'ın emrindeki 5-12 bin adama geceleri alevlerin (yakılan köylerin alevleri) ve gündüzleri de tüten dumanların yol gösterdiğini yazar. Ancak sonunda "cihadda şehadet şerbetini içmişler ve cennete ermişlerdi" (... şehd-i şehâdet nûş edüb cânib-i firdevse revâne olunmuşlar...").[13] □

Çeviri: Erol Özbek

"Majesteleri Roma İmparatoru ile Türk İmparatorunun savaş hazırlıkları ve eylemlerinin hakiki tasviri. 1532'nci yılda denizlerde ve karalarda Türkün Majesteleri İmparator ve Roma İmparatorluğu tarafından yenilmesinin ve [savaş alanından] kaçırılmasını nasıl ve ne zaman ve hangi yerde olup bittiği. Majeste İmparatorun denizlerdeki en yüksek komutanı Andrea Doria'nın eylemleriyle. [Ayrıca] Majestelerinin bu Türk seferindeki bütün komutanlarının listesiyle birlikte. 1532'de basılmış 14 sayfalık bir risale. (Staatsbibliothek P.K. Berlin. Flugschrifft 1532, 8)."

[1] Gültekin Emre: *300 Jahre Türken an der Spree.* Ein vergessenes Kapitel Berliner Kulturgeschichte. (Spree kıyısında Türklerin 300 yılı. Berlin kültür tarihinin unutulmuş bir sayfası.) Berlin, 1983.

[2] Prusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkiler konusunda (Gültekin Emre ilk Osmanlı elçiliğini yanlışlıkla 1701 olarak tarihlendiriyor) bu makalenin yazarı, yakında basılacak olan bir araştırma hazırlamaktadır.

[3] Wolfgang Ribbe (yayımlayan): *Geschichte Berlins.* Von der Frühgeschichte bis zur Gegenwart (Berlin Tarihi. Ilk zamanlarından bugüne). München 1987.

[4] Bu konuda ayrıntılar için bak. Winfried Schulze: *Reich und Türkengefahr im spaeten 16. Jahrhundert* (16. yy. sonlarında Imparatorluk ve Türk tehdidi), FUB doçentlik tezi, München 1978.

[5] Bu konuda karş. Wolfgang Steglich: *Die Reichstürkenhilfe in der Zeit Karls V.* (V. Karl döneminde İmparatorluğun Türk yardımı), Militaergeschichtliche Mitteilungen 10 (1972), 7-55.

[6] Droysen, J.G.: *Geschichte der preussischen Politik* (Prusya Politika Tarihi). 1855, II. Cilt, s.198.

[7] Schulze, D.F.: *Zur Beschreibung und Geschichte von Spandow* (Spandow'un tasviri ve tarihi üzerine), 1913; II. Cilt, s.44.

[8] Nicolaus Leuthinger: *Scriptores de rebus historibus Marchiae Brandenburg* (Brandenburg beyliğinin tarihi üzerine yazılar), 1729, s.117.

[9] Zimmermann, A.: *Geschichte der Mark Brandenburg unter Joachim I. und Joachim II.* (Brandenburg Mark'ının I. ve II. Joachim dönemi tarihi). Berlin 1841, s.63.

[10] Johannes Schultze: *Die Mark Brandenburg,* C.2-4. Berlin 1961-64, Cilt II, s.224.

[11] Viyana Avusturya Millî Kütüphanesi'ndeki elyazmalarından alınmıştır. *Hist. Osman.* 42, 192a-193a sayılı yapraklar.

[12] Cemalî: *Tevarih-i âl-i Osman,* Prusya Kültür Mirası Devlet Kütüphanesi'nin Ms. or. fol. 4160 sayılı elyazması, y.153 b.

[13] İbrahim Peçevî: *Tarih.* Prusya Kültür Mirası Devlet Kütüphanesi (Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz), Hs. or. 4°1109 sayılı elyazması, y.83a.

Eski ve Bugünkü Türklerde Su-Kültü ve Âdetler

TURGUT AKPINAR

İNSANLARIN düşünce ve inançlarında "Su"yun başlangıçtanberi çok önemli bir yeri olduğu şüphesizdir.[1] Çünkü su, hayatta pek büyük bir rol oynamaktadır. İlim bize ilk canlıların suda oluştuğunu bildiriyor. Karaların bitki örtüsü ile canlanıp insanları besler bir hale gelmesi de herhalde su sayesinde mümkün olabilmiştir. Bitkiler kadar insanların da canlılıklarını koruyabilmesi şartlarından biri su'dur. Kendi deney ve gözlemleriyle insanlar, suyun hayatın devam edebilmesi için zorunlu olduğunun şuuruna varınca, bunu inanç ve düşüncelerinde de canlandırmağa, efsaneler halinde ifadeye başlamışlardır.

Âlem'in yaratılışı efsanelerinde suyun yeri büyüktür. Bir Türk efsanesinde de Başlangıçta sadece "Su"yun bulunduğu inancını görüyoruz. "Yer ve Gök yaratılmadan önce herşey su'dan ibaretti, yer yoktu, gök yoktu."[2] Su herşeye hayat veren hattâ bazen ölümsüzlüğü, ebedi hayatı sağladığına inanılan bir varlıktır. "Ab-ı Hayat" içmiş Hızır, edebiyatta nice sevimli şiir ve hikâyenin konusu olmuştur.[3]

Ölümsüzlüğü sağlayabilen su, bazen ölümün ta kendisi oluverir. Önüne geleni silip süpüren korkunç seller, dağlar gibi yükselip gemileri yutan dalgalar, çılgınca akan, köpüğe kesmiş ırmaklar, her yıl birçok canı koyunlarına alıp yoketmektedir. Çayların çağıldaması, suyun kıvrılarak akıp gitmesi, dalgaların kabarması, kaynağın fokurdaması, insanları bunların da canlı ve ruh sahibi varlıklar olduğu inancına ulaştırmıştır. Su bizzat bir ruh, bir cin veya peri ve hattâ bir Tanrı ve Tanrıça olarak görüldüğü gibi, hiç olmazsa, cin ve perilerin mekanı olarak kabul edilmiştir.

Tarihte pek çok kavim ve topluluğun kutsallaştırdığı su ve bununla ilgili âdetlerin oluşturmuş olduğu kült, düşünce tarihini de etkilemiş, felsefi sonuçlara yolaçmış, tarih boyunca çeşitli uygarlıkların bu yönde biçimlenmesini sağlamıştır.

Suların bu nitelikleri nedeniyle, insanlar bazı ülkelerde, suçlu olup olmadıklarını tesbit için sanıkları, "İlahi bir Deneme"den geçirmek üzere çok sıcak veya çok soğuk bir suya batırırlar, ancak belirli bir süre sonunda sağ kalabilenlerin suçsuz olduğuna inanırlardı (Ordal). Bu ve buna benzer tatbikat ve adetler, mesela su'ya bakarak geleceği okumaya çalışma (Su Falı) vb. hep suya atfedilen üstün birtakım vasıflara olan inancın sonucudur. Suları veya sahipleri olan cinleri kızdırmağa gelmez, onların hoşca tutulmaları gerekir. "Su kaynakları, cinlerin en belirgin durak yerleridir (bu yüzden) her su azçok tekin değildir."[4] Onları memnun etmenin çaresi adaklar, kurbanlar sunulmasıdır. Aksi halde gazaba gelip insanlara zarar vermeleri, can almaları, beklenmelidir. Onlara sunulan kurbanlar, başlangıçta muhtemelen insanlardı. Fakat bu adet sonraları hafifletilerek, insan yerine hayvanlar kurban edilmeğe başlanmış, sonunda da bu hayvanları temsil eden bazı şeylerin (mesela ileride Tobalar'da göreceğimiz gibi) kâğıt hayvan figürlerinin, hattâ elbiseden koparılmış küçük bir parçanın veya ipliğin yahutta bir taşın suya atılmasının yeterli olacağına inanılmıştır.

Tekin olmayan suların, kendilerine saygısızca davranılmasına katlanamadıkları anlaşılıyor. Bu nedenle suyun kirletilmesi hiçbir şekilde caiz görülmemektedir.[5]

Su, bir yandan bizatihi, kendisi büyüleyici olduğu gibi, büyüleri ve sihirleri bozup temizleyen bir niteliğe de sahiptir.[6] Bütün bu vasıfları nedeniyle, sular "kutsal" sayılmış ve bunun doğal sonucu olarak birçok adetler, davranış şekilleri doğmuştur ki, bunlara tarih içinde bilebildiğimiz ve bulabildiği-

Bulaşık kaplarını su ile yıkamayan Moğollar yıkanma sözkonusu olduğunda suyu önce ağızlarına alıp, ellerine ve vücutlarına püskürtürlerdi.

miz en ilgi çekici örneklerle kısaca değindikten sonra, özellikle Türkler arasında (Ortaasyadaki çeşitli Türk kavimlerinde ve bugünki Türkiyede yaşayanlar arasında) yaşamış ve yaşamakta olanlarını, imkanlarımız ölçüsünde ortaya çıkararak, dikkatleri bu az bilinen konuya çekmek istiyoruz.

Tarihte Su ile İlgili Bazı Düşünce ve İnançlar

Tarihte en eski medeniyetlerden bugüne kadar pekçok kavim ve toplulukta su kutsallaştırıldığı ve bunun sonucu olarak birtakım tatbikat ve adetler oluştuğu gibi, düşünce tarihinde, felsefede de, suya bazen çok önemli bir yer verilmiştir. İnsan düşüncesinin ilk mahsullerinden olan Efsanelerde Su'yun büyük bir ağırlığı vardır. Yaşadığı çağ, en azından M.Ö. sekizinci yüzyıla kadar geriye götürülen Homer, herşeyin temelinde Okyanus (Deniz)i buluyordu. Ona göre başlangıçta yalnız sular vardı. Karalar sonradan meydana gelmiştir. Aristonun, İyonyalı fizikçilerin ilki olarak nitelediği, Yunan filozoflarının ilki Milet'li Thales (M.Ö. 625-545), "herşeyin menşeinin su" olduğu fikrini ortaya atmıştır. Anlaşılıyor ki su, inanç dışı, hür ve felsefi düşüncede de önemli bir yer tutmuştur.[7]

İnsanlarca suya verilen kıymetin ve ona karşı duyulan saygının ve ondan olan korkunun sonunda, suyun kutsal bir varlık olduğu inancı doğmuştur. Eski bir Hind metninde (Bhavissotara-Purana 31, 14) su'ya şöyle hitap edilmektedir: "Su, sen herşeyin ve her varlığın kaynağısın, başısın." Bununla, suyun görünen dünyanın ilk nedeni olduğu ve oluşmuş hayatın bütün tohumlarını taşıdığı ifade edilmiştir. Hindistan'da nehirlere kutsallık tanınması yaygın bir inanıştır. Halkın inancına göre Orissa yakınındaki Vaitarani uğursuzluk getiren, Mirzapur bölgesindeki Karamnase ise dokunduğu herşeyi yokeden, mahveden sulardır. Halbuki Ganj nehri, Ganga isimli bir Tanrıça'dır. Bu nehre giren insan bütün günahlarından arınmış olur. "Günahları temizleyici su" inancının en eski mekanlarından biri şüphesiz Hindistan olmuştur. Hındular, Ganj'ın suları üzerine yemin ederler. Pencapta İndus nehrinin karşısına veya onun suları ile doldurulmuş bir testinin önüne geçilip dualar edilir.[8]

Eski Mısırda Nil nehri biri aşağı diğeri yukarı bölgeyi olmak üzere, İkiz Tanrı tarafından temsil ediliyor, bunlar başlarında taç yerine papirus demetleri taşıyorlardı. Kült hayatında bu İkiz Tanrıların fazla bir önemi olmamışsa da eski Mısır edebiyatında büyük bir yer tutmuşlardır.[9]

Mısır ve Nil hakkındaki birçok bilgiyi, tarihçilerin babası sayılan Herodot'a borçluyuz. Herodot (M.Ö. 484-425), suyun günahlardan arındırıcı oluşu inancını şöyle belirtiyor: (Mısır'da) "cinsel ilişkide bulunmuş kimselerin, kutsal yerlere, tapınaklara girmeden önce yıkanmaları gerekir.. Pis bir hayvan sayılan domuzun sürüdüğü kimse, kendini elbiseleriyle Nil'e atar..." Bütün bunlar, Nil sularının arındırıcı niteliğini iyice göstermektedir. Bu arındırmanın maddi pisliklerden ziyade manevi pisliklerden yani günahlardan temizleme şeklinde anlaşıldığı da ortadadır. Herodot'un konumuzla ilgili asıl önemli kaydı ise, Perslerin ırmaklara karşı olan tutumu hakkındadır: "Persler, ırmaklara büyük saygı gösterirler, akarsulara işemek, tükürmek gibi hareketleri kendileri kesinlikle yapmadıkları gibi, başkalarının (yabancıların) böyle bir fiiline de katlanamazlar."[10] Bu açıklamadan eski İranlıların gözünde ırmakların yani suların kutsal sayıldığı açıkca görülmektedir.

Çin kaynaklarına bakılırsa, eski Tibet halkının çoğu yıkanmazlardı.[11] Bunun suya etfedilen özelliklerden kaynaklandığını artık biliyoruz. Ortaasya kavimleri içinde su kültü ile ilgili inanç ve adetlerin en kuvvetli ve canlı olanları Moğollardadır. Bizi bu hükme vardıran sebeb, belki de bu konuda Moğollardan kalma haberlerin çok olmasıdır. Su ile ilişkili adetlerin çok daha eski tarihlere gittiği şüphesiz ise de, biz bunları, Cengiz Han Yasası'nın bazı hükümlerinden, özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda Moğol Hanlarına Batı ülkelerinden giden çeşitli kimselerin bıraktığı Seyahatnamelerden ve Arap müelliflerinden öğreniyoruz.

Cengiz Han Yasası'nda konumuzla ilgili hükümler şunlardır: "Giyildiği ve iyice yıpranmadığı sürece elbiseleri yıkamak yasaktır." Burada bizce bir ifade bozukluğu veya çeviri yanlışı bahis konusu olabilir, çünkü elbiseler sanki giyildiği sürece ve yıpranmamışken yıkanamaz, fakat daha sonra yıkanabilirmiş gibi bir anlam taşımaktadır. Halbuki kasdedilen, elbiselerin hiç yıkanmadan eskiyene kadar giyilip sonra çıkarılıp atılmasıdır. Bunun böyle olduğunu aşağıda Hunlar'dan bahsederken göreceğimiz gibi, başka kaynaklardan da açıkca biliyoruz. Cengiz Yasası'nın diğer bir hükmüne göre, "Su'ya elleri daldırmak yasaktır, su almak için bir

Eski Mısır'da Nil'in suları kutsal bir anlam taşıyordu. Nil'in suyu arındırıcı bir özelliğe sahipti. Bu arındırma, bir anlamda manevi pis günahlardan arınma biçiminde yerleşmiş bir âdetti.

kap kullanılmalıdır." Nihayet Yasa'nın en sert maddesini zikredelim: "Kim su içine işerse ölümle cezalandırılır."[12] Bugün bizim hukuk anlayışımıza ve adalet duygularımıza çok ters düşen ve garip gelen bu ağır ceza, bize suyun Moğollar gözünde ne derece saygıya değer, kutsal bir varlık olduğunu açıkca göstermektedir. Burada dikkatimizi çeken bir husus da bir Kült'le ilgili yani dini bir yasağın Devlet tarafından benimsenip, en ağır bir müeyyideye (yaptırıma) çarptırılmasıdır. Böylece bir inanç kaidesi, hukuk kuralı haline dönüşmüş olmaktadır

Yasa'nın, Cengiz Hanın haleflerince de büyük bir titizlikle tatbik edildiğini biliyoruz. Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay Han bunlardan biri idi. O öldüğü zaman yazılmış tarizli bir şiiri Cüveyni nakletmektedir. Sedid Aver (Sadid Awar) isimli bir şair, Çağatay'ın su'ya girme yasağını ne derece şiddetle tatbik ettiğine telmihen şöyle diyor:

Korkusundan kimsenin su'ya
giremediği adam,
(Ölümün) engin deryasında boğulup
gitti.

Böylece bir beyit bize büyük bir tarihi gerçeği, güzelce pekiştirmekte-

dir.[13] Bilindiği gibi Cengiz'in meşhur Yasası'nın metni doğrudan doğruya elimize ulaşmamıştır. Onun hükümlerini çeşitli kaynaklardan öğreniyoruz. Bu eserlerde su ile başka bazı ayrıntılara da değinilmektedir. Fakat Cengiz Yasası'nın birbirini teyid ve tekid eden birçok kaynak aracılığiyle iyice bilinen bu hükümleri, çeşitli müelliflerin bu konularda yazdıklarının kontrol ve teyidi bakımından da önem taşımaktadır.

1253-1255 yılları arasında Moğol Hanını, elçi olarak ziyaret eden Wilhelm von Rubruk, Moğolların elbiselerini asla yıkamadıklarını, çünkü bunu yaparlarsa Tanrı'nın hiddetlenerek yıldırım ve gök gürültüsü göndereceğine inandıklarını, belirtir. Buna rağmen elbisesini yıkayıp kuruması için asanlar olursa, döğülüp ellerinden çamaşırların alındığını zira gök gürlemesinin ençok korktukları şey olduğunu vurgular ve gök gürlerken bütün yabancıları (çadırdan) dışarı attıklarını, kara keçelere sarınıp, fırtına geçinceye kadar saklandıklarını ilâve eder. Ona göre Moğollar bulaşık kaplarını da su ile yıkamazlar. Et pişince yemek tenceresini kaynar et suyuyla çalkalayıp sonradan bu suyu tekrar kullanırlar.. Ellerini ve başlarını yıkamak istedikleri zaman, suyu ağızlarına alıp sonradan yavaş yavaş ellerine püskürtmek suretiyle yıkanırlar. Ne kadar dikkat çekicidir ki. Zeki Velidi Togan bize, bu şekilde[14] yıkanmanın hâlâ Başkırlar ve Kırgızlar arasında yaşadığını bildiriyor,[15] Plano Carpini, Moğolların güneşe, aya, ateşe, toprağa ve *suya* saygı gösterdiklerini söyledikten sonra bunların çok pis olduklarını da ekler.[16] 19. yüzyılda yaptıkları seyahatin notlarında, Huc ve Gabet isimli iki misyoner de bu pislikle ilgili olarak, "Kendileri de pek temiz olmayan Çinliler'in (bile) bunlara "Pis Kokan Tatarlar" dediklerini, naklederler.[17]

Al-Umari'nin *"Masalik al absar fi mamalik al amsar"* eserinde de Moğollarda su ile ilgili hüküm ve adetlerini daha ayrıntılı şekilde buluyoruz: "Suya işeyenler ve girenler idam edilirler.. (yıkamak üzere) eller suya sokulamaz. Su önce ağza alınır ve oradan yavaşca püskürtülerek yıkanır. Keza kül içine ve eşiğe basmak kesinlikle yasaktır ki, bu sonuncular konumuz dışında olmasına rağmen zikretmeden geçemedik çünkü benzeri adetler Türkler arasında bugün bile kısmen tatbik edilmektedir.[18]

İlhanlılar döneminin tanınmış devlet adamı ve tarihçi Cüveyni (1226-1282), Moğolların elbiselerini hiçbir zaman yıkayamıyacaklarını, duydum, diyor. Makrızi ise bu bilgiyi tamamlayarak, bu yüzden elbiselerini iyice dökülene kadar sırtlarından çıkarmadıklarını yazıyor. Spuler, İran Moğolları hakkındaki tanınmış eserinde bütün bu bilgileri, muhtelif yazarlara dayanarak tekrarlamış ve şöyle özetlemiştir: "İşemek, sümkürmek veya çamaşır yıkamak suretiyle suyun pisletilmesi.. yasaktı. Böyle hareketlerde bulunmakla fırtına ve gök gürültüsü husula geleceğine itikad edilirdi.. Yıkanma yasağı yüzünden, müslümanlar çok sıkıntıya düşüyorlardı, çünkü bunlar dinî hükümlere uygun şekilde abdest alamıyorlardı."[19]

Kısaca Moğollar, kutlu saydıkları suyun bazı süfli sayılan işlerde kullanılmasını ve ona bu surette saygısızlıkta bulunularak kirletilmesini şiddetle yasaklayan ve bu yasağa karşı gelenleri Cengiz Yasası'nda konulmuş ve idama kadar varan cezalarla tecziye ederek en sert tepkiyi gösteren kavim olmuştur, diyebiliriz.

Ortaasya'daki Türk Kavimleri'nde Su-Kültü

Su kültü veya Suyun kutsal tanınması millî bir inanç olmayıp, Türkler arasında da yaygın olan evrensel bir inançtı. Suyun kutsallığına olan bu inancın şüphesiz günlük hayatta birtakım etkileri oluyordu. Çünkü kutsal şeyler genellikle tabu'dur. Tabu olan şeye gelişi güzel yaklaşılamaz, ondan istenildiği şekilde yararlanılamaz. Bu, ancak belirli zaman ve şartlarda, belirli bir merasime ve usule uyularak mümkündür.

Ziya Gökalp, eski Türklerde "Suyun tekin Olmadığı"ndan bahseder: "Eski Türkler'de su da koruk idi. Koruk tabu demektir. Bu nedenledir ki kaplar ve elbiseler su ile temizlenemezdi."[20] Acaba Gökalp'ın çok genel bir niteleme olarak "Eski Türkler" dediği kavimler, topluluklar hangileriydi? Konuyu somutlaştırmak üzere çeşitli Türk kavimlerinin su ile ilişkili inanç ve adetlerini ayrı ayrı ele alarak imkanlarımız ölçüsünde tesbite çalışalım.

Aksini iddia edenler bulunmasına rağmen, Türk oldukları fikri daha ağır basan Hunlar, Hiung-Nu'lar arasında su-kültünün varlığına işaret eden bazı adetlere raslıyoruz. Hunlar hakkında

Altheim, Hunların at üstünde olduklarını, yıkanmadıklarını, elbiselerini ise dökülene kadar çıkarmadıklarını söyler. Radloff ise Altaylıların süt kaplarını yıkamadıklarını, yıkamaları halinde ineklerin sütünün azalacağına inandıklarına dikkat eder.

beş cildlik, en büyük modern eserin sahibi Franz Altheim, Antakyalı (Roma) tarihçi Ammianus Marcellinustan naklen[21] Hunların bazı ilgi çekici gördüğü adetlerinden bahsederken, bunların yola çıkarken atlarının eğerleri altına bastırdıkları çiğ eti (Pastırma) yol boyunca yediklerinden ve üzerlerine giydikleri keten veya hayvan derisinden yapılmış elbiseleri lime lime olup dökülene kadar sırtlarından çıkarmadıklarından da söz ediyor ki bu, onların elbiselerini yıkamadıklarını göstermektedir. Suyun kutsal tanındığı yerlerde çamaşırların vb. yıkanmaması, yaygın bir adettir. Gerçekten, Hiung-Nu kavimlerinden olan Cye-Gu'ların, "Tanrılar içinde sadece *Sulara* ve ağaçlara kurban sunduklarını" biliyoruz.[22]

Juan Juanlar yahut Avarlar (?) denilen kavmin de, ellerini, elbiselerini yıkamadıklarını, yemek kaplarını temizlemek için onları "yağladıklarını" Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz.[23] Şato Turkleri'nin, "Gök Gölü" denilen, dağ başlarındaki kutsal tanınan bazı volkanik göllere kağıttan yapılmış at ve deve figurleri attıklarını yazan Eberhard, bu adetin eski tarihlerde muhtemelen gerçek hayvanların kurban edilmesinden kalmış bir adet olduğunu ileri sürer.[24]

Bir kült'ün varlığından söz edilebilmesinin en önemli şartı herhalde kült konusu olan ve kutsal sayılan şeye kurbanlar sunulmasıdır.[25] Eski Türklerde Su-Kült'ünün varlığı da çeşitli sulara (kaynak, ırmak, göl) kurban veya kurban yerine geçen şeylerin temsili olarak sunulmasından anlaşılmaktadır. Proto-Bulgarların Dinî isimli güzel araştırmasında, V. Beşevliyev, adıgeçen Türk kavminde de suyun kutsal tanındığını gösteren ilgi çekici örnekler vermektedir. Kurum Han, İstanbul kuşatmasından önce, sihri bir temizlik için denizde yüzünü ve ayaklarını yıkamış ve askerleri üzerine su serpmiştir. Su ve özellikle deniz suyu birçok kavimlerde arındırıcı telakki olunur. Volga Bulgarlarının ahfadı sayılan Çuvaşların kurbanlık hayvanı titreyinceye kadar suda tutup ondan sonra kestiklerini Vambery'nin *"Das Türkenvolk"* eserinden (s. 485) öğreniyoruz- Proto-Bulgarlarda yemin edenin ilkin bir bardak suyu yere dökmesi de ilginçtir. Bunun da sihri bir anlamı olmalıdır.[26] Suyu yere biraz döktükten sonra içmek Türklerde bugün bile uygulanmakta olan bir adettir.

Yukarıda adıgeçen Hunlar, Hiung-Nu'lar, Tobalar, Şatolar, Juan Juanlar veya Avarlar ve Proto-Bulgarların dışında suyun kutsal tanınmasına başka Türk kavimlerinde de rastlıyoruz.

Haussig, "Türküt Devleti" dediği, bizim daha çok Gök Türk Devleti diye tanıdığımız Devletin Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasından sonra Batı Türkleri'nin büyük çoğunluğu ile eski dinlerine bağlı kaldıklarını halbuki Doğu'dakilerin Budizm'e geçtiklerini, belirtir. Ona göre bahis konusu Türkler'in eski dinlerinin ağırlık merkezini, ateş, su (yir suw) ve toprağın kutsanması (Verehrung) teşkil ediyordu.[27] Demek oluyor ki tarihte "Türk" ismini taşıyarak ortaya çıkan ilk büyük Türk Devleti'nde halk su'yu kutsal tanıyordu.

Müslüman Arap kaynaklarını çok iyi tanıyan Ramazan Şeşen, eski Türkler'in dinlerinden sözeden araştırmasında bize bunlardan ilgi çekici nakiller yapmaktadır:

"Gerdizî'ye göre Kimekler, Kimaklar (Kıpçaklar) *İrtiş nehrini ululartar.* Bu suya tapar ve secde ederler. Onlar bu ırmağın Kimakların Tanrısı olduğunu söylerler." Mervezi ise Kimakların sağında ateşe ve *sulara tapan* üç kabilenin daha varlığından sözeder. El-Biruni'nin dediğine göre, Oğuzlar, yeniden dirilmek için ölünün ruhunun göğe çıkması maksadiyle ateş yerine sudan faydalanırlardı. "Öyle anlaşılıyor ki Oğuz Türkleri su'ya batma'da, ateşte yanmaya benzer (arındırıcı T.Akpınar) bir özellik görüyorlardı. Onlar ölünün cesedini bir sedir üzerine koyarlar, bacağından bir ip bağlıyarak ipin ucunu yeniden dirilmesi ve ruhun göğe çıkmasını temin düşüncesiyle suya atarlardı."[28]

Türk kavimleri içerisinde, su-kültü konusunda hakkında en fazla bilgimiz olan kavim herhalde Oğuz boylarıdır. Bu bilgilerden büyük bir kısmını Arap seyyahı İbn Fadlan'a borçluyuz. Bilindiği gibi İbn Fadlan Seyahatnamesi tanınmış tarihçimiz Zeki Velidi Togan'ın, olgunluk yaşlarında iken (1935) Viyana Üniversitesine sunduğu doktora tezinin konusu olmuştur. Müellifin geniş açıklamalarla bezediği bu önemli eser, ilim aleminde çok olumlu tenkidlere hak kazanmıştı.[29] Bu eserden öğrendiğimize göre Oğuzlar'da su, tam anlamiyle kutsal sayılan bir varlık idi. Bu yüzden Oğuzlar, suyu gelişigüzel

Hindistan'da Ganj nehri "günahları temizleyici su" diye bilinir. Hindular Ganj'ın suları üzerine yemin ederler. Hindu inancına göre su, oluşmuş hayatın bütün tohumlarını içerir ve kutsal sayılır.

kullanamıyorlardı. Birçok husus yasaklanmıştı. Çamaşırlarını ve vücudlarını yıkamaları menedilmişti. Büyük abdesten sonra su ile teharetlenemiyorlar ve suya girerek boy abdesti alamadıkları gibi, bunu yapan yabancıları da hiç hoş karşılamıyorlardı. Hattâ bunu yapanları para cezasına çarptırdıklarını biliyoruz ki bunun Moğolların ölüm cezası yanında ne kadar hafif ve insani olduğu açıktır.[30] Burada önemli bir meseleye daha dokunmadan geçemiyeceğiz. O da suyun kullanılma yasağının sınırları ve şartlarıdır. Herhalde bu yasaklar tam manasiyle mutlak değildi. Yer ve zaman içinde büyük farklılıklar gösterdiğini söyleyebiliriz.

Yukarıda suyun nerelerde ve hangi hallerde kullanılmadığının çeşitli örneklerini görmüştük. Fakat burada bazı sorular akla takılmaktadır. Mesela yıkanmak yani vücudunu su ile temizlemek de yasaklara girer demiştik. Suya girmek, (ırmak veya göl vb.) men'edilmiştir. Acaba bu yasaklar mutlak mıdır? Bir insan ömrü boyunca hiç mi yıkanmamaktadır, yoksa belirli hallerde ve şekillerde bu caiz midir? Mesela Cuveyni'ye göre, ilkyazda ve yazın hiç kimse suya giremez, akarsuda ellerini yıkayamaz, altın ve gümüş kaba su koyamaz.[31] Burada yasak, belirli bir mevsimle sınırlanmış görünüyor. Aynı yerde, "Çağatay Han güpegündüz akarsuya girilmesini yasaklamıştı" deniliyor. Bu son ifadeden gece suya girilebileceği anlamı çıkmaktadır.

Ömrünün 35 yılını Moğolistan'da geçirerek Moğollar hakkında güzel bir eser yazan misyoner F.A. Larson, "Moğollarda Cengiz Han zamanından kalma bir itikad vardır, insan bütün vücudunu birden yıkarsa balık olur. Şüphesiz bu itikad suyun kıt olduğu bu memlekette lüzümlu birşeydir" diyorsa da eserinin birçok yerinde (s.24, 105, 108) suyun bolluğundan bahsediyor. Böylece su-kültü ve bundan doğan yasaklardan haberi olmadığını gösteriyor. Anlaşılan halkdan bazı kimseler onun zamanında (1893-1929), suya girilmemesi gereğinin nedenini böyle açıklıyorlardı. Yine o günlerde Moğol hükümdarının ikinci zevcesi, dışardan getirttiği malzeme ile Sarayına bir banyo dairesi inşa ettirir ve hergün banyo yaparak, bütün vücudun yıkanması halinde insanın balık olmıyacağını gösterir. Larson, bu kadının belki vücudunu yıkayan ilk Moğol olduğunu (nedenini tam bilmeden fakat doğru olarak) belirtir.[32] Bu hikayeden de tüm vücudu suya sokmadan temizlenmenin mümkün görüldüğü anlamı çıkmakda ise de, vak'anın geçtiği dönemin çok yeni olduğu unutulmamalıdır.

Yüz yıkarken suyun doğrudan doğruya yüze serpilmeyip, önce ağızın su ile doldurulması ve sonra ağızdan yavaş yavaş püskürterek yıkanma adetinin Başkırlar ve Kırgızlar arasında yaşadığına, Z.V.Togan'ın şehadet etmekte olduğuna değinmiştik. Acaba vücudun tümü hiç mi yıkanmıyordu yoksa, belli şekillere uyarak bu mümkün müydü? Suyun, elin suya sokulmaması şartiyle, daima bir kapla alınması zorunluğu da, sınırları tam bilinmeyen hususlardır. Kapla alınan su nasıl ve hangi işler için kullanılabilir? Bulaşık yemek kaplarının da su ile yıkanmaması gerektiğini (Kırgızlarda) biliyoruz.

Oğuzlarda vücudun tümüyle yıkanmadığı ve hattâ büyük abdestten sonra temizlenmek üzere su kullanılmadığından söz eden İbn Fadlan, Bulgarların kadın, erkek çırılçıplak birlikte nehre girdiklerini söylüyor.[33] Burada iki farklı Türk kavmi bahis konusudur. Gerçi Bulgarlarda da suyun kutsal sayıldığını Beşevliyev'in araştırmasından öğreniyorsak da anlaşıldığına göre onlarda suya girip yıkanma yasağı yoktu veya bu bazı hallerde mümkündü.

Bizce bu konunun, yani suyun kullanılmasındaki şart ve tahditlerin, çeşitli Türk kavimlerine göre eni boyu ile tam bir açıklığa kavuşturulması çok zor görünmektedir. Kesin olarak söylenebilecek şudur ki, suyun kullanılmasında çeşitli yasaklar ve büyük tahditler vardır. Bu yasaklar, kısmen de olsa bugüne kadar uzanmaktadır. Bunun güzel bir örneğini Radloff'da buluyoruz. Alman asıllı büyük Rus bilgini Radloff (1837-1918)'un geçen yüzyılın sonlarında Ortaasyada bizzat yaptığı gözlemlerle bize Türkler hakkında çok değerli bilgiler kazandırdığı bilinmektedir. Onun konumuzla ilgili olarak Altaylılar hakkında yazdıkları son derece ilgi çekicidir:

"Altaylı suya karşı son derece çekingendir. Vücudunun elbise ile örtülü kıs-

Anadolu'da su ile ilgili bazı âdetler, suyun kutsallığı nedeniyle temizlik konusunda varolan tabular birçok yörede, Tahtacılar arasında varlığını sürdürmektedir.

Anadolu'da su ile ilgili âdetlerini hâlâ sürdüren Karakeçili aşiretinin geçen yüzyılın sonunda Eskişehir dolaylarında iskân edilişlerinde çekilmiş bir fotoğrafları.

mı tamamiyle bir kir tabakası ile kaplı olur. Vücudun açık kısımları daha temiz görünüyorsa da bu cihet yıkanmaktan ziyade (çünkü hakiki bir vücud yıkanmasına raslamadım, bu iş onlarda yıkanmaktan ziyade serinlemek için yapılır) herhalde cildin hernevi kir toplanmasını önliyen hava ile temasından ileri gelmektedir. Elbise, ev eşyası, tabak, bazen yatak ve nihayet bütün Yurd öyle bir pislik içinde yüzer ki insanın midesi bulanır. Hiçbir yerde Altaylı'nın bu durumdan kurtulmak istediğini gösteren bir hareketine rastlamazsınız. Hattâ *itikada göre kir ve pislikten selamet beklenir,* temizlik tehlikeli sayılır. Hasta yıkanmaz. Kazan çalkalanırsa genç hayvanlar ölür. Süt kapları yıkanırsa ineklerin sütü azalır vb. Üstelik bütün bu kaidelere harfiyyen dikkat edilir... Süt kapları hiçbir zaman su ile temasa gelmez." Radloff, Altaylılardaki bu pisliğin.. kendi ırkdaşları yani meselâ Kırgızlar tarafından bile nasıl fena karşılandığını gösteren bir olay da anlatır. Şöyle ki, Kırgız olan rehberi ile bir Altaylı'nın çadırında gördükleri pislikten ve kendilerine içki sunulan son derece pis kaplardan Kırgız'ın öylesine midesi bulanır ki, çadırın dışına çıkıp kusar.[34]

Radloff'un gözlemleri daha dün denilebilecek bir zamanda yapılmıştır. Fakat tarihteki Türk kavim ve boyları arasında tesbit edilen, suyun kutsallığı inancının nasıl devam edegeldiğini gösteren güzel örneklerdir. İşte bizim göstermek istediğimiz, bu inanç ve adetlerin Orta Asya'ya inhisar etmediği ve Türklerin Anadoluya göçleri esnasında onlarla birlikte Anadoluya da taşınmış olduğu ve bugüne kadar da Oğuz boylarından Çepniler ile Tahtacılar vb. arasında yaşamakta devam ettiğidir. Şimdi Anadoluda su kültü ile ilgili yaşayan adetlerin incelenmesine geçebiliriz.

Anadoluda Suyun Kutsallığı ile İlişkili Adetler

Anadolu'nun, Ortaasya'dan gelen Oğuz (Türkmen) boyları tarafından Türkleştirildiği ve İslâmlaştırıldığı bilinen bir gerçektir. Bu boyların bazılarının isimlerine bugün bile çeşitli bölgelerde rastlamaktayız. Müslümanlığı kabul etmiş olan bu boyların önemli bir kısmı "heterodoks" zümrelerdi yani sünni değillerdi. Sayın Hocam Faruk Sümer'in, bunların eski dinlerini bırakmadıklarını söylemekle aynı şeyi ifade etmiş olduğunu sanıyorum.[35] Esasen Türkler arasında İslâmiyetin yayılmasının ancak, onların eski dinleri ile İslâmiyet arasında bir nevi köprü görevi yapan ve "Halk Dinî"[36] dediğimiz, sünniliğe bazen oldukça uzak düşen tarikatlar kanaliyle mümkün olduğu haklı olarak ileri sürülmüştür.[37] İlk Türk tarikatı sayılan Yeseviliğin bile heterodoks karakterini büyük araştırıcı Köprülü, sonradan kabul etmiş ve bunu eserlerinde açıkca belirtmiştir.[38] Kısaca söylersek, Türklerin müslümanlığı kabulünde, heterodoks inançlar esas olmuştur. Bu da tabiî bir şeydir. Çünkü yeni bir dinî kabul eden topluluklarda, eski din bir elbise gibi çıkarılıp atılamaz.

Selçuklular döneminde (13. yüzyıl) Muhammed bin Mahmud el-Hatib tarafından yazılmış, *"Fustat ul-adale fi kavaid is-saltana"* isimli eserde ve Nigidi (Niğdeli) Kadı Ahmed'in El-Veled'üş-Şefik'inde (14. yüzyıl), Anadoluda oldukça kesif şekilde yaşayan ve müslümanlıkla ilişkileri son derece az bulunan birtakım heterodoks zümrelerin varlığından acı acı şikayet edilmektedir. M. el Hatib, adıgeçen eserinde, Cavlaki dediği Kalenderilerin bir kısmının Aya, güneşe, yıldızlara ve tabiata ve bu arada *Su'ya* taptıklarından da söz etmektedir.[39] Geçen yüzyılın sonlarındaki durum ise (H. 1291) Mısır Fevkalade Komiserliği Eski Başkatibi Mehmed Ârif tarafından, belki biraz abartmalı olarak, vurgulanmaktadır.[40]

Bugün de Anadoluda eski inançlardan arta kalmış su ile ilgili bazı adet ve tatbikatın varlığını göstermek bundan sonraki satırların amacı olacaktır. Oğuz boylarından birisi de "Çepni" denilen Türkmenlerdir. Çepni, Avşar gibi adı zamanımıza kadar gelmiş bir boydur. Asıl kütlesi Doğu Karadeniz kıyılarına gelen Çepniler, çeşitli zamanlarda Batıya da yayılmışlardır. Kantemir Çepnileri ve Başım Kızdulu Çepnileri 17. ve 18. yüzyılda Batıya gelmişler ve bugün Balıkesir, İzmir (Bergama), Manisa ve Aydın vilayetlerine yerleşmişlerdir. 16. yüzyıldan evvel bu vilayetlerde Çepni adlı hiçbir topluluk bulunmuyordu.[41]

İşte biz Dikili (Bergama yakınında) ve Edremit (Balıkesir) köylerinde yaşayan Çepnilerin adetleri hakkında bazı hususları tesbit etmiş bulunuyoruz. Çepnilerle yıllarca içiçe yaşamış kimselerin kendi gözlemlerine veya duyduklarına dayanarak yaptığımız bu tesbitler, aşağıda görüleceği gibi yabancı ve güvenilir ilim adamlarınca yapılan gözlemlerle pekiştirilmiştir. Şimdi, yazdıklarımızın tarafımızdan nasıl ve kimlerden tesbit edildiğinin hikayesine geçiyoruz.

1980 yılında Dikili'den İstanbul'a yaptığımız seyahatte, soförümüz Dikili'nin Demirtaş köyünden İsmet Kara, uzun yol boyunca yaptığımız konuşmalardan benim Alevi Çepnilerle çok ilgilenip çeşitli sorular sorduğumu görünce, şöyle anlattı: "Bey, bunlardan bir kısmı hiç yıkanmaz. Birgün Çepnilerden bir işçiyi denemek üzere, bir grup arkadaşla birlikte orada bulunan bir hortumla üzerine su sıkmağa başladık. Bunun üzerine dehşete kapılan ve büyük bir korku içinde göğe ve çevresine, yuvalarından fırlamış gözlerle bakan Çepni, sonradan yavaş yavaş sakinleşdi, sıcağın şiddetinden de esasen bunal-

mış olduğundan, bu iş hoşuna da gitmiş olmalı ki "Hayret birşey olmadı, korkduğum başıma gelmedi, gelecek sene yine yıkanacam" gibi zor anlaşılan lâflar etti." Şoför İsmet, Çepninin bu şekildeki tepkilerine ve sudan korkmasına bir anlam veremiyerek bana soruyordu, "Acaba bu adamlar neden sudan korkarlar ve yıkanmazlar?" Ben o zaman, İbn Fadlan Seyahatnamesindeki Oğuzlar hakkındaki açıklamaları hatırlıyarak, bunların Ortaasya'dan kalma adetler olduğunu söyledimse de verdiğim cevabı kendim de tatmin edici bulmamıştım. O günden beri bu işe aklımı taktım ve çeşitli kaynaklardan öğrendiğim ufak ufak bilgileri ve yetkili saydığım bazı kimselerle yaptığım, uzunca süre devam eden konuşma ve soruşturmalar sonucunda oldukça yeterli sayılabilecek bir malzeme toplayabildim. İşte bu yazı toplanan malzemenin düzenlenmesiyle oluştu.

Yazlık sitemizde bekçilik yapan, Dikili'nin Bademli köyünden Emin Dost, sünni bir müslüman olmakla beraber, ömrünü geçirdiği bu bölgede, Deliktaş ve Yassıçam gibi köylerde yaşayan alevi Çepnilerle yıllarca, çeşitli münasebetlerle, temas kurmuştu ve onların birçok adetlerini biliyordu. Onun bir sünni olarak söylediklerinin doğruluğu şüphe ile karşılanması muhtemel olabilirse de, bütün söyledikleri çeşitli kaynaklardan defalarca teyid edilmiştir. Onun anlattığına göre, bu kimseler büyük abdestlerini yaptıktan sonra kesinlikle su ile teharetlenmezler ve bu işi her dafasında başka başka yerlere oturarak yaparlar yani helaya gitmezler ve hela inşa etmezler. Su ile teharetlenmeyi gayet kötü görüp, "Allahın Nur'u (Su) göte vurulur mu?" derlermiş. Gusul abdesti de almayan Çepniler, temizlenmek üzere, su ile yıkanmak yerine Su'yun üzerinden atlarlarmış. Hattâ cinsi münasebetlerin sayısını çetele tutarak (yani bir dala her seferinde bir çentik atarak) hesaplayıp ona göre sudan kaç kere atlamaları gerektiğini tayin ederlermiş. Emin Dost'un söylediklerini Edremit köylerinde yıllarca öğretmenlik yapmış olan Hocam Mehmet Uğur'dan da dinledim. Yalnız O, büyük abdestten sonra su ile temizlenmeme işini nedense bilmiyordu fakat cinsel ilişkiden sonra yıkanmayıp, akar sudan atlamakla yetindiklerini ve bu suretle arındıklarına inandıklarını, anlattı. Bu atlama esnasında şöyle bir tekerleme söylediklerini de ekledi: "Sucağız / Suç işledi buncağız / Temizlersen Temizlersin / Temizlemezsen / Bir daha işler buncağız." Bu lafların şaka veya ciddi olup olmadığını bilmiyorsak da, bizim için önemli olan yanı, suyun "temizleyici, arındırıcı" niteliğine olan inancı açıkca ifade etmiş olmasıdır. Suyun arındırıcı, günahlardan temizleyici niteliği hakkındaki inancı yukarıda çeşitli kavimlerde görmüştük (Eski Mısır, Hind vb.) Çok eski tarihlere uzanan bu inançların bugünki Anadoluda da hâlâ yaşaması konunun ilginç yönlerinden biridir.

Anadolu'nun Orta Asya'dan gelen Türkmen boyları tarafından Türkleştirildiği bir gerçektir. Ancak bu boylar İslâmiyet'i kabul ettikten sonra da heterodoks inançlarını sürdürdüler.

Yurdumuzda büyük abdestten sonra su ile temizlenmeyip taşla teharetlenen bir hayli insanın bulunduğunu kesin olarak biliyoruz. Bilindiği gibi, bugün şehirlerimizde gittikçe yayılan kağıt kullanma yolu, İslâmiyette reddedilmiştir. Fakat (Su bulunmayan hallerde) taşla teharete cevaz verilmiştir. Bizim araştırmamızda ise suyun hattâ bol miktarda ve hemen el altında da olsa kullanılmaması hali ile ilgilendiğimiz ortadadır.

Halk ağzından derlenmiş bazı sözler ve deyimlerde ve bazı edebiyat mahsullerinde su mevcud olduğu halde taşla temizlenmenin varlığına karine teşkil eden belki de bunu açık olarak ifade eden sözlere rastladık:

Ağır ol batman döv
Hafif taşa göt silerler.[42]

Türkleri küçümseyen bir manzumenin bir dörtlüğü şöyledir:

Nedir bildin mi sen alemde Türkü
Ola eğninde kürkü başında börk'ü

Ne mezhep bile, ne din ü diyanet
Yumaz yüzün, ne abdest ne teharet[43]

Buradaki ifadeden teharet için su kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bilhassa yüzün bile yıkanmaması ve abdest ve teharet kelimelerinin ardarda gelmesinden bunu çıkarabiliriz.

Milli Eğitim Bakanlığı eski müsteşarlarından Reşat Tardu'nun Doğuda (?) açılışı yeni yapılan bir okulun helası yanında büyük ölçüde yığılmış, küçük taşların, temizlik için olduğunu öğrenince hayretler içinde kaldığını, hikayeyi kendisinden dinleyen değerli Hocam Orhan Şaik Gökyay'dan daha yeni öğrenmiş bulunuyorum.

Bütün bu mesele ve bilgileri kendisine açıkladığım, orduda yıllarca hizmet etmiş bir dostum (Sayın Emekli Albay ve Avukat Tahsin Erünlü), kendisi henüz yüzbaşı iken Sarıkamış'da binbir özenle yaptırdıkları ve suları şarıl şarıl akan helaların nasıl kısa süre sonra tıkandığını ve yapılan araştırma sonunda bütün helaların akıntı yollarının taşla dolmuş olduğunu hayretle gördüklerini ve buna bir türlü anlam veremediklerini, işin aslını yıllarca sonra benden öğrenmiş olduğunu, söyleyince hem yeni bir delil bulmuş olduğumdan hem de araştırmamın pekçok kimseye tamamen karanlık kalan bir meselede bir ışık getireceğini görerek sevindim. Yurdun

Güney Anadolu'da eski âdetlerini devam ettiren bir Tahtacı obasında Tahtacı kadınlar yufka pişirirken.

çok çeşitli bölgelerinden gelenlerin bir araya gelmeleri nedeniyle, asker ocağının önemli bir sosyal laboratuvar görevi de görebileceği ve kendi insanlarımızı daha iyi tanımamızı sağlayabileceği hususundaki fikrimi belirtmeden geçemiyeceğim.

Kendisine kutsallık tanındığından veya büyük saygı duyulduğundan suyun, teharet gibi süfli sayılan bir işte kullanılmasına gönlü razı olmıyan insanlar bu yasağa şüphesiz başka bazı temizlikler konusunda da uymaktadırlar. Genel vücud temizliği yani yıkanma da buna dahildir. Yukarda bir Çepninin yıkanması daha doğrusu su ile ıslatılmasından nasıl haşyet duyduğunu görmüştük. Bugün bile az da olsa hiç yıkanmayan insanların varlığını bazı kaynaklardan öğreniyoruz. Erzincanda yıllarca valilik yaparak, Erzincan hakkında bugüne kadar yazılanların en değerlisini bırakmış olan rahmetli Ali Kemali Aksüt, şunları yazıyor: (Erzincanda yaşayan) "Seyyit ve dedeler... hemen istisnasız kir içindedirler, *itikadları yüzünden yıkanmadıkları,* vücudlarını temizlemedikleri için öyle rahatsız edici bir koku yayarlar ki yanlarına yaklaşmak çok defa bir azap olur.[44] Diyarbakır için benzeri bir duruma, Basri Konyar işare etmektedir. Bu defa bahis konusu olan Yezidilerdir; "Yezidilerden hangisi daha kirli, daha pinti ve pis kokulu olursa, mabutları nezdindeki kıymeti o derece yücedir."[45] Gerçi bu zümrenin Türklüğünden bahsedilemezse ve de yıkanmama adetinin yaygınlığını göstermek için zikrettik. Kendilerinin Horasandan gelmiş olduklarını daima ileri süren Dersimliler (Tunceli) ile ilgili bir kitapta,[46] Ağaların eskimedikçe elbiselerini sırtından çıkarıp vermediğine değiniliyor ki burada Hunların elbiselerini eskiyip parçalanana kadar, üstlerinden çıkarmadıkları (yani yıkamadıkları) hususunda yukarda yazdıklarımızı hatırlatalım.

Bütün bu söylediklerimizden bugün Anadoluda ne teharetlenen ne yıkanan ne de elbiselerini yıkayan bazı insanların yaşadığı şüphesizdir. Max Weber'in önerdiği gibi, sosyal olayları iyi veya kötü diye kıymet hükümleri ile vasıflandırmak hatalıdır. Bu nedenle bu insanlara pis deyip küçümsemek, ilmi bir tutum olamaz. Bütün bunlar, suyu kutsal tanımanın ve ona pek büyük bir saygı duymanın sonucu olan adetlerdir. Bu yüzden de anlayış ve hoşgörü ile karşılanmalıdır. Tarihte çok eskilere kadar uzanan bu adetlerin büyük bir itina ile araştırılıp meydana çıkarılması ile Yurdumuz insanlarını iyice tanıyıp öğrenmiş oluruz. Ne yazık ki bu tip araş-

Anadolu'da bir su kuyusu.

tırmalar hep yabancıların elinde kalmaktadır. Bunlardan biri de Jean-Paul Roux'dur. Türklerin dinî vb. değerli araştırmaları olan bu bilgin Tahtacılar arasında da yaşayarak onların adetlerini ve inançlarını tesbit etmiştir. Ondan öğrendiğimize göre, Alevi bir zümre olan Tahtacılar arasında su ile ilişkili birçok yasaklar vardır:

"Ortaasya topluluklarının çoğunda, Oğuzlarda, Moğollarda, Sibiryalılarda, çağdaş Altaylılarda, abdest bozarak suyu kirletmek, bazen yıkanmak, çamaşır ve bulaşık yıkamak yasaktır... Türkiye'nin (bazı T.A.) alevi çevrelerinde de bu duruma rastlıyoruz. Tahtacılar arasında çalıştığım sırada suya sümkürme ve işemenin ve daha birçok şeyin yasak olduğunu onlarla ilişki kurdukça yavaş yavaş öğrenmiştim" diyor.[47] Ona göre, su ile ilgili inanç ve yasaklar Tahtacılar arasında çok önemli bir yer tutmaktadır. Suyun, içinde mekân tutmuş cinler, periler sebebiyle değil, bizatihi saflığın bir sembolü ve Tanrının bir imgesi olduğu için büyük bir saygı gördüğünü vurgulaması çok önemli bir hususdur. Tahtacılar su konusundaki yasakları kısaca, "Suya işemek ve sümkürmek yasaktır" diye özetlerler ise de aslında bu ifade çok daha geniş olan yasakların özetidir. Onlar suya girenin ölebileceğine inanırlar, ne abdest alırlar ne gusledeler. Büyük abdestlerini yaptıktan sonra da su kullanmazlar.

Bir Tahtacı, Roux ile sohbet esnasında, sünnilerle münasebetleri hakkında konuşurken, heyecanla şunları söylemiştir: "Bize "pis" diyorlar, halbuki kendileri "Suya sıçarlar." Bu sözlerden anladığımıza göre, temizlik için su kullanmamaları sünnilerin onları pis olmakla itham etmelerine sebeb olmaktadır. Halbuki Tahtacının gözünde suyu kirletmenin ne kadar tiksindirici ve aşağılık bir hareket sayıldığı ve pis olmaktan çok daha fena olduğuna inanıldığı da kolayca anlaşılmaktadır. Halk Ağzından derlenmiş sözlerden biri olan, "Suya sıçar deli olmak" deyiminin belki de kaynağı buraya dayanmaktadır.

Perslerde yani eski İranda suyun kutsallığı inancını Herodotta görmüştük. Roux, İranda su-kültü ile ilgili adetlerin mevcudiyeti sebebiyle, bunların Alevi olan Tahtacılara İrandan geçmiş olacağını sanmanın hatalı olduğunu zira (Ortaasyada) eski Türklerde de bu adetlerin varlığını bildiğimizi, belirtiyor.[48]

Batı ve Güney Batı Anadoluda yaşayan Tahtacılar kadar Doğu Anadolunun insanları arasında da su-kültü ile ilgili birçok inanç ve adetlere işaret eden, eserlere sahibiz. Yukarıda yıkanmama konusuna değinirken Erzincan ve Diyarbakırı zikretmiştik. Dersimliler (Tunceli), her yıl belirli günlerde güneşe, *akarsulara* ve ağaçlara *kurban* keserlermiş. Yeminlerin, su üzerine yapılması da gelenekler arasında olup, barışmak için su başına gelen ailelerin, kabilelerin suya taş atarak antlaştıklarını da biliyoruz. Dersimde yeminlerin birçoğu Munzur Çayı üzerine olur. Ondan bir yudum içilip, birer taş atılarak yeminlerin kabul edilmesi için niyet edilir.[49]

Bu adet bize Manas Destanında "Kara su'yla and etmek" sözünü hatırlatmaktadır.[50] Proto-Bulgarlarda yemin edenin önce bir bardak suyu yere döktüğünü belirtmiştik. Su üzerine and içilmesi, ona verilen kutsal değeri gösterir. Anlaşılan andını tutmayanın cezalandırılması Su'dan beklenmektedir. Hele akarsulara kurban kesilmesi, adak adanması, su-kültünün varlığı için en iyi bir göstergedir. Tuncelide "Munzur'un gözelerden çıktığı sırada bembeyaz olan suları kutsaldır. O yüzden Munzur'un balıkları yenmez, içine girilip kirletilmez, sadece sulamada kullanılırdı."[51] Benzeri bir duruma Erzurumda, Dumlu'da rastlıyoruz. Orada Fırat'ın kaynağının da, sularını gökten aldığına ve bu kutsal kaynağın sularında olağanüstü güç olduğuna inanılır, güç doğuran kadınlara içirilir, çeşitli hastalar iyileşmeleri için buraya getirilip suyun çevresinde 7 kere dolaştırılıp, üzerlerine bu sudan serpilirmiş. Günün birinde bazı memurlar bu suyun başında rakı içmek üzere, şişeleri suya daldırmışlar fakat o anda (bu saygısızca hareket yüzünden T.A.) büyük bir fırtına kopmuş ve haddini bilmez memurlar nasıl kaçtıklarını bilememişler. Rivayete göre, bu kutsal suya kirli yani abdestsiz giren olursa o berrak su hemen bulanır, irin rengi ve kıvamı alırmış.[52]

Ne kadar ilgi çekicidir ki yukardakine benzer bir fırtına olayını bize yüzyıllarca önce yaşamış seyyah Clavio da

nakletmektedir. 15. yüzyıl başında Kervanları İran'a doğru yol alırken, Damgan şehrinde çıkan, dondurucu, kuvvetli rüzgarın sebebini, yerli ahali, civardaki büyük dağda mevcud kaynağın pis şeylerle kirlettilmesine bağlamışlar. Bu gibi hallerde hemen koşup, su kaynağını temizlerlerse fırtına ve rüzgarların yatıştığını, söylemişler.[53]

Göçebe ve Yörükler arasında dolaşarak değerli birtakım bilgiler toplayan rahmetli Prof. Mehmet Eröz, Edremit'in Çamcı köyü Tahtacılarında ve Kızılbaş Karakeçili Yörüklerinde çocukların karın sancılarının geçmesi için "sular'a dua"lar edildiğini tesbit etmişti.[54]

Değerli kültür adamımız, Orhan Şaik Gökyay, Dede Korkut Destanlarında Boğaç Han hikayesinde, Derse Han'ın Hatununun, "Kuru kuru çaylara sucu saldım, dilek ile Tanrıdan bir oğul gücile buldum", şeklindeki sözlerini, su-kültünün açık ifadesi olarak görmektedir.[55]

Sonuç

Yukarıda yazdıklarımız gösteriyor ki su-kültü, suyun kutsanması evrensel bir inançtır. Birçok kavim gibi Oğuzlar ve diğer birçok Türk kavimleri arasında da yaşamıştır ve bugün de Çepniler, Tahtacılar gibi Türkmen boyları arasında Anadoluda yaşamaktadır. Bu inanç ve adetleri halen koruyan ve yaşatanlar, heterodoks zümreler olmaktadır. Çünkü bu gibi inanç ve adetler, kökünden İslâm din ve düşüncesine aykırıdır. Bu nedenledir ki varlıklarını ancak sünni olmayan çevrelerde sürdürebilmektedirler. Mesela Bektaşi-Alevi Edebiyatında, daha Göktürkler zamanında mevcud anasır-ı erbaa yani hava, ateş su ve topraktan oluşan dört ana unsur telakkisinin kuvvetle yaşaması[56] anlamlıdır. Aynı şekilde Bektaşilikte tarikat merasimleri içinde, "su serpme", "sudan atlama" gibi bazı merasimlerin bulunması dikkatimizi çeken bir diğer husustur.[57] Kısaca bugünki Türkiyede heterodoks zümrelerin atalarımızın su-kültü inancını ve bununla ilgili adetleri kısmen de olsa hâlâ yaşatmaktadırlar.

Son olarak şunu da belirtelim ki, su ile ilgili çok yaygın ve toplumun hemen her zümresine girmiş birtakım adetler ve tatbikat da vardır ki (mesela su falına bakma, yolculuğa çıkanın arkasından su dökme, Hıdırellezde kağıtlara yazılmış niyetleri suya atma, büyü yapılmış kimseleri akarsu veya deniz gibi bir sudan geçirerek büyüyü bozma gibi),[58] bunların da aslında suyun kutsallığı inancından kaynaklandığı kesin gibidir. Bu Millet hâlâ kendisine su verene, "Su gibi aziz ol" demekle, dün olduğu gibi bugün de suyu "aziz" saydığını göstermekte değil midir? □

---

[1] Martin Ninck, *Die Bedeutung des Wassers im Kult und Leben der Alten*, Darmstadt, 1960, s. IX vd.

[2] Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan, C. II-I*, İstanbul, 1956, s. 6 (A. Temir çevirisi)

[3] Ahmet Yaşar Ocak, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır İlyas Kültü*, Ankara, 1985, s. 159 vd.

[4] Westermarck, *İslâma Medeniyetinde Putperestlik Devrinden Kalma İtikatlar* (Cin ve Kötügöz), İstanbul 1938, s. 7

[5] Müller-Trathning, *Religionen der Griechen, Römer und Germanen*, Wunsiedel-Wes-Zürich, 1954, s. 285

[6] Eduard Stemplinger, *Antiker Volksglaube*, Stuttgart, 1948, s. 108

[7] Ernst von Aster, *Felsefe Tarihi Dersleri I*, İstanbul, 1943, . 14 vd.
H. Schmidt-G. Schischkoff, *Philosophisckes Worterbuck*, Stuttgart, 1961 "Thales" maddesi.

[8] Gustav Mensching, *Die Religion*, München, tarihsiz, s. 142-43 Walter Ruban, *Eski Hind Tarihi*, Ankara, 1944, s. 121, 123

[9] Werner Heider, *Die Bedeutung der Weltströme für Mensch und Land*, Berlin. 1935, s. 174 vd.

[10] *Herodot Tarihi*, M.Ökmen çevirisi, İst. 1973, Kitap II Nr. 64, 47, 1 Nr. 138

[11] Huang Chi-Huei, *Tang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Ortaasya Kavimleriyle Münasebetleri* (Ed. Fak. Dr. Tezi) Ist. 1971, s. 14

[12] Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, Ankara, 1967, s. 143 vd. Madde 15, 14, 4

[13] W. Barthold, *Enzyklopedie des Islam* "Caghatai-Khan" mad. (C. Is. 847)

[14] Wilhelm von Rubruk, *Reisen zum Grosskhan der Mongoler - Von Konstantinopelnach Karakurum (1253-1255)*, Darmstadt, 1984, s. 44-45, 56

[15] A. Zeki Validi Togan, *Ibn Fadlans Reiseberichi*, Leipzig, 1939, s. 132

[16] L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, İstanbul, 1946, s. 106 Carpiniden naklen...

[17] Ernst Diez, *So Sahen Sie Asien*, C. II. s. 245

[18] Klaus Lech, *Das Mongolische Weltreich-Al-Umari's Darstellung der Mongolischen Reiche in seinem Werk Masalik al absar fi mamalik alamsar*, Wisbaden, 1968, s. 96 vd.

[19] Berthold Spuler, *İran Moğolları*, Ankara, 1957, s. 192 vd.

[20] Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1976, s. 87

[21] Franz Altheim, *Reich gegen Mitternacht, Asiens Weg nach Europa*, Hamburg, 1955, s. 33

[22] Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1942, s. 69

[23] W.Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s.100.

[24] Eberhard, *Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair*, T.T.K Belleten 41, s. 18

[25] Yaşar Ocak, *Bektaşi Menakıbnamelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İst, 1983, s. 70
Bir Kült'un varlığına hukmedebilmek için gereken şartları belirtmiştir. Bu 3 şarttan birincisi yani Kült'ün bir konusu olması, tabiî olup şart mahiyeti taşımaz. Diğer iki şart yani kült konusu olan şeyden bir (fayda veya zarar) beklenmesi ile onun adına (bu nedenle) adaklar, kurbanlar sunulması ise bir Kült'ün varlığının esaslı göstergeleridir.

[26] V. Beşevliyev, *Proto Bulgarların Dinî*, T.T.K Belleten sa. 34 (1935) (Çev. Türker Acaroğlu) s. 2476, 249 vb.

[27] Hans Wilhelm Haussing, *Die Geschichte Zentralasiens und die Seidenstrasse in vorislamişcher Zeit*, Darmstadt, 1983. s. 174

[28] Ramazan Şeşen, *Eski Türklerin Dinî ve Şaman Kelimesinin Menşei, Tarih Enst. Derg.* X-XI (1979-80), s. 67 vd.

[29] Herbert Jansky, Ahmet Zeki Velidi Togan, Z. V. Togan'a Armağan içinde, İstanbul, 1950-1955, s. XVII vd.

[30] A.Zeki Validi Togan, *İbn Fadlans Reisebericht*, Leipzig, 1939, s. 20, 23 vd, 131

[31] Jean-Paul Roux, *La religion des Turcs et des Mongols*, Paris, 1984, s. 138'den naklen...

[32] F.A. Larson, *Moğollar*, İstanbul 1932, s. 18 ve 24

[33] Ramazan Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesi, İstanbul, 1975, s. 57

[34] W.Radloff, *Sibiryadan*, (Ahmet Temir çevirisi) C.I, İstanbul, 1956, s. 315 vd.

[35] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 3. Baskı, İstanbul, 1980 s.

[36] Turgut Akpınar, *Halk Dinî, Halk İnancı Kavramları ve Tarikatler*, 1983 Türkoloji Kongresi Tebliği (henüz yayınlanmamıştır)

[37] Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* C.I İstanbul, 1946, s. 75

[38] Fuat Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara, 1959, s. 98 İslâm Ansikl. "Yesevilik" maddesi

[39] Osman Turan, *Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak*, Ist. 1953, s. Yaşar Ocak, Babi İsyanı, İst. 1980, s. 47 (Fustat... V. 53 b'den naklen)

[40] Mehmed Arif, *Binbir Hadis*, İst. 1966, s. 376 vd.
M. Ali Aynî, aynı iddialara katılır ve gözlemlerini nakleder, bk. "Milliyetçilik", İstanbul, 1943, s. 225 vd.

[41] Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 327. "Vilayetnameye gore Hacı Bektaş'ın ilk müridleri Çepni'den idiler. Bu husus aynı zamanda bu boyun mensuplarının mühim kısmının (?) neden Kızılbaş olduğunu izah edebilir", s. 330

[42] Ömer Asım Aksoy, *Bölge Ağızlarından Atasözleri ve Deyimler*, Ank. 1969, s. 32
Bana bu sözü ve kaynağını hatırlatan dostum Gündağ Kayaoğluna teşekkür ederim.

[43] Şükrü Kurgan, *Nasreddin Hoca*, Ankara, 1968, s. 78

[44] Ali Kemali Aksüt, *Erzincan*, İstanbul, 1932, s. 182

[45] Basri Konyar, *Diyarbakır*, C. III. s. 102

[46] Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 1939, s. 100

[47] Jean-Paul Roux, *Les Traditions des Nomades de la Turquie Meridionale*, Paris, 1970, s. 166 vd.

[48] Jean-Paul Roux, *La religion des Turcs et des Mongols*, Paris, 1984, s. 137 vd.
(Bu eserlerden faydalanmamı sağlayan değerli iki araştırıcıya teşekkürlerimi sunarım: Sayın Türker Acaroğlu ve sayın Vehbi Belgil eserin ilgili kısımlarını bana tercüme ettiler.)

[49] Naşit Uluğu, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, İstanbul, 1939, s. 82
Mahmut Rışvanoğlu, *Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm*, İstanbul, 1975, s. 221

[50] Abdulkadir İnan, *Türkoloji Ders Hülasaları*, İstanbul, 1936, s. 58

[51] Edıp Yavuz, *Tarih Boyunca Turk Kavimleri*, Ankara, 1968, s. 416

[52] Pertev N. Boratav, *Türk Folkloru (100 Soruda)* İstanbul, 1973, s. 60-61

[53] Klaviyo, *Timur Devrinde Semerkanda Seyahat*, İstanbul, 1975, s. 188

[54] Mehmet Eröz, *Turkiye'de Alevilik Bektaşilik*, İstanbul, 1977, s. 366

[55] Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 1973, s. ccxciv

[56] A.Yaşar Ocak, *Bektaşi Menkıbelerinde... İnanç Motifleri*, s. 181

[57] Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatler Tarihi*, İst. 1964, s. 258, vd.

[58] Ali Rıza Gönüllü, *Alanya'da Eski Türk İnançlarının İzleri, "Turk Folkloru" Dergisi* sa. 87 (Ekim 1986). s. 34

BİR MARŞ

MARŞ-I ÂLÎ

Bin üçyüzonüç sene-i hicriyesi'nin
Şeref-i hulûlüne mebni

Beste: Dikran Çuhacıyan

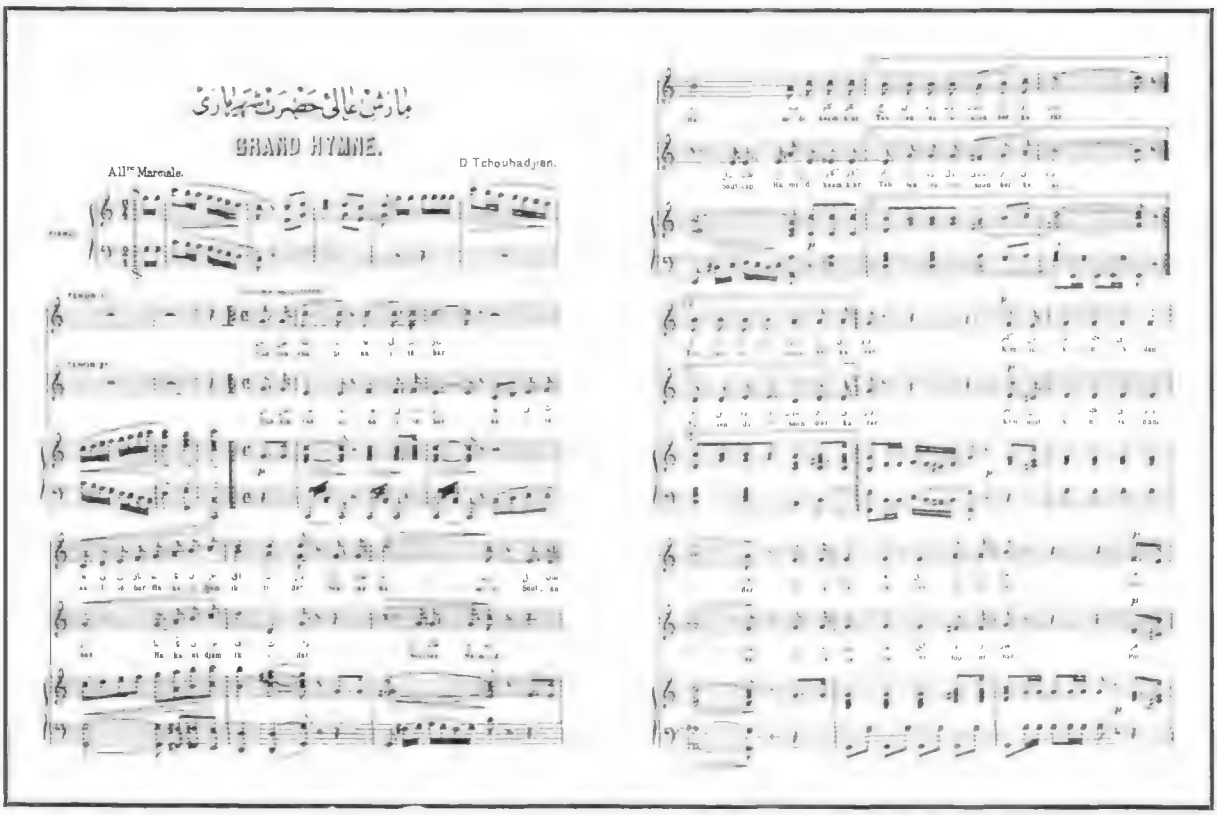

Malûmat Gazetesi Tarafından, Atebe-i felekmertebe-i Hazret-i Hilâfetperâhi'ye takdime-i ubûbiyetkârâne

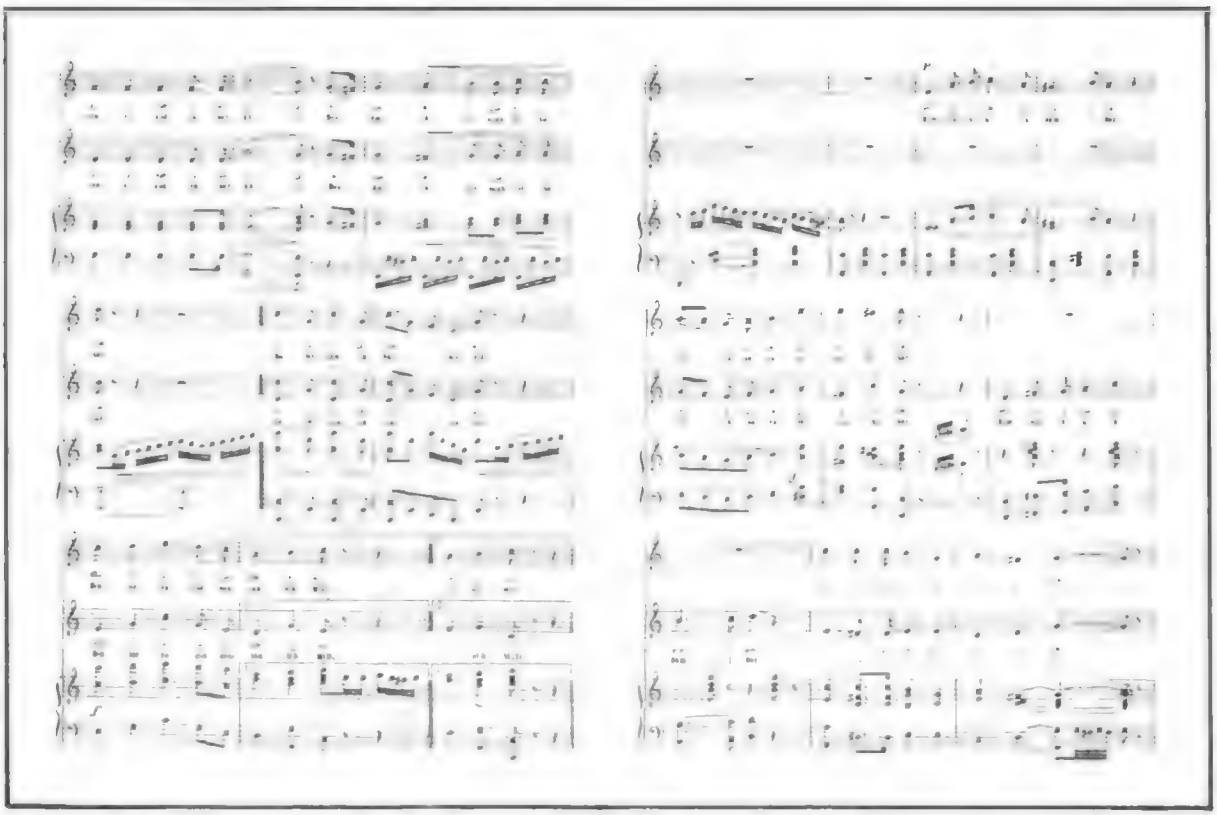

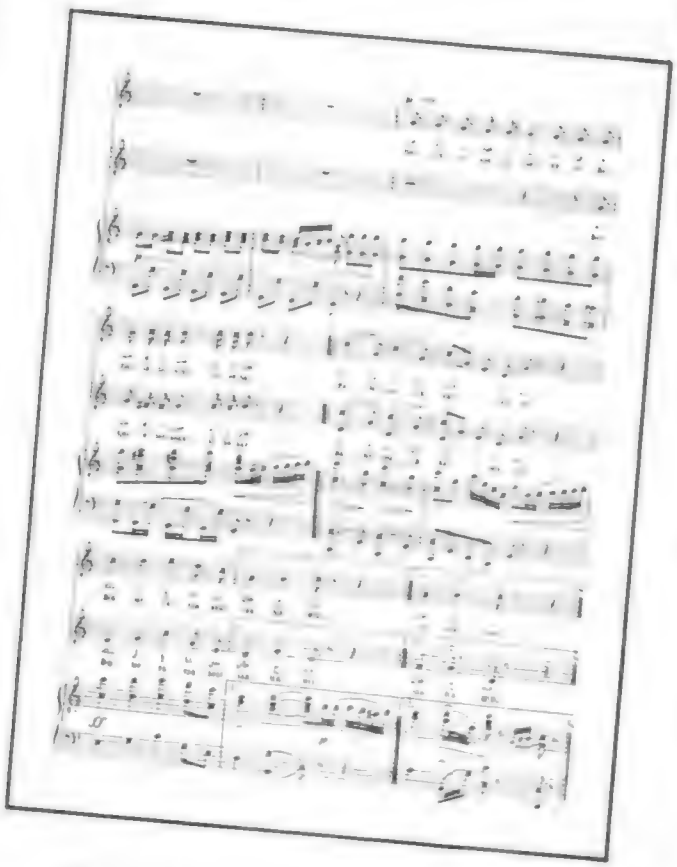

پهنشاه عالی جاه	طاقان جم اقتدار
سلطان حمید کامکار	تختده اولسون برقرار
کیم ملکنك اقدام ایدر	احیاسه لیل ونهار
هر روز عهد وشوکتی	بهجته بر صبح بهار
بافر و اقبال مزید	بیکریشا سلطان حمید

Chéhinchahi aali tébar
Hakani djém iktidar
Soultan Hamid-i kamkiar
Tahtenda olsoun ber karar
Kim moulkini ikdam idér
Ihiassena leyl-ou nihar
Her rouze ahd-ou chévkéti
Béhdjétlé bir soubhi béhar
Baférrou ikbal-i mézid
Binler yacha Soultan HAMID.

MARŞIN GÜFTESİ

Şehinşâh-ı âl-i tebar
Hakan-ı cem-iktidar
Sultan Hamîd-i kâmkâr
Tahtında olsun berkarar
Kim mülkünü ikdam eder
İhyâsına leyl ü nekar
Her rûz ahd ü şevketi
Behçetle bir subh-i bakâr
Bâ fer ü ikbâl-i mezid
Binler yaşa Sultan Hamîd

CEM BEHAR KOLEKSİYONU

Dikran Çuhacıyan'ın (1836-1898) Hâmidiye marşı. Hicrî 1313 yılının başı: 24 Haziran 1895

Divrikli Noradunkyan Ailesi ve Kapriyel Noradunkyan Efendi

KEVORK PAMUKCİYAN

Sayın Doçent Dr. Arsen Zarfçı'ya

GEÇEN sene, Osmanlı İmparatorluğu'nun mümtaz devlet adamlarından ve Osmanlı tarih yazarlarından, Kapriel Noradunkyan Efendi'nin vefatının ellinci yıldönümü idi. Bu vesile ile, bu yazımızı da, ünlü şahsiyetler yetiştirmiş olan bu aileye ve bilhassa Noradunkyan Efendi'ye hasretmeyi arzu ettik.

Noradunkyanlar, dal budak sarmış, yaklaşık iki asırlık büyük bir ailedir. Asılları Divriğin veya Eğin'in Kesme (Ermenice Gasma) köyündendir. İşbu sülâle hakkında 1952 sıralarında, rahmetli Toros Azadyan'ın (1893-1955) Eğin monografisi için, Ermenice etraflı bir yazı hazırladıksa da, müellifin ölümü sebebiyle neşredilmedi.

Noradunkyan ailesinin bilinen en eski şahsı, Noradunk ismini taşıyor ve soyadı da buradan ileri geliyor. Kelime *"nor"* (yeni) ve *"dunk"* (fidan) manâlarını haiz mürekkep bir isimdir. Bu ad muhtemelen sırf Sivas ve Divrik yörelerinde kullanılmıştır. Zira başka yerlerde, bildiğimiz kadar bu isme tesadüf edilmemektedir. Eremya Çelebi Kömürciyan (1637-1695) da, Balıklı Ermeni Mezarlığı'nda gömülü kaydadeğer kişiler arasında, Sivaslı Nordunk isminde bir kimseyi de zikretmiştir.[1] Aynı müellifin, 1672'de son şeklini verdiği elyazma *İstanbul'un 1660 Yangını Tarihi*'nden[2] ise, işbu şahsın bir rahip olduğu anlaşılmaktadır. Noradunkyan ailesinin soyadı ise ilk defa, 1707'de İstanbul'da vuku bulan, Apostolik ve Katolik Ermeniler arasındaki dinî ihtilâflar esnasında, Katolik Ermenilerin ünlüleri meyanında geçmektedir.[3] Kesmeli Nordunk'un veya Noradunk'un kaydına, Ermeni Patrikhanesi'nin arşivinde bulunan 2323 no.lu defterde, yirmi yıl kadar önce rasgelmiştik. İşbu kaynakta, İstanbul'dan, Van'ın Lim ve Gıdutz Adalarındaki manastırlara yardım eden şahısların, işyerleri nazarı itibara alınarak, alfabetik bir fihristi mevcuttur. İzahat olarak, bulundukları işyeri, teberrü miktarı ve çok defa tarihi de kayıtlıdır. Sayfalar yerine kayıtlar numaralandırılmıştır. 67. kaydın Türkçesi şudur:

Kapriel Noradunkyan Efendi

"Alacahamam değirmeninde, Gasmalı Noradunk'un oğlu, Harutyun Usta'nın senelik taahhüdü bir kuruştur."

Senesi maalesef zikredilmemiştir. Ancak diğer tarihlere nazaran, yaklaşık 1790 olmalıdır.

Aynı defterde bulunan, 368 no.lu ikinci bir kayıtta ise, Galata'da, alçıcı karşısında, un değirmeninde bulunan mezkûr şahsın, 1793 yılı için senelik 10 krş. vadettiği iş'ar olunmuştur. Altında, Nor(a)dunk'un diğer oğlu Usta Mangasar'ın da, 1798'de 9 krş. ve 1802'de ise 6 krş. verdiği beyan edilmiştir.

Artin Amira Noradunkyan

Noradunkyan ailesinin eski efradı arasında en mühim mensubu Harutyun veya Artin Amira'dır. Hayatı ve bilhassa hayratı hakkında çok az bilgi mevcuttur. Ancak, şayet yanılmıyorsak, kendisine dair bugüne kadar herhangi bir biyografik yazı neşredilmemiştir. Zamanının en ünlü Ermenilerindendir. Tophane ekmekcibaşısı ve ekmekçiler sınıfının nizam ustası olarak bilinmektedir. Üsküdar Ermeni Mezarlığı'nda mevcut mezartaşının kitabesine göre, 1770'de doğup, 3 Ocak 1843'de vefat etmiştir.

Artin Amira'nın basılı kaynaklarda adı ilk defa, Istepan Papazyan'ın (1839-1888) telif ettiği, Kazaz Artin'in veya Harutyun Amira Bezciyan'ın (1771-1834) biyografisinde geçmektedir.[4]

İşbu kaynağa göre, 28 Mayıs 1807'de ayaklanan Yeniçerilerin önderleri, gûya nüfuzlarını ve güçlü olduklarını ispat etmek için, İstanbul'da yaşayan yerli muhtelif milletlerden birer kurban tayin ederler. Bunlar, Apostolik (Gregor-

yen) Ermenilerden ekmekçilerin nizam ustası Artin Amira, Katolik Ermenilerden Darphane Emini Ohannes Çelebi Düzyan (1749-1812), Rumlardan Şarapçı Todoraki ve Yahudilerden de Şapçı Musi olmuştur. Ancak Kazaz Artin, Yeniçerilerin başı Kazancı Hacı Mustafa'nın dostu ve eniştesi olan Ohannes Nuryan'ın (1772-1817) sayesinde ve büyük bir rüşvetle onların hayatını kurtarabilmiştir.

Müteakiben, 10 Ağustos 1809'da, İstanbul Ermenileri ileri gelenlerinin, Kudüs'deki mukaddes yerler hususunda Rumlarla bir gün evvel başlayan muhakemede, ibraz edilmek üzere lüzumlu olan Fermanların İstanbul'a gönderilmesi için, Kudüs Ermeni Patriği Theotoros Başpiskopos'a (1749-1819) yazdıkları mektubu imzalayanlar arasında, Artin Amira'nın da ismine tesadüf edilmektedir.[5]

Üçüncü defa 1812'de, Üsküdar'daki Surp Haç Mektebi'nin mütevellisi olarak adı geçmektedir.[6]

23 Ekim 1817'de, Kuruçeşme'deki Patrik Boğoz Kirkoryan'ın (1763-1853) evinde toplanan Apostolik ve Katholik Ermeniler arasındaki dinî mahiyetteki toplantıya katılanlar arasında bulunmuştur.[7]

12 Haziran 1819'da, yeni Kudüs Ermeni Patriğini seçmek için, İstanbul'daki Amiraların yaptığı toplantıya iştirak etmiştir.[8]

24 Kasım 1823'de, bir cuma günü, Ermeni ileri gelenleri, Patrik Boğos Başpiskopos'u istemediklerine dair Padişah'a arzuhal vermişlerdir. Fakat, Sultan'ın yaptığı soruşturma neticesinde, bunun âmilinin kıskançlık olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine, dilekçenin başlıca yazarı, "Kör" tesmiye edilen Artin Amira sürgüne gönderilmiştir.[9] Müellifi Hovannes Episkopos Şahkhatunyantz (1799-1849), hernekadar yılını 1823 olarak kaydetmişse de, doğrusu 1822 olmalıdır, zira, Boğos Başpiskopos'un patrikliği 18 Ekim 1823'de sona ermiştir.[10] Sürgün edildiği yeri ve teferruatını Sivaslı Hovannes Başpiskopos'dan (1770-1829) öğreniyoruz. Bu hususta şunları yazmaktadır:

"11 Ocak 1823'de, muhterem Nizam (ustası) *Harutyun Amira Noradunkyan Sivas'a vardı. Sultan Mahmud tarafından İstanbul'dan sürgün edilen Amira'yı, Ermenilerin ve Türklerin ileri gelenleri büyük saygı ve sevgi ile karşıladılar. Yaklaşık dört ay kadar mukaddes manastırımızda* (Surp Nışan) *kaldıktan sonra, mayıs ayı başlarında, İstanbul'a advet etmesi için irade-i seniye çıktı. Büyük saygı ve birçok hediyelerle onu uğurladılar."*[11]

Tarihçi Dikran Savalanyantz (1821-1901) ise, Artin Amira'nın, Patrik Boğos'un muhaliflerinin başında bulunduğunu kaydettikten sonra, patriği koruyan Kazaz Artin tarafından sürgün ettirildiğini yazmaktadır.[12]

Noradunkyan Amira hakkında kısa fakat ilginç bir fıkra da mevcuttur ki, onu da tanınmış tarihçi ve araştırmacı Harutyun Mırmıryan'a (1860-1926) borçluyuz.[13] Sözü kendisine bırakıyoruz:

"Bu Artin Amira'dır ki, zamanının onikisi (diğer amiralar kasdediliyor) *arasında, sert tavırlı Patrik Astvadzadur'un (1768-1846) istifası için en fazla ısrar etmiştir. Bir gün tekrar kendisine:*

— Mutlaka istifanı vereceksin, deyince sinirlenen patrik:

— Gel yazayım, der. Ve bir kâğıt alarak, hakikaten bir arzuhal hazırlar. Ancak yazdığı, istifanamesi yerine, Ekmekçibaşı Artin'in sürgün hükmü idi ki, kendi eliyle alıp, kapalı olarak ilgili makama tevdi etmiştir. Böylece Artin Amira, bilmeyerek kendi sürgününün âmiri olmuştur."

İşbu Patrik Astvadzadur Başpiskopos, 19 Eylûl 1841 ile, Temmuz 1846 tarihleri arasında patriklik görevinde bulunmuştur.

Noradunkyan Amira'nın hayratı hakkında da az çok bilgiler elde edebildik. Bunları da kronolojik sıra ile kaydediyoruz.

1814 yılının Temmuz ayında yeniden inşaatı tamamlanan ve yaklaşık 1720'den beri mevcut olan Kadıköy'deki Surp Astvadzadzin (bilâhare Surp Takavor) Kilisesi'nin masraflarını kendi kesesinden ödemiştir.[14]

Hrant Noradunkyan Bey

İkinci mühim hayratı, 1828'de onarılan Sivas'daki Surp Nışan Manastırı'dır ki, müsaadesini de kendisi temin etmiştir. Bu hususta Hovannes Başpiskopos şunları yazmaktadır:

"18 Eylül 1827'de, Surp Nışan Manastırı'nın onarımının ilâmı Sivas'dan Harutyun Amira'ya gönderilir. O da, Padişah'dan inşaat fermanını almayı başarır ve bir tatarla Sivas'a göndererek, 29 Ekim'de oraya varır."[15]

Yine 1828'de, Hasköy'deki çevre yoluna kurban giden, Surp Istepannos Kilisesi'nin yeni inşaatını yöneten şahıslardan biri olmuştur.

Tekrar 1828'de, sarraf Mardiros Amira ile birlikte, Tokat'daki Hovagim-Anna Manastırı kilisesinin sol taraftaki şapelini inşa ettirmiştir. Bu husus, kapı üzerindeki mermer kitabede kayıtlıdır.[16]

1830'da, yeniden inşa edilen, Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'ne başlıca maddî yardım edenler arasında bulunmuştur. 1831'de, Mağakya Tıbir Kevorkyan tarafından bu hususta kaleme alınan bir yazmada, Surp Harutyun Şapelinin mum masraflarını deruhde ettiği iş'ar olunmuştur.

1832'de ise, onun gayretleriyle Koçhisar'daki Bedros Köyü'nün Surp Hagop Kilisesi inşa edilmiştir. Bu husus, kapısının üzerindeki on satırlık manzum kitabede yazılıdır ki, sureti şahsî arşivimizde mevcuttur.

Toros Azadyan'a (1893-1955) göre, Sis (bugün Kozan) Katholikosluğu'nun katedraline çok kıymetli eşyalar da bağışlamıştır.[17]

Artin Amira yaklaşık 1790'da, Zımruht (Zümrüt) isminde bir kızla evlenmiştir. Üsküdar Ermeni Mezarlığı'nda bulunan 22 satırlık manzum kabirtaşı kitabesinde, 1772'de doğup, 25 Aralık 1834'de öldüğü ve fakirleri koruyan hayırsever bir kadın olduğu beyan edilmiştir.

Üsküdar Surp Haç Kilisesi'nin vaftiz kütüğünden ve bazılarının mezartaşı kitabelerinden tesbit ettiğimiz evlâdları şunlardır:

1. *Karabet*-Yaklaşık olarak 1790'da doğduğunu kabul edebiliriz, zira oğlu Boğos 11 Eylül 1810'da vaftiz olup, 1818'de ölmüştür. Kızı Lusaper ise, 7 Haziran 1814'de vaftiz olmuştur. Pederi gibi Amira tesmiye edilmiştir.

2. *Aliksan*-Vaftiz kaydına raslamadık. Surp Haç Kilisesi'ndeki ölüm kaydına ve mezartaşı kitabesine göre, 12 Ağustos 1819'da, henüz oniki yaşında iken vefat etmiştir.

3. *Haçadur* veya *Haçik*-Nizamyan

soyadı ile de zikredilmiştir. 17 Ekim 1807'de vaftiz olup, 1876'dan sonra ölmüştür. Sarraflıkla iştigal etmiştir. 1830'da, Surp Haç Kilisesi yeniden inşa edilirken, başlıca maddî yardımda bulunanlardan biri olmuştur. 5 Kasım 1876'da, Üsküdar'da tasarrufunda bulunan bir arsası hakkında, Babıâli'den Ermeni Patrikhanesi'ne bir takrir gönderilmiştir.

Haçik Noradunkyan iki defa evlenmiştir. Birinci zevcesi Maryane, mezartaşı kitabesine göre Hagopcan Ağa Misakyan'ın kızıdır ve 1815'de doğup, 2 Mayıs 1843'de ölmüştür. Evlâdları şunlardır: Takuhi (1836-?), Zenopya (1839-?) ve Aliksan.

İkinci karısı Maryam ise, geçen asır İstanbul Ermenilerinin ekâbirinden, Eğinli sarraf Mikayel Amira Pişmişyan'ın (1785-1849) kızı Maryam'dır ki, 1 Haziran 1826'da vaftiz olup, 1 Kasım 1860'da ölmüştür. İkinci eşinden de beş evlâdı dünyaya gelmiştir. Adları şunlardır: Zümrüt (1844-?), Harutyun (1845-?), Harutyun II. (1851-?), Karabet (1852-?) ve Noyemzar (1853-?).

4. *Gadarine*-İşbu yegâne kızı 8 Ocak 1811'de vaftiz olmuştur. Kocasının adı Ohannes'dir.

5. *Bedros*-Ekmekçilik yapmıştır. Varvare adındaki kızı 11 Temmuz 1843'de vaftiz olmuştur. Artin Amira'nın oğlu olduğu katî değildir. Kardeşi Bağdasar'ın oğlu da olabilir.

Artin Amira'nın kayınvalidesi Maryam Hatun ise, mezartaşı kitabesine göre 1758'de doğup, 1818'de vefat etmiştir.

Bağdasar Noradunkyan

Noradunkyan ailesinin dördüncü eski şahsıdır ve Artin Amira'nın kardeşidir. Doğduğu tarih bilinmemektedir. Öldüğü tarih ise, Üsküdar Surp Haçik Kilisesi'nin vaftiz kütüğüne göre, 2 Eylül 1863'dür. Aynı kaynakta bulunan ve mezartaşından alınan diğer bir kayıtta ise, 4 Mayıs 1858 tarihi mevcuttur.

Şayhan ailesine mensup zevcesi Haci Koharik, mezartaşının kitabesine göre, 1784'de doğup, 19 Eylül 1854'de vefat etmiştir. Binaenaleyh, kendisi de 1775-1780 yılları arasında doğmuş olmalıdır.

Bağdasar Noradunkyan'ın hayatı hakkında ölüm tarihinden maada bir bilgimiz olmamasına rağmen, üç oğlu da tanınmış şahıslardır. Birincisi Hagop Noradunkyan da askeriye ekmekçibaşısı olarak bilinmektedir. 1812'de doğup, 20 Ocak 1896'da vefat etmiştir.[18] Alboyaciyan ise, 1803'de doğduğunu kaydetmiştir.[19] Kasımpaşa'daki Surp Hagop Kilisesi'nin bahçesine gömülmüşse de, 1919'da vuku bulan bir yangından sonra, naaşı 19 Ekim 1926'da, Şişli Ermeni Mezarlığı'na nakledilmiştir.

1857'de, Hagop Noradunkyan'ın himmeti ile mezkûr kilise onarılmıştır. Aynı yıl, biraderleri Simon ve Kirkor Noradunkyan'larla birlikte, Kartal'daki Surp Nışan Kilisesi'ni de yeniden inşa etmişlerdir. Beyoğlu'ndaki Üç Horan Kilisesi'nde muhtelif idarî görevler deruhde etmiştir. Alboyaciyan'a göre, 1872-1874 yıllarında, Yedikule Ermeni Hastahanesi'nin idare heyeti üyeliğinde bulunmuştur.[20] 1891'de, Mütemayiz rütbesini ve üçüncü sınıf Mecidiye nişanını haizdi.[21] Kesme Köyü'nün kilisesini de yaptırmıştır.

Hagop Noradunkyan'ın, Bağdasar (1843-?), Harutyun (1845-1899), Mıgırdiç (1849-?) ve Bağdasar II. (1861-?) isminde dört oğlu ile Makruhi ve Koharik isminde iki kızı olmuştur.

Bunlardan Harutyun Noradunkyan üzerinde durmak gerekir. 18 Kasım 1845'de, Üsküdar Surp Haç Kilisesi'nde vaftiz edilmiştir. Patrikhane meclislerinde muhtelif görevlerde bulunmuştur. Muhtemelen 1899'da vefat etmiştir. Zevcesi Makruhi, *Tarih ve Toplum* dergisinin 1987 Ekim sayısında (s.5/197) adı geçen, Prof. Hovsep Yusufyan'ın (1855-1913) kızkardeşidir. 1850'de doğup, 1910'da ölmüştür. Ermeni kültür cemiyetlerinde vazifeler deruhde etmiştir. Üç erkek ve bir kız evlâdları olmuştur.

Birincisi Mikayel Noradunkyan, 8 Eylül 1873'de Ortaköy'deki Surp Astvadzadzin Kilisesi'nde vaftiz olmuştur. Rahmetli Prof. Kirkor Kömürciyan'ın veya Kömürcan'ın (1868-1958) tarafımıza bildirdiğine göre, 1915-1923 yılları arasında Yüksek Ticaret Mektebi'nde, sigortalar muhasebesi müderrisi olmuştur. Müteakiben Rumanya'ya hicret etmiştir. 1949'da ölmüştür.

1950 sıralarında şahsen tanımış olduğumuz ikincisi Hrand Bey Noradunkyan, 22 Eylül 1875'de Ortaköy'de doğmuştur. 1894'de, Galata'daki Getronakan Lisesi'nden mezun olmuştur. 1898'den itibaren, Hariciyede önemli vazifelerde bulunmuştur. Ezcümle, 1898-1901 yıllarında, Hariciye Nezareti'nde yardımcı hukuk müşaviri olmuştur. 1902-1907 yıllarında Rumanya'nın Galatz şehrinde muavin konsolosluk görevinde bulunmuştur. 1908'de ise, Belgrad Sefarethanesi'nin birinci kâtipliğine atanmıştır. Henüz 1898'de Sâlise rütbesini haiz olup, 24 Mart 1910'da, Sırbistan kralı Petar tarafından birinci sınıf St. Sava ve 7 Nisan 1910'da ise, üçüncü sınıf Mecidiye nişanlariyle taltif edilmiştir.

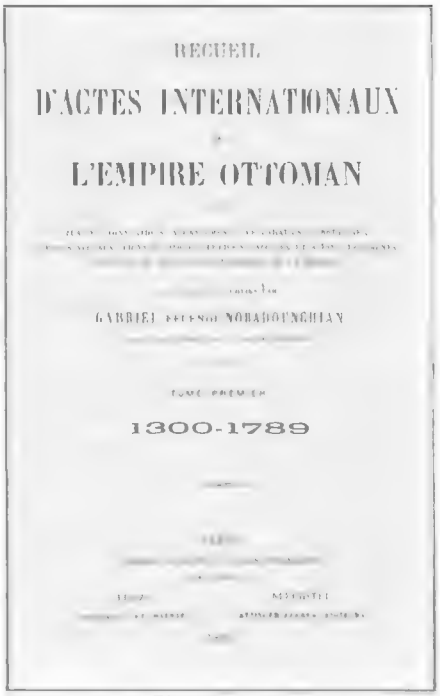
RECUEIL

FACTES INTERNATIONAUX

L'EMPIRE OTTOMAN

GABRIEL EFFENDI NORADOUNGHIAN

TOME PREMIER

1300-1789

Noradunkyan Efendi'nin Paris'te basılmış olan kitabının kapağı.

Hrand Bey Noradunkyan'ın yeğeni, Sayın Doçent Dr. Arsen Zarfçı, işbu satırlar temize alındıktan sonra, dayısı hakkında aşağıdaki mütemmim bilgileri tarafımıza lütfetti.

1884-1886 yıllarında Mekteb-i Sultanî'de okumuştur. 1886'da Getronakan Lisesi'ne girmiştir. Fransa'daki Aix şehrinin ve İstanbul'daki üniversitelerin hukuk fakültelerinden mezun olmuştur. 1903'te Rumeli Demiryolları Arbitraj Komisyonu kâtipliğine atanmıştır. 29 Aralık 1912'de, St. Petersburg Büyükelçiliği başkâtibi nasbolmuştur. 4 Mart 1914'de, Belgrad Sefarethanesi müsteşarı ve maslahatgüzarı teyin edilmiştir. Birinci Cihan Harbi patlayınca, İstanbul'a avdet ederek, Tabiiyet müdür muavini olmuştur. 1918'de, Viyana Büyükelçiliği Başkâtipliği'ne atanmıştır, 22 Kasım 1928'de emekliye ayrılmıştır.

Kendisine tevcih kılığınan diğer rütbeler ve nişanlar şunlardır:

25 Mart 1904'te Saniye Rütbesi,

15 Kasım 1900'de Dördüncü Sınıf Osmaniye Nişanı,

16 Nisan 1910'da Üçüncü Sınıf Mecidiye Nişanı,

8 Ocak 1909'da Couronne de Roumanie Nişanı,

25 Şubat 1913'te ise, Romanof Madalyası.

Hrand Bey'in, 1957'de La Turquie Moderne Matbaası'nda basılan, *Le Coup de Téléphone* isminde telif bir roma-

RECUEIL

DES

TRAITÉS INTERNATIONAUX

DE L'EMPIRE OTTOMAN

K.Noradunkyan'ın ithafının yeraldığı kitabın giriş sayfası.

nı da mevcuttur. Keza birçok şiirler de yazmıştır.

Yaklaşık 1950'de, *"Vers La Guerre Balkanique"* (Balkan Harbine Doğru) adını taşıyan Fransızca siyasî hatıraları kitap halinde neşredilmiştir. *"La Turquie Moderne"* dergisinde makaleleri de intişar etmiştir. Ömrünün son yıllarında ticaretle meşgul olmuştur. 1957'de Beyoğlu'nda vefat etmiştir.

Üçüncü oğlu Nerses Noradunkyan 1881'de doğup, 1944'de vefat etmiştir. Vapur acentalığı yapmıştır. Oğlu Norad 1920'de doğup, 20 Ekim 1960 tarihinde bir trafik kazasına kurban gitmiştir. *"La Turquie Moderne"* dergisinde yazıları çıkmıştır. Said Naum Duhani'nin, 1956'da şehrimizde basılan ve Türkçeye de çevrilen *"Quand Beyoğlu s'appelait Péra"* adlı Fransızca eserinin önsözünü de kaleme almıştır.

Kızı Markarid (1889-1969) ise, Dr. Kevork Zarfciyan'la (1877-1922) evlenmiştir. Evlâdları Doçent Dr. Arsen Zarfciyan'la (doğumu 1914'de) Yetvart Zarfciyan (doğumu 1920'de)'dır.

Bağdasar Noradunkyan'ın ikinci oğlu Simeon veya Simon Noradunkyan da, ekmekçibaşı ve hayırsever bir şahıs olmuştur. Ayrıca, Ermeni Cemaatının yönetim işlerinde de görevler deruhde etmiştir. 1 Ekim 1846'da, Üsküdar'daki Cemaran Mektebi yeniden açılırken danışman olmuştur.[22] Kartal ve Kasımpaşa Kiliselerinden maada, 1860'da yeniden inşa edilen Surp Haç Mektebi'ne de maddî yardımda bulunmuştur.[23]

Simon Noradunkyan'ın, Arsen-Mihrtad (1856-?), Levon-Mıgırdiç (1859-?) ve Sımpad-Karabet (1862-?) isminde üç oğlu ile, Gadarine-Satenik (1864-?) ve Viktorya (-) isminde iki kızı olmuştur. Büyük oğlu Mihrtad Noradunkyan, 1908'de Ermeni Patrikhanesi'nin Tedrisat Heyeti'nin sekreteri idi.[24]

Bağdasar Noradunkyan'ın üçüncü oğlu Haci Kirkor Noradunkyan da ekmekcibaşı olmuştur. Üsküdar'da bulunan mezartaşı kitabesine göre, 1811'de doğup, 1870'de vefat etmiştir. Cemaat vazifeleriyle daha fazla tanınmıştır. Ezcümle, 4 Aralık 1860'da teşekkül eden Surp Haç Kilisesi'nin ilk İdare Heyeti'ne âza seçilmiştir. Aynı yıl Surp Haç Mektebi'ne mütevelli tayin edilmiştir. Mezkûr tarihte yapılan onarımı esnasında, inşaatı yöneten heyete üye olmuş ve maddî yardımda da bulunmuştur.[25]

Birinci zevcesi Arusyak (doğuşu Papazyan), mezartaşı kitabesine göre 1831'de doğup, 28 Haziran 1857'de genç yaşta vefat etmiştir.

Kirkor Noradunkyan'ın işbu zevcesinden Lugiya veya Lusya (1851-?), Kapriel (1852-1936) ve Hampartzum (1855-?) isminde üç evlâdı olmuştur. Adı meçhul ikinci eşinden ise, Anna (1858-?), Zaruhi (1860-?), Bağdasar-Keğam (1861-?) ve Karabet-Muşeğ (1863-1930) isminde dört evlâdı daha dünyaya gelmiştir.

Kapriel Noradunkyan Efendi

Kirkor Noradunkyan'ın evlâtları arasında Kapriel Efendi, yalnız kendi ailesi için değil, aynı zamanda Osmanlı devlet adamları ve Ermeni milleti ileri gelenleri arasında dahi müstesna bir ehemmiyeti haizdir.

İşbu mümtaz şahsiyet hakkında, yıllar önce, sayın Torkom Istepanyan'ın *"Hepimize Bir Bayrak"* adlı kitabı için Türkçe bir biyografi hazırlamıştık. Bu defa, diğer bazı kaynaklardan da istifade ederek, daha etraflı bir tercümeihalini sunuyoruz. Bunlar arasında başlıcası, 1911'de İstanbul'da neşredilen *"Mer Daretzuytzı"* (Salnamemiz) adlı yıllıkta dercedilen Arşak Alboyaciyan'ın (1879-1962) bir makalesidir ki, aslı biyografi yazarı Apraham Ayvazyan'dan (1846-1909) alınmıştır.[26]

Kapriel Noradunkyan muhtemelen Ekim ayında doğup, 9 Kasım 1852'de, Surp Haç Kilisesi'nde, amcası Simon Noradunkyan'ın sağdıçlığı ile vaftiz olmuştur. Pederi onu sert bir disiplin altında büyütmüştür. Hattâ, Mırmıryan'a göre, oğlunun okuduğu kitapları bile, ünlü yazar Hovannes Deroyentz'in (1801-1888) sansüründen geçirmiştir.[27] İlk tahsilini evde yaptıktan sonra, Kadıköy'deki Sen-Jozef Fransız Koleji'ne girerek, 1869'da mezun olmuştur. Önce, birkaç ay ticaretle iştigal etmiştir. 1870 yılı Ağustos ayında babası vefat edince, Hariciye Nezareti Tahrirat Odası'na muavin âza seçilmiştir. Aynı yılın sonlarına doğru, mezkûr Nezaret'in Haricî Muhaberat Odası'na üye atanmışsa da, tahsilini ikmal etmek üzere, Paris'e gitmiştir. Burada, 1870-1876 yılları arasında, diplomat olmak için hazırlanmıştır. Önce, Collège de France'da ve Sorbonne Üniversitesi'nde okumuştur. Müteakiben, Hukuk Fakültesi'nden parlak surette mezun olmuştur. Bununla da iktifa etmeyerek, Ecole des Sciences Politiques Mektebi'ne devam etmiştir. Henüz Paris'de talebe iken, 3 Eylûy 1873'de, Osmanlı Sefarethanesi tarafından kendisine fahrî *"attaché"* ünvanı tevcih kılınmıştır.

1875 yılı Aralık ayında, Paris sefiri Ali Paşa ile birlikte İstanbul'a dönmüştür. Hariciye Nazırı Raşid Paşa'nın Nezaretin hukuk işlerini tanzim etmek için yeni tesis ettiği Tahrirat Kalemi'ne, bu sahada iyi hazırlanmış bir şahıs olarak, Kapriel Efendi kâtip atanmıştır. Yedi aylık kısa bir hizmetten sonra, Mütemayiz rütbesiyle, Hariciye Muhaberat Kalemine nasbolunmuştur.

1878 yılı Ekim ayında, Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasındaki sınırları tayin eden Beynelmilel Komisyon'a birinci sekreter atanmıştır. Müteakiben, Arap-Tabya meselesi dolayısiyle, Silistre'de toplanan Avrupa Muhtelit Komisyonu'na katılan Osmanlı Heyeti'nin ikinci delegesi olmuştur. Az sonra, Osmanlı-Rus hudutlarını çizen Beynelmilel Komisyon'a âza seçilmiştir. Keza, La-Haye'deki Beynelmilel Komisyon'a da Osmanlı delegesi olarak iştirak etmiştir.

9 Mayıs 1881'de, Çetine Elçiliği'ne birinci kâtip atanmıştır. 1883 yılı Nisan ayında ise, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliğine getirilmiş ve Meşrutiyet'e kadar bu mevkide kalmıştır.

23 Temmuz 1908'de ilân edilen İkinci Meşrutiyet'ten sonra, 6 Ağustos 1908'de kurulan ve 17 Kasım 1908'de tadil edilen Kâmil Paşa (1832-1913) Kabinesi'nde, Ticaret ve Nafıa Nazırı nasbolmuşsa da, İttihatçıların Hükûmet aleyhinde açtıkları kampanya sebebiyle, Sadrazam 14 Şubat 1909 tarihinde istifa etmek mecburiyetinde kalmıştır.[27] Böylece, hazırladığı çok mühim nafıa programının tatbiki gerçekleşmemiştir. Bu hususta, müteveffa eski Moskova elçilerimizden Galip Kemali Söylemezoğlu, ezcümle şunları yazmakta-

dır:

"Gabriyel Efendi, hakikaten çok değerli bir hukukçu ve çalışkan bir devlet adamı olup, Meşrutiyetten sonra Nafıa Nazırlığına getirilmiş ve eğer o zaman hazırladığı nafıa programının tatbikine imkân kalmış olsaydı, Anadolu'da çoktan birçok yollar, silolar, şimendiferler yapılmış olurdu."[28]

11 Aralık 1908'de, İstanbul'da yapılan mebus seçiminde, aday olmamasına rağmen, 8 oy almıştır.[29]

14 Şubat 1909'da kurulan Hüseyin Hilmi Paşa'nın (1855-1923) Hükûmetinde, yeniden Ticaret ve Nafıa Nazırı olmuştur. Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın, 30 Mart 1909'da Londra'dan dönüşüne kadar da, vekâleten işbu makam kendisine tevdi kılınmıştır.[30] 31 Mart/13 Nisan 1909'da, Tevfik Paşa'nın başkanlığında kurulan yeni Kabine'de, tekrar Ticaret ve Nafıa Nazırlığı'nı deruhde etmiştir.[31]

14/27 Nisan 1909'da tahta çıkan Sultan Mehmed Reşad'ın (1844-1918) cülûsunu ecnebi devletlere bildirmek gayesiyle teşkil olunan heyete de riyaset etmiştir.

Aynı yılın Mayıs ayında, Osmanlı Devleti'nin yüzde dört olan Gümrük resmini yüzde onbeşe yükseltmek için, Avrupa'da müzakereler yapmakla görevlendirilmiştir.[32]

1910'da, Âyan Meclisi üyesi olduğu sırada, 30 Ağustos'da Brüksel'de toplanan Beynelmilel Hukuk Kongresi'ne üye seçilmiştir. Bu gaye ile 18 Haziran'da İstanbul'dan hareket etmiştir. Heyete, İstanbul mebusu Kirkor Zohrab Efendi (1861-1915) de katılmıştır.

9/22 Temmuz 1912'de teşekkül eden Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1918) Kabinesi'nde, Hariciye Nazırlığı'nı deruhde etmiştir. Fakat, Balkan Harbi'nden evvel vuku bulan Babıâli baskınından sonra, 29 Ekim 1912'de Kabine istifa etmek zorunda kalmıştır.

26 Ocak 1913'de ailesi ile birlikte Avrupa'ya hicret etmiş ve ölümüne kadar Paris'de yaşamıştır. Fransa'da iken, Boğos Nubar Paşa'nın (1851-1930) vefatından sonra, Ermeni Millî Delegasyon'un başkanlığına atanmış ve bu meyanda, 1923'de toplanan Lozan Konferansı'na gözlemci olarak iştirak etmiştir.

Kapriel Efendi, Osmanlı Devleti ile ecnebi şirketler arasındaki çetin meseleleri halletmek hususunda dahi büyük başarı göstermiştir. Onun dirayeti sayesinde, halkı uzun müddet meşgul eden Hırsch meselesi sona ermiştir. Demiryollarının Sırbistan'la birleşmesinde, İran'la posta anlaşmasında, Osmanlı-Yunan muahedesinin hazırlanmasında, Anadolu demiryolları tarifesinin ıslahında ve birleşiminde, büyük rol oynamıştır. Birleşik sıhhiye tarifelerini ve İstanbul rıhtımının işlerini tetkik etmek için teşekkül eden, Beynelmilel Komisyonlarının toplantılarına da başkanlık etmiştir. Keza, uzun yıllar, Babıâli'nin İstatistik Komisyonu'nun ve Şirket-i Hayriye'nin idarî meclisi'nin üyeliğinde ve Osmanlı Sigorta Şirketi'nin başkanlığında bulunmuştur.

Mikael Noradunkyan

Tedrisatta da faaliyet gösteren Kapriel Efendi, Hukuk Mektebi'nde bir müddet siyasal bilgiler ve devletler hukuku dersleri vermiştir. 1886'da tesis edilen Galata'daki Getronakan Lisesi'nin ilk muallimleri arasında da bulunmuştur.

Noradunkyan Efendi, 5 Nisan 1884'de Ûlâ Sanisi, 8 Mayıs 1888'de Ûlâ Evveli ve 2 Ağustos 1894'de ise Balâ rütbelerine yükselmiştir.

1892'de önce Sultan tarafından ikinci sınıf Mecidiye, 1898'de önce ikinci sınıf Osmaniye ve birinci sınıf Mecidiye, bilâhare birinci Sınıf Osmaniye ve Murassa Mecidiye, 1901 yılı Mart ayında ise altun Liyakat nişanlarıyle mükâfatlandırılmıştır. Keza, İran, Sırbistan, Rusya, İtalya, Fransa, Karadağ, Yunanistan, Rumanya, İspanya ve Almanya devletleri tarafından da, yüksek nişanlarla taltif edilmiştir. Aynı zamanda, birkaç Fransız ve Alman Akademilerine de üye seçilmiştir.

Kapriel Efendi'nin siyasî cephesini, Osmanlı Fırkası reisi İsmail Hakkı Bey'in, onun hakkında söylediği şu sitayişkâr sözleriyle bitiriyoruz:

"Ben Noradunkyan Efendi'yi, sahip bulunduğu tecrübe, geniş bilgi ve emsalsiz kabiliyetleriyle bu memleketin idarî işlerinde yaptığı hizmetlerden dolayı, Fırka'nın en şerefli âzalardan biri olarak tanırım."[33]

Noradunkyan'ın, bilhassa İstanbul'da bulunduğu yıllarda, Ermeni Toplumuna mühim ve muhtelif hizmetlerde bulunmuştur. Bunlardan başlıcalarını kaydediyoruz.

1876'da, Kadıköy'deki Aramyan Mektebi'nin idare heyeti başkanı idi. 1 Eylûl 1877'de, Patrikhane'nin İktisad Heyeti'ne üye ve başkan seçilmiştir. Görevi esnasında, Ermenilere ait bütün vakıfların ve emlâkın listelerini hazırlamıştır. 1881'de, mezkûr heyete tekrar başkan olmuştur. Aynı yıl, Anadolu'daki kıtlıkzedelerin Komitesi'nin âzaları arasında bulunmuştur. 15 Kasım 1882'de, Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'nden, Patrikhane Umumî Meclisi'ne üye seçilmiştir. Ertesi yıl, Surp Haç Mektebi'nin İdare Heyeti âzalığında da bulunmuştur. 28 Haziran 1885'te, Patrikhane Cismanî Meclisi'ne üye ve ikinci başkan intihap edilmiştir. 16 Temmuz 1887'de istifa etmiştir. 6 Temmuz 1886'da, Samatya'dan Patrikhane Umumî Meclisi'ne âza seçilmiş ve aynı yıl Tedrisat Divanı başkanlığında da bulunmuştur. 1891'de, Beyoğlu Ermeni Mektepleri Yönetim Kurulu üyesi idi. 1894'de, Patrikhane Umumî-Meclisi'ne başkan seçilmiştir. 1896 yılı Kasım ayında, Patrikhane Cismanî Meclisi'ne üye intihap olmuştur. 25 Haziran 1906'da, Patrikhane Cismanî Meclisi'ne tekrar üye ve başkan seçilmiştir. 1883-1910 yılları arasında, Hovsep İzmiryantz Edebî Ödülü Komitesi başkanlığında bulunmuştur. Yaklaşık 1898'den 1910 yılına kadar, Erzurum'daki Sanasaryan Yüksek Mektebi'nin, İstanbul'daki Yönetim Kurulu riyasetini de deruhde etmiştir. 1908'de, Beyoğlu-Kasımpaşa seçim bölgesinden, Patrikhane Umumî Meclisi'ne âza intihap olmuştur.

Takriben 1910'da, 1906'da Kahire'de kurulan Ermeni Hayırsever Umumî Cemiyeti'nin İstanbul Şubesi'nin başkanı idi. Rahmetli pederimiz Mikayel Pamukciyan (1873-1970), bu sıralarda, dostu Diran Mardikyan'la beraber mezkûr cemiyete üye seçildiklerini ve bel-

Kapriel Noradunkyan Efendi önemli Devlet hizmetlerinde bulunmuş, Nafıa ve Hariciye Nazırlıklarının yanısıra Hukuk Mektebi'nde dersler vermiştir.

gelerini almak için Kapriel Efendi'nin evine gittiklerini açıklamıştı.

1912'de, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'ni ziyaret etmiştir.[34]

Fikir adamı olarak, Noradunkyan Efendi, bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerle akdettiği muahedeler hakkında uzun seneler araştırmalar yapmıştır. İşbu çalışmaların mahsulü olarak, 1897-1903 yılları arasında Paris'de, Cotillon, F. Pichon Kitabevi tarafından neşredilen *"Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman"* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Beynelmilel Muahedeler Külliyatı) adlı dört ciltlik muazzam ve çok önemli eseri meydana gelmiştir. Fransız Akademisi tarafından da takdir gören telifatının birinci cildi Ermeni Patrikhanesi'nde bulunduğundan, hakkında biraz bilgi vermeyi lüzumlu addettik.

İşbu birinci cilt, 11.5×18 cm. dizgi eb'adında 412+1 sayfadan mürekkep olup, 1300-1789 yıllarını kapsamaktadır. Noradunkyan Efendi, elimizin altındaki nüshayı, 27 Aralık 1898 tarihli Ermenice bir ithafname ile eski dostu Mıgırdiç Efendi Norikyan'a hediye etmiştir. Başlangıçta, XV sayfalık bir Önsöz mevcuttur. Müteakiben, Osmanlı padişahlarının gününde, Bizans, Alman İmparatorluğu, Fransa, İngiltere, İspanya ve Rusya'da tahtta bulunan hükümdarların bir tablosu yer almaktadır (s.XVII-XXIII). Bundan sonra Osmanlı vak'anüvislerinin bir sayfalık bir listesi vardır. Bunu da, istifade edilen kaynakların bir bibliyografyası takip etmektedir (s.XXV-XXVIII). Muahedelerin kronolojik listesi, 3-80.ci sayfaları kapsamaktadır; İlk anlaşma, Hicrî 707 ve Milâdî 1307 yılında, Ulubad'ın Rum valisi ile akdedilmiştir. Kapriel Efendi, 389 adet ahitname kaydetmiştir ve altlarında herbirinin kaynaklarını da zikretmiştir. Bilâhare, muahedelerin metinlerine yer verilmiştir (s.383-384). Sonunda, devletlerin alfabetik sırası ile, anlaşmaların kronolojik bir tablosu bulunmaktadır (s.385-412). En son sayfa ise, Fihriste tahsis edilmiştir.

Hagop Noradunkyan Efendi

Noradunkyan Efendi, aynı zamanda, sanatsever ve zengin bir kitaplığa malik bir şahsiyet olarak da bilinmektedir.[35] Kitapları ilerde varisleri tarafından eski Belediye Kütüphanesi'ne (bugün Taksim'deki Atatürk Kitaplığı) hibe edilmiştir. Bunlar arasında 1500 kadar Ermenice kitaplar da vardır ki, 1967'de, tarafımızdan eski baskıların bir listesi hazırlanmıştır.

Sayın Çelik Gülersoy, Noradunkyan Efendi'nin güzel cepheli eski zaman taş konağının Taksim'de, Etap Oteli'nin yakınında bulunduğunu ve Yat Kulübü'nün bir süre buraya yerleşmiş olduğunu beyan etmiştir.[36]

Kapriel Efendi, tarihçi Sarkis Sarraf-Hovannesyan'ın (1730-1805) torunu, kuyumcu Hagop Çobanyan'ın büyük kızı Mari ile evlenmiştir. İşbu izdivaçtan birkaç yıl önce vefat eden Anayis isminde bir kızı ile, Diran isminde bir oğlu dünyaya gelmiştir.

Diran Bey Noradunkyan, pederi gibi diplomasiye intisap etmiştir. 10 Haziran 1884'de, Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'nde vaftiz olmuştur. 1903'den 1904 yılı Ekim sonlarına kadar, Babıâli'de muavin Hukuk Müşaviri görevinde bulunmuştur. Mezkûr tarihte, Brüksel Sefarethanesi'ne üçüncü kâtip nasbedilmiştir. 1906'da ise ikinci kâtipliğe yükselmiştir.

1925'de, Paris'de (8e), Rue du Rocher No.85'de ikamet etmekteydi.[37] Öldüğü tarihi maalesef tesbit edemedik. Evlenip, Kirkor isminde bir oğlu olmuştur.

Kapriel Noradunkyan'ın Ermeni ve Latin harfleriyle basılmış kartviziti.

Mangasar Noradunkyan

1798'de zikredilen bu şahsın ismini, yazımızın başlarında kaydetmiştik. Oniki yıl kadar önce, Ermeni Patrikhanesi'nin Arşivinde, onun ahvadı hakkında bir vesikaya tesadüf etmiştik.

Gasma veya Kesme Köyünün kilisesinin yönetim kurulu tarafından verilen ve Divrik Marhasalığı tarafından onaylanan işbu belge, 20 Ağustos 1895 tarihlidir. Muhteviyatında, Divriğin Gasma Köyü ahalisinden, Noradunk Noradunkyan'ın oğlu Mangik'in (Mangasar'ın kısaltılmış şeklidir), yaklaşık 59 yıl önce (1836'da) vefat ederek, Hovannes ismindeki oğlunu yegâne varis bıraktığı, bu sonuncu da vefat ederek, varis olarak zevcesi Maryam ile, Donik ve Mangik isminde iki erkek ve Hayotz, Gülvart ve Möhrübe isminde üç kız evlâd bıraktığı, bunlardan Donik'in halen İstanbul'un Kadıköy semtinde ikamet ettiği, Mangik'in ise yaklaşık sekiz yıl önce (1887'de) vefat edip, varis olarak zevcesi İskuhi ile, Harutyun ve Hovannes isminde iki erkek ve Dzağik isminde bir kız evlâdı bıraktığı ve hepsinin hayatta ve Osmanlı tebaası oldukları tasdik edilir, denilmektedir.

İkinci Hovannes Noradunkyan uzun ömürlü olmuştur, zira 6 Ağustos 1961'de vefat ederek, Kadıköy Ermeni Mezarlığı'na defnedilmiştir. Sarraflıkla iştigal etmiş ve hayratı ile de tanınmıştır. Bunlar arasında, 1936'da, Kadıköy Ermeni Kilisesi'ni tamir ettirdiğini ve Üsküdar'daki Surp Haç Lisesi'ne bir mülk hibe ettiğini zikredebiliriz. Ayrıca, mezkûr kilisenin yönetim kurulunun üyesi ve adı geçen mektebin yönetim kurulunun da başkanı olmuştur. Ölüm ilânında, zevcesinin isminin Hripsime ve çocukları olduğu kaydedilmiştir. Diğer taraftan, aynı kaynakta, Paris'de mukim evli bir Donik Noradunkyan zikredilmiştir ki, muhtemelen yukarki belgede ismi geçen şahıstır.[38]

Diğer Noradunkyanlar

Noradunkyan Ailesi hakkında sene-

lerden beri yaptığımız araştırmalar neticesinde, yukarıda bahsettiğimiz üç kolla akrabalık bağını tesbit edemediğimiz bazı şahıslara da rasgelmişizdir. Eskiden beri başka yöreli bir Noradunkyan ailesi malûm olmadığı için, bunların da aynı soydan geldiklerini kabul edebiliriz. İsimlerini kronolojik sıra ile sunuyoruz.

1. *Kayiane Noradunkyan*-İşbu kadının ismi, 1862'den az sonra İstanbul'da basılan, Ermenice bir Gramer kitabının sonunda bulunan, Haygazyan Cemiyeti'nin daimî aboneleri arasında ve müteveffa olarak üçüncü sırada yer almaktadır.

2. *Horen Noradunkyan*-1897'de, Kumkapı'daki Meryem Ana Kilisesi'nin papazları arasında ismine tesadüf edilmektedir.

3. *Tovmas Noradunkyan*-Keza papaz olan bu şahsa, 25 Mart 1907'de, kardeşi Mardiros Noradunkyan Siirt'ten bir mektup yazmıştır.

4. *Serovpe Noradunkyan*-Eğitimci olup, 1884'de Siirt'te doğmuştur ve 28 Temmuz 1915'de ölmüştür. Erzurum'daki Sanasaryan Mektebi'nden mezundur. Darülfünun'da da tahsil görmüştür. 1903-1915 yılları esnasında, Türkçe lisan dersleri vermiştir. Siirt'ten Patrikhane Umumî Meclisi'ne üye de seçilmiştir.

5. *Sofi Noradunkyan*-Dul olarak zikredilen bu kadın, 10 Ağustos 1915'de, Üsküdar'ın Selâmiye Mahallesi'nde ölmüştür.

6. *Hayk Noradunkyan*-23 Kasım 1922'de, Üsküdar'da vefat etmiştir.

7. *Zaruhi Noradunkyan*-Adı, Üsküdar Surp Haç Kilisesi'ne muhtelif cins eşya hibe edenler arasında geçmektedir.[39]

Noradunkyan ailesinin ahvadı, bugüne kadar gerek İstanbul'da, gerekse hariçte varlıklarını sürdürmektedirler. Hattâ, 1950 yıllarında, Kesme Köyü'nde dahi Noradunkyanlar mevcuttu. Bu hususu, o sıralarda mezkûr köyden İstanbul'a gelen Ermeni asıllı bir vatandaş bizzat bize söylemişti.

Eski Noradunkyanlar ve bu meyanda bilhassa Artin Amira ve hafidleri, Üsküdar'ın Selâmiye veya Selâmsız Mahallesi'nde, Surp Haç Kilisesi'ne yakın, büyük ve bahçeli bir evde ikamet etmişlerdir. 1878'de bu binaya, ünlü müderris Reteos Berberyan'ın (1848-1907), iki yıl önce Kadıköy'de tesis ettiği Berberyan Mektebi yerleşmiştir ve halefleri tarafından 1927 yılına kadar faaliyeti devam etmiştir. Yaklaşık 1935'de bina, müteveffa ikinci derecedeki kuzenimiz Karabet Zambakciyan (1892-1947) ve hayatta olan kardeşi Artaki Zambakciyan tarafından satın alınmıştır. 1970 yılına kadar mülkiyetlerinde kalan bina, bundan sonra bir müddet İmam-Hatip Okulu olmuş ve birkaç yıl sonra da, bir yangına kurban gitmiştir. Sokağı bugüne kadar, Noradunkyanlara izafeten Ekmekçibaşı adını taşımaktadır.

Kesme Köyü'nün Tarihçesi

Yazımızın sonunda, Ermenice kaynaklardan istifade ederek, bu köyün geçmişi hakkında dahi biraz bilgi vermek istiyoruz. Önce, Rahip Lukas İnciciyan (1758-1833), geçen asrın başlarında şunları yazmaktadır:

"Gasm-Türkçe Kesme; dağlık Ermeni köyü ki, az ötesinde o yörenin beylerinin tasarrufunda bulunan zengin demir cevheri mevcuttur. Cihannüma bu madeni demircevheri adlandırarak zikretmektedir. Buraya yakın, Batı-Kuzey tarafında, kaliteli mıknatıs taşı madeni de mevcuttur."[40]

Tanınmış araştırmacı ve folklorist Karekin Episkopos Sırvantzdyantz (1840-1892) da yaklaşık 1875'de köy hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Beş saatte Kasman'a vardık. Köyün mevkii çok şirin ve muhteşemdir. Evleri Divrik'tekilerden daha muntazam, ağaçlı ve suludur. Bu köy Noradunkyan Sülâlesinin vatanıdır. Kilisenin kapısının üzerinde, masrafı ile onarılan Hagop Efendi'nin ismini ihtiva eden kitabeyi gördük. Bitişiğinde bir mektep binası da vardı, fakat kapısı kapalı idi. Köyün ahalisi Ermenidir. Birkaç Türk ailesi de orada oturmaktadır. Hayat düzenleri şehirdekiler gibidir. Çiftçi olmalarına rağmen, umumiyetle İstanbul'da ekmek fırınlarına malikdirler. Kazançlarını buradan temin etmektedirler ve hemen hemen her evden İstanbul'da bir kişi mevcuttur. Papaz Kevork'un evinde bizi misafir ettiler. Burada iki saat istirahat ettikten ve köyü gezdikten sonra, oradan ayrıldık."[41]

Görüldüğü veçhile, İnciciyan köyün adını *Gasm,* Sırvantzdyantz ise *Kasman* şeklinde kaydetmiştir.

Venedik Mıkhitharist rahiplerinden Sukias Eprikyan (1873-1952) ise, kilisenin isminin Surp Astvadzadzin (Meryem Ana) olduğunu, mektebin ise, önce Surp Mesropyan ve sonra da Surp Lusavorçyan tesmiye edildiğini, 50 talebesi bulunduğunu, köyde 100 hane veya 500 Ermeni ve 40 hane veya 200 Türk yaşadığını asrımızın başlarında iş'ar etmiştir.[42]

Burada sözümüz sona ererken, Noradunkyan Ailesinin eski ve yeni geçmişlerini rahmetle anıyoruz. □

[1] *Onyedinci Yüzyılda İstanbul,* İstanbul, 1952, s.26.
[2] Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 892 no.lu elyazması, s.190.
[3] R. Mikayel Çamçıyan, *Badmutyun Hayotz,* (Ermeni Tarihi), Venedik, 1786, cilt III., s.757.
[4] *Gensakrutyun Harutyun Bezciyani,* İstanbul, 1864, s.8.
[5] Dikran Savalanyantz, *Badmutyun Yerusağemi* (Kudüs Tarihi), Kudüs, 1931, cilt II., s.965.
[6] P. Hımayak Ekserciyan, *Üsküdar Surp Haç Kilisesi'nin Tarihçesi* (Ermenice), İstanbul, 1927, s.72.
[7] Anonim, *Badmutyun Antzitz* (Vak'alar Tarihi), İstanbul, 1818, s.13.
[8] D. Savalanyantz, aynı eser, s.943.
[9] Hovannes Episkopos Şahkhatunyantz, *Jamanagakrutyun* (Kronoloji), Tiflis, 1912, sütun 480.
[10] *Yedikule Ermeni Hastahanesi Salnamesi* (Ermenice), 1901, s.186.
[11] *Badmutyun Sepasdio* (Sivas Tarihi), ikinci baskısını hazırlayan Papken Çukasızyan, Erivan, 1974, s.138.
[12] Aynı eser, s.940.
[13] *Masnakan Badmutyun Hay Medzadunneru* (Ermeni Zenginlerinin Kısmî Tarihi), İstanbul, 1910, s.138 (dipnotu).
[14] Dr. Vahram Torkomyan, *(Eremya Çelebi'nin İstanbul Tarihi* (Ermenice), Viyana, 1938, cilt III., s.170-171.
[15] Aynı eser, s.143.
[16] Arşak Alboyaciyan, *Badmutyun Yevtogyo Hayotz* (Tokat Ermenileri Tarihi), Kahire, 1952, s.732.
[17] *Agın yev Agıntzik* (Eğin ve Eğinliler), İstanbul, 1942, s.57.
[18] Mardiros Hanesyan, *Beyoğlu Üçhoran Ermeni Kilisesi Tarihi* (Ermenice), İstanbul, 1932, s.325.
[19] *Yedikule Ermeni Hastahanesi Tarihi* (Ermenice elyazma), Kahire, 1933, V.ci kısım.
[20] Aynı kaynak.
[21] *Yedikule Ermeni Hastahanesi Takvimi* (Ermenice), İstanbul, 1892, s.157.
[22] Hrand Asadur, *Gosdantnubolso Hayerı yev İrentz Bedriarknerı* (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), İstanbul, 1901, s.232.
[23] Ekserciyan, aynı eser, s.63.
[24] *Yedikule Ermeni Hastahanesi Salnamesi,* 1909, s.312.
[25] Ekserciyan, aynı eser, s.43, 64 ve 72.
[26] *Hantes Amsorya* (Aylık Dergi), Viyana, 1898, s.248-252.
[27] *Hovannes Brusatzi Deroyentz, 1801-1888,* (Ermenice), İstanbul, 1908, s.140.
[27a] Ali Fuat Türkgeldi *Görüp İşittiklerim,* Ankara, 1949, s.50.
[28] *Hariciye Hizmetinde Otuz Sene,* İstanbul, 1949, s.207.
[29] Ömer Sami Coşar, *Atatürk Ansiklopedisi,* İstanbul, 1974, cilt II., s.101.
[30] Aynı eser, s.158-159.
[31] Aynı eser, s.245.
[32] *Püzantion* (Ermenice günlük gazete), İstanbul, 27 Mayıs 1909.
[33] *Jamanak* (Ermenice günlük gazete), İstanbul, 2 Şubat 1911.
[34] Mıgırdiç Episkopos Ağavnuni, *Miapank yev Aytzeluk Hay Yerusağemi* (Ermeni Kudüs'ün Mensupları ve Ziyaretçileri), Kudüs, 1929, s.55.
[35] Ayvazyan, aynı kaynak, s.251b.
[36] *Taksim,* İstanbul, 1986, s.129.
[37] *Fıransahay Darekirk* (Fransa Ermenileri Yıllığı), Paris, 1926, s.219.
[38] *Yedikule Ermeni Hastahanesi Takvimi,* 1898, s.248.
[39] Ekserciyan, aynı eser, s.32.
[40] *Coğrafya* (Ermenice), kısım I., Asya, Venedik, 1806, cilt I., s.299.
[41] *Toros Ağpar* (Ermenice), İstanbul, 1879, cilt I., s.236.
[42] *Pınaşkharhik Pararan* (Ermenice Coğrafya Sözlüğü), Venedik, 1902, c.I., s.450.

Yoksulluk İçinde Ölen Tarihçi
Ahmet Refik

TAHA TOROS

Cemal Nadir'in çizgileriyle Ahmet Refik

TARİHÇİ Ahmet Refik Altınay'ın ölümü üzerine -50 yıl önce- yayınladığım makalede, 1930 yılında Hoca'yı nasıl tanıdığımı, özetle, şöyle anlatmıştım:

"O yıllarda Karaköy'de, tramvay durağına bakan, (Cenyo) adında, temiz, geniş bir birahane vardı. Tepebaşındaki Darulbedayiin bir temsiline, Tünel'den gitmek üzere, arkadaşımla, önceden (Cenyo)da karnımızı doyuracaktık. Tarihçi arkadaşım, Ahmet Refik Bey'in çok sevdiği ve takdir ettiği bir talebesiydi. Biz (Cenyo)'ya girince, bir masada tek başına oturan Ahmet Refik Bey'le karşılaştık. Bizi masasına çağırdı. Ben, o yıllara kadar, Ahmet Refik'in sürükleyici bir üslûpla yayınladığı kitaplarının etkisi altında kalan bir tarihseverdim. 57 yıl önceki bu rastlantı, unutamayacağım şanslarımdan birini oluşturmuştu. Arkadaşımın, Profesör Ahmet Refik'in talebesi olması, bana bu şansı sağlamıştı.

Biz, Hoca'nın dâveti üzerine, masasına varınca, o garsonu çağırıp hesap gördü! ve bize:

- Sizi şuracakta küçük bir birahaneye götüreyim. Orada, benim şarkılarım söyleniyor, dedi. Vapur iskelesinin karşı sırasındaki, adı (Bahriye Birahanesi) olan küçük ve dumanlı bir yere girdik. Bu küçük birahane, genellikle Adalar ve Kadıköy, Haydarpaşa vapurlarını kaçıranların son vapuru bekleme yeriydi. Balıkçılarla deniz adamları ve iskele hamallarının dinlendikleri, sohbet ettikleri bir yerdi. İçeriye girdiğimiz zaman, bütün müşteriler:

- Buyursunlar üstat! diye ayağa kalktılar. Bu olay, bana biraz garip geldiydi. Böylesine ünlü bir Tarih Profesörünü, balıkçılarla küfeciler nereden tanıyorlardı?

Saz sustu. Üstada ve misafiri olan bizlere, yer açtılar. Kimi ellerini başlarına, kimi göğüslerine götürerek, bizlerle merhabalaştılar...

Hoca, bize birer bira ısmarladı. Kendisi, (Cenyo)da başladığı şarabını tazeledi.

Bu birahanenin, geceleri şarkı söyleyen, tek şarkıcı kızı Hoca'nın yanına geldi. Şarkılarından hangisini arzu ettiğini sordu. O günlerde meyhanelerde, sözleri Ahmet Refik Bey'e ait olan şarkılar çokca söyleniyordu. Biraz sonra, ufak tefek ve fazlaca esmer şarkıcı kız, dipteki bir masanın üstüne çıktı. Ahmet Refik Bey'in o günlerde yeni bestelenmiş olan şarkısını okumaya başladı. Birahanenin tüm müşterileri, alkol kokan sesleriyle, bu şarkıya katıldılar. Şarkıya bir koro havası verdiler:

"Endamının ahvalini gözlerimden silemem.
Kollarında can vereyim, başka nimet dilemem".

Vaz Geçilmez Bir Tutku: Tarih Sevgisi

Ahmet Refik asker kökenli bir tarihcidir. Harbiye'de, Atatürk ile okul arkadaşlığı vardır. Ama, sıkı dostlukları

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Ahmet Refik

olmadığını sanıyorum. Zira, Tarih Kurumu kurulurken, o sıralarda, tek tarih eseri olmayanlar bile, bu kuruluşta yeralırken, ünlü bir tarihçiden, özellikle hem İstanbul'da, hem yurtdışında arşivler arasında yaşamış ve hayli eser vermiş bir kişiden faydalanılmamıştır. O dönemin nesilleri ve daha sonraki kuşaklar bilirler ki, Ahmet Refik'in tarihçiliğinde sımsıcak bir özellik vardır. Tarihi şiirleştirerek sevdiren, milletimize tarih sevgisini aşılayan o'dur. Bizde romanlaştırılmış tarih yazılmasına önayak olmuş, arşiv gerçeklerinden ayrılmadan, bu çığırın temsilciliğini yapmıştır. Bir tarihçimiz Ahmet Refik'in bu özelliğini ne güzel dile getirir:

"Memleketimizde Ahmet Refik adlı biri çıkıp ta, tarihî eserler yazmasaydı, bugün, batı dünyasını bile etkilemiş olan tarih sevgimiz doğmayacaktı. O, bu bakımdan, sâde bir tarihçi değil, aynı zamanda bir tarih mimarıdır."

Bol arşiv malzemelerini inceleyen, bunları tatlı bir üslupla okuyucuya aktaran Ahmet Refik'in tarihçiliği su götürmez. Tam anlamıyla, ilmî metodlara uymasa bile, yazdığı kabarık rakamlara varan kitaplarıyla makaleleri, bugün bile, zevkle okunacak değerdedirler. Osmanlı İmparatorluğunun zevk-i safasını zirveye çıkarttığı ve bizim (Lale Devri) diye adlandırdığımız dönemi, şiirleştiren, tarihe şiiri, şiire tarihi karıştırarak, okuyucularına sunan o'dur. Arşivlerin dehlizlerinde gezinerek, Osmanlı yönetiminin gerilemesine neden olan felaketleri su yüzüne çıkartırken, gerici, cahil kişileri sergilemekten geri durmamıştır.

Kadınlar Saltanatı, Âlimler ve Sanatkârlar, Semur devri, Lale devri, Hoca Nüfuzu, Felaket Seneleri, Köprülüler, Cem Sultan, Sokullu ve nihayet -Enver Paşa'yı imâ ederek yazdığı- *Kabakçı Mustafa* zevkle ve ibretle okunan eserlerdir. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin iki cildini basıma hazırlayan Ahmet Refik'in milletimize en büyük hizmeti, ülkemize yüzlerce tarihçi yetiştirmiş olmasıdır.

(Kalem) ve (Kelam) dengesi

Ahmet Refik'in tatlı üslûbunu yaratan kalemi kadar, derslerindeki sürükleyici sohbeti de güçlüydü. 56-57 yıl önceki yüksek tahsilim sırasında, fakültede kendi derslerimi ihmal ederek, Ahmet Refik'in izlediğim derslerini hiç unutamam. Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu 2. Selim'i 3 ay anlattıydı! Onun adını, derslerinde Sarı Selim olarak kullanırdı. Şarap müptelası olan bu padişahın, nasıl şarap içtiğini -ballandıra ballandıra- sanki görmüş gibi anlatırdı. Bunu anlatırken, âdetâ ağzı sulanırdı. Padişahın, hangi ülkede iyi şarap yapılıyorsa, oranın fethedilmesini isteyecek kadar içkiye düşkünlüğünü karikatürize ederdi.

Hoca'nın sevdiği 3 şey

Ahmet Refik Bey, hayatını renklendiren 3 şeye aşıktı: Büyükada, avcılık, şiir ve musiki... Şiir ve musiki paralelinde -hele o günlerde, âdetâ geleneklerinden olan- içki de, bu tutkusuna bir nevi parlaklık veren cila gibiydi! Hoca'nın Adalı bir kadına karşı duygusal eğilimi söylenirdi. Şarkı halindeki tüm şiirlerinin ilham kaynağı olarak gösterilirdi. Bizler, onun ilham perisini tanımadık. Ama, onun için yapılan şarkısını, taş plaklarda çok dinledik:

Ufuklardan güneş hâlâ inmiyor,
İçim mahzun, gözümden yaş dinmiyor.
Ada, sensiz, yüreğime sinmiyor,
Gel de biraz gözlerini göreyim,
Mimoza'dan sana çelenk öreyim.

Acı son

Tarihçi Ahmet Refik'in son yıllardaki yoksulluğuna, kanaatimce, 1933 yılında yapılan Üniversite inkilabında açıkta bırakılması sebep oldu. Bu kadirbilmezliği çok kişi içine sığdıramadı. Türkiye'de tarih aşkının yaratıcısı

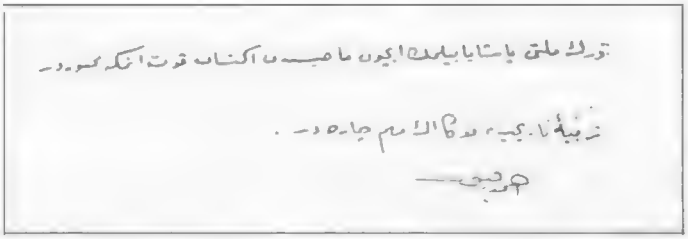

Ahmet Refik'in elyazısı.

Ahmet Refik gerçekten tarihi sevdiren bir adamdı. Kaleminin yanısıra sohbeti de güçlüydü. Konuları anlatırken tatlı üslûbu, sürükleyici dili ile dinleyiciyi tarihin geniş ufuklarına çekerdi.

olan böyle bir adam, nasıl kürsüsünden uzaklaştırılabilirdi? Döneminde onun kadar arşivlerde yaşamış, onun kadar tarih kitapları yazmış kaç kişi vardı?

Ahmet Refik kürsüsünü kaybedince, genç yaşta ayrıldığı Yüzbaşılıktan gelen çok cüz'i emekli maaşıyla nasıl yaşayabilirdi? Devlet ona elini uzatmadığı gibi, onun kitaplarından tarih sevgisi kazanan, varlıklı hayranları da ellerini uzatmadılar. Günlük gazetelere arasıra yazdığı makaleleriyle de yaşamını sürdürmesi güçleşti. Bu üzüntüler içerisinde içkisini arttıran hoca, Haydarpaşa Nümune Hastanesi'nde gözlerini kapadı: 10.10.1937. 1880 Yılında

"Tarihi Sevdiren Adam" Ahmet Refik'in Tarih-i Umumi *adlı eserinin birinci cildinin kapağı.*

doğduğuna göre, ünlü tarihcimiz 57 yaşında, en verimli çağında, dünyamızdan ayrıldı.

İstanbul Belediyesi, prensip olarak, ülkemizin Meşahir'ini, yani şöhretli kişilerini, Zincirlikuyu'da Abdulhak Hâmid'in bulunduğu parsele gömmekteydi.

Nitekim, o yıl vefat edenlerden Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem ile ünlü din bilgini Ubeydullah Efendi, Zincirlikuyu mezarlığında, Abdulhak Hâmid'in yakınına gömüldüler. Dönemin tanınmış Edebiyatcılarından Raif Necdet Kestelli de aynı parselde toprağa verildi.

Zamanın İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı olan Muhittin Üstündağ, tarihçi Ahmet Refik Altınay'ın da aynı parsele gömülmesi için gerekli emri verdi. Ne var ki, Hoca'nın taparcasına sevdiği, mutlu ve hüzünlü yıllarını geçirdiği Büyükada'ya gömülmesini belirleyen vasiyetnamesine uyularak, oradaki mezarlığa gömüldü.

Ahmet Refik Altınay'ın 7 Temmuz 1925 günü tutuklanarak Ankaraya İstiklal Mahkemesi'ne götürülmesi ve bir ay kadar tutuklu kalması, ayrı ve acı bir olaydır. Hoca, bir fesat örgütüne girmekle suçlanmıştı! Olayın içyüzünü, gerek bazı belgeleri, gerek Hoca'nın bizlere anlattıklarıyla, ilerideki bir yazımda dile getirmeyi tasarlıyorum. □

PHILIP MORRIS

KANUNİ ÇAĞI SERGİSİ
YARIŞMA ÖDÜLLERİ SAHİPLERİNİ BULDU.

Philip Morris'in Kanuni Çağı Sergisi dolayısıyla düzenlediği yarışma sonuçlandı.
Yarışma sorularını doğru cevaplandıranlar arasında, Beyoğlu 22nci Noteri ve basın huzurunda çekilen kurada kazananlar belli oldu.
Ödüller ve sahipleri şöyle:

1 **Hüseyin Hulki Birol:**
Bir haftalığına, eşiyle birlikte, New York'a Kanuni Çağı Sergisi'ne.

2 **Erdal Arsever:**
Dört günlüğüne, konuğuyla birlikte Londra'ya, British Museum'daki Kanuni Çağı Sergisi'ne.

3 **Kemal Feza:**
İki günlüğüne, eşiyle birlikte Londra'ya, yine Kanuni Çağı Sergisine.

Ayrıca, kura ile saptanan elli kişi birer sergi kataloğu kazandı. Yarışmaya katılan herkese ise, serginin birer posteri armağan ediliyor.

SORULAR ve CEVAPLAR

1 Kanuni Sultan Süleyman'ın doğduğu, olduğu yer ve tarihleri ile anne ve babasının isimlerini yazınız. **1** 1494-1495 (900) Trabzon 1566 (974) Zigetvar, Yavuz Selim - Hafsa (Hafize) Sultan

2 Kanuni'nin adına 2 cami yaptıran kızının ismi nedir, bu camiler nerelerdedir? **2** Mihrimah Sultan, Edirnekapı, Üsküdar

3 Kanuni ordusunun başında kaç kez sefere çıkmıştır, bunların en uzun süreli hangisidir ve ne kadar sürmüştür? **3** Onuç, Nahçıvan Seferi (28 Ağustos 1553-31 Temmuz 1555 - 1 yıl 11 ay 3 gün)

4 Kanuni'nin Sadrazamı İbrahim Paşa'nın ses uyumu ile birbirini andıran ve biri ölümünden sonra takılan iki lakabını yazınız.
4 Makbûl - Maktûl

5 İstanbul Süleymaniye Külliyesi'nde bulunan darulhadis, Kanuni döneminin ünlü bir müftüsünün adını taşımaktadır. Kimdir bu müftü? **5** Ebussuud Efendi

6 Mimar Sinan, Kanuni'nin hangi seferine ilk defa ıştirak etmiştir? **6** Belgrad Seferi (1521)

7 Kanuni Sultan Süleyman için Mimar Sinan iki önemli külliye yapmıştır. Bunlardan biri İstanbul'da bulunur, öteki nerededir? **7** Şam.

8 Kanuni dönemi mimarisinin görkemli örneği Süleymaniye Camii'nin yazılarını yazan hattat Hasan Çelebi'nin hocası ve koruyucusu olan ünlü hattat kimdir? **8** Ahmet Karahisârî

9 Kanuni Sultan Süleyman dönemi saray nakkaşhanesinde yetişmiş serböluk ve sernakkaşlık görevlerinde bulunmuş, Osmanlı sanatında bahçe çiçekçiliğinden kaynaklanan süsleme uslubunu yerleştirmiş sanatçının adı nedir? **9** Kara Mehmet Çelebi (Kara Memi)

10 Bu yıl A.B.D.'de düzenlenen Kanuni Sultan Süleyman Çağı Sergisi'nde en çok ilgi çeken parçalardan biri Piri Reis haritasıdır. Kanuni döneminin tanınmış coğrafyacısı ve denizcisi Piri Reis'in bu haritası hangi kitapları içermektedir ve ne zaman yapılmıştır? **10** Avrupa, Afrika, Orta ve Güney Amerika, 9,9 Muharrem (1513 Mart - Nisan)

İzmir-Kasaba-Aydın Demiryolu İşçilerinin Bir Muhtırası

ZEKİ ARIKAN

OSMANLI İmparatorluğu'nda ilk demiryolu İzmir-Aydın arasında 1857 yılında döşenmeye başlamış ve bu hat 27 Ocak 1860'da işletmeye açılmıştır. Bu hat, *İzmir'den Aydın'a Osmanlı Demiryolu* adını taşıyan bir İngiliz şirketi tarafından işletiliyordu.[1]. İzmir'i iç Ege'ye bağlayan ikinci bir demiryolunun açılmasına 1864'te girişilmiş ve bu hat 1866 yılında Kasaba (Turgutlu)'ya ulaşmıştı. Bu demiryolunu işleten Fransız şirketine 1895 yılında yeni demiryollarının yapımı için birtakım hak ve ayrıcalıklar verildi[2]. Bu demiryolları Ege Bölgesi'nin zengin ürünlerini bir yandan Batı Avrupa'ya öte yandan da Rusya'ya aktaran çok önemli çıkış kapıları ödevini görüyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman Osmanlı İmparatorluğu, demiryollarına el koymuş ve bunları işletmeye başlamıştı[3]. Ancak demiryollarına el koymak yeterli değildi. Bunların düzenli olarak işletilmesi için gerekli usta ve uzmanların da yetiştirilmesi zorunluydu. Bunu sağlamak amacıyla İzmir'de bir de *Şimendifer Mektebi* açıldı. Bu okulun açılışını o sırada İzmir'de İttihat ve Terakki Partisi'nin *kâtib-i mesulü* Celal Bayar şöyle anlatmaktadır: "... 1914-1918 Dünya Savaşı başlayınca Nafia Nezareti şimendifere el koymuş, işletmeye başlamıştı. Geçen Balkan Savaşı'nda gecikmeler bir yana Aydın hattı üzerinde bir taburumuz şehi-

I. Dünya Savaşı başladığı zaman Osmanlı İmparatorluğu demiryollarına el koymuş ve bunları işletmeye başlamıştı. Ancak el koymanın yanısıra bu iş için gerekli uzman yetiştirmek zorunluydu.

di, yaralısıyla savaş dışı bırakılmıştı. Bu güya bir kaza idi. Yedeksubay olan Refik Şevket İnce'nin de yaralılar arasında bir kolu kırılmıştı. Bir misal olarak anlattığım bu hazin suikast unutulmamıştı. Şimendiferlerin memlekete bağlı memleket çocukları tarafından idare edilmesi zarureti hakim bir fikir olarak zihinlerimize yerleşmişti. Nihayet İzmir'de 28 Haziran 1915'te bir Şimendifer Mektebi'nin açılmasına karar verildi. Başına şimendifer bölüğü kumandanı İskender Bey adında bir subay getirildi, eğitim başladı. Okulun masraflarını Millî Müdafaa Cemiyeti üzerine aldı. Sonraları Evkaftan da para yardımı gördü. Birkaç devrede okul sekiz yüz kadar Türk gencine diploma verdi"[4].

Şimendifer okulunun açılması yeterli görülmedi. Demiryolu işletmesinde uzmanlaşmak üzere Almanya'ya birçok öğrenci gönderildi. Savaş sona erdiği zaman yüzlerce Türk genci Almanya'da eğitimlerini sürdürüyorlardı. Avrupa'daki bu öğrenciler Mondros bırakışmasının imzalanmasından sonra oldukça zor bir durumda kaldılar. Bunların Türkiye'deki ana ve babaları, evli olanların çoluk çocukları da büyük bir kaygıya düştüler. Ancak İstanbul Demiryolları Genel Müdürlüğü'nden yapılan bir açıklamaya göre, Aydın ve Kasaba Demiryolları idaresince öğrenim için Almanya'ya gönderilen öğrencilerin gerekli ödeneklerinin verileceği, öğrenci temsilciliğinin yerinde bırakıldığı duyurulmuş, ayrıca "mucib-i endişe bir hal"in olmadığı da açıklanmıştı.[5].

Öte yandan Mondros'tan sonra İngiltere başta olmak üzere İtilaf devletleri Osmanlı devletini tam bir baskı altında tutmaya çalışıyorlardı. Haksız yere yapılan işgaller biribirini izliyor, bunların "mütareke ahkâmına" uymadığını yazmak cesaretini gösteren basının sesi kesiliyordu. Nitekim 2 Aralık 1918 tarihinde basına yeniden sansür konuldu.[6] Öte yandan İtilaf devletleri, azınlıklar lehine kararlar alınması ve bu kararların uygulanması için sürekli olarak Osmanlı hükümetini sıkıştırıyorlardı. Kaldı ki mütarekeden sonra azınlık kavramı önemini yitirmiş devletle gayrimüslim uyruklar arasındaki ilişkiler hemen hemen kopma noktasına gelmişti.

Cumhuriyet'ten sonra Haydarpaşa Şimendifer Mektebi mezunlarının diploma töreni. İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

İstanbul ve İzmir'de[7] Rumların yaptıkları çılgınca gösteriler azınlıkların tutumu konusunda açık bir fikir veriyordu.

İtilaf devletlerinin baskısıyla hükümet, azınlıkları kayırmaya başladı. İzmir-Kasaba, İzmir-Aydın demiryollarında savaş sırasında işe alınan Türklere yol veriliyordu. Bunların yerine eski azınlık memurları göreve getirilmekteydi[8]. Çok geçmeden yüzlerce Türk memur ve işçisi sokağa atıldı. Üstelik çok geçmeden Aydın demiryollarını İngiliz subayları, Manisa demiryollarını Fransız subayları, *Köylü* gazetesinin deyimiyle "gözleri altına almışlardı"[9]. Kasaba ve Aydın demiryolları 11 Şubat'tan geçerli olmak üzere bilet fiyatlarını iki katına çıkardı ve trenlerin savaştan önceki gibi düzene konulacağı ilan edildi[10].

Şubat ayının ilk günlerinde iş ve güçlerinden edilen Türk memur ve işçileri *İzmir Demiryolları İslam Memurini Teavün*[11] *Cemiyeti*[12] adını verdikleri bir yardımlaşma derneği kurdular. Derneğin üyeleri 13 Şubat 1919 günü Millî Sinema'da toplanarak yönetim kurulunu seçtiler[13]. Yedi kişiden oluşan dernek üyeleri arasında dâva vekili Mustafa Necati Bey'in[14] adı dikkati çekmektedir. Mustafa Necati aynı zamanda derneğin murahhası, yani hukuk danışmanı idi. Bu toplantıdan bir gün sonra *Köylü* gazetesi, işlerinden atılan Türklere maaşlarının ödeneceğine ilişkin olarak şu haberi veriyordu: "Şimendifer, liman, rıhtım memurluklarından çıkarılan İslâm ve Türklerin, hükümetçe azl edilmedikleri cihetle maaşlarının verilmesine devam edilmesi" uygun görülmüştür. Ancak bunun doğru olmadığını daha sonraki haberler ve gelişmeler ortaya koymaktadır.

İzmir'deki Türk Ocağı, haksız yere işlerinden çıkarılan bu memur ve işçilerle ilgileniyor, bunlara ocağın kapılarını açıyor ve hattâ kendilerine iş bulmak için de çaba gösteriyordu. *Köylü* gazetesinin de bu konuda derneğe yardımcı olmaya çalıştığı gözden kaçmamaktadır. Aynı tarihlerde İzmir'de, terhis edilen yedek subaylar da *İhtiyat Zabitanı Teavün Cemiyeti*'ni kurmuşlardı.[15] Bu dernek de bütün etkinliklerini Türk Ocağı'nda sürdürüyordu. Dernek üyelerine iş bulmak için İzmir'deki kişilerin ve çeşitli kuruluşların da göreve çağrıldığı anlaşılmaktadır. *Köylü* gazetesinde bu konuda çıkan bir yazıda şöyle deniliyordu: "Demiryollarından evvelce müstahdem olup şidi bigayri hak çıkarılan birçok kâtip, sanatkâr, şoför, tesviyeci, demirci, makinist, marangoz, boyacı arkadaşlar vardır. Bu gibi işler için faal, namuslu, muktedir kâtip ve sanatkârlar arayan müessesat ve zevatın Türk Ocağı'nda cemiyetimiz murahhas-ı mesulü dâva vekili Mustafa Necati Bey'e tahriren ve şifahen müracaat etmeleri rica olunur"[16].

> Osmanlı Devleti'nin yabancıların isteklerine boyun eğdiği bir sırada işçilerin verdiği muhtıra İtilâf devletlerini hak, adalet ve insanlık ölçüleri içinde bir tutum izlemeye çağırıyordu.

Demiryollarından çıkarılan memur ve işçilerin sözkonusu derneğe üyeliği, anlaşıldığına göre başlangıçta birtakım karışıklıklara ya da anlaşmazlıklara yolaçmıştır. Nitekim demiryollarından çıkarılan Türk memurlarının kurduğu yardımlaşma derneğine *sanayici* olanların, yani teknik elemanların alınmadığı *Köylü* gazetesine yapılan şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Gazete, "Sanayici efendilerin de aynı derecede mağdur olduklarından bunların da cemiyetin himaye kanadı altına alınması elzemdir. Lazım gelenlerin dikkat gözünü çekeriz" diyor ve sorumluları uyarıyordu[17]. Türk Ocağı, *Köylü* gazetesine gönderdiği bir açıklamada, bütün İslam memurlarının refahlarının sağlanması ve geleceklerinin güvence altına alınması için kurulan derneğin şimdiye kadar böyle bir başvuruyu geri çevirmediğini belirtiyordu[18].

Demiryolları İslam Memurları Teavün Cemiyeti, İstanbul'a gönderilen dâva vekili ve sorumlu murahhası Mustafa Necati Bey'in çabalarıyla birtakım haklar elde edebilmiştir. *Köylü* gazetesinin aracılığıyla bütün şimendifercilere duyurulan bu başarılar şöyle özetlenebilir:

1. Yeni bir buyruğa kadar demiryol-

Osmanlı döneminde Bursa demiryolu inşaatı

culların askere alınmaması uygun görülmüş ve bu durum Harbiye Nezareti tarafından bütün askerlik şubelerine "tebliğ" edilmiştir.

2. Doğum tarihleri 310(=1310/1895) yılına kadar olan bütün demiryolcuların terhis edilmesi için emir verilmiştir.

3. 310-313(=1310-1313/1895-1898) doğumlu olup kısa süreli hizmetle (hizmet-i maksura) yükümlü olan demiryolcuların terhisiyle ilgili kararname Harbiye Nezaretine onaylatılmış ve Babıâliye (sadarete) sunulmuştur. Bunların da terhisiyle ilgili olarak "vaat" alınmıştır.

4. Demiryolcuların yiyeceklerinin ordudan sağlanması için Harbiye Nezareti, kolordu komutanlıklarına gerekli emri vermiştir.

Demiryollarından çıkarılan memur ve işçilerin derneğe üyelikleri önceleri karışıklıklara ve anlaşmazlıklara yolaçtı. Ardından Türk Ocağı açıklamasında İslâm memurlarının refahlarının sağlanmasını istedi.

5. Demiryolcuların aylıklarının verilmesi için Babıâli'de görüşmeler yapılmaktadır. Ödenmesi konusunda söz alınmıştır.

6. İstanbul'da bütün şimendiferci arkadaşların katılmasıyla derneğin bir şubesi açılmış ve çalışmaya başlamıştır.

7. Dernek yakında ekonomik yönden örgütlenmeye başlayacaktır[19].

Dernek çok geçmeden düzenli bir "Araba ve Otomobil Şirketi" kurmaya karar verdi. Mustafa Necati imzasıyla yayınlanan bir duyuruda "gerek elinde yük arabası bulunup işlettirmeyen zevatın ve gerek işbu şirkete dahil olmak arzu eden şimendiferci arkadaşların işbu ayın(mart) nihayetine kadar Kemeraltı'nda Hacı Hasan hanında cemiyetimiz merkezinde âzamızdan Emin

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Bey'e müracaat buyurmaları ilan olunur'' denilmekteydi[20]. Kurulacak şirketin tüzüğünün hazırlanması için bütün üyeler ve şirkete katılmak isteyenler 31 Mart günü toplantıya çağrıldı[21].

Gazete koleksiyonlarındaki boşluklar yüzünden bu şirketin kurulup kurulmadığı anlaşılamamaktadır. Kaldı ki bu sıralarda İzmir'in ufuklarında karabulutlar yükselmeye başlamıştı. İşgalden sonra İzmir'deki bütün derneklerin etkinlikleri sona erdi. İzmir gazetelerinde bulabildiğimiz bu bilgileri özetledikten sonra asıl üzerinde durmak istediğimiz İzmir Demiryolları İslâm Memurları Teavün Cemiyeti'nin yayınlamış olduğu bir muhtıradır. Bu muhtıra 19 Mart 1335 (1919) tarihli *Köylü* gazetesinin ilk sayfasında yeralmıştır. Muhtıra, İtilaf devletlerinin askerî denetleme kuruluna hitaben kaleme alınmıştır. Muhtıranın girişinde, 1914 yılında Osmanlı Devletiyle İtilaf devletleri arasında savaş patlak verdiği zaman her yerde olduğu gibi İzmir'de de demiryollarına devletçe el konulduğu, denetim altına alındığı belirtilmektedir. Bundan sonra, gayrimüslim toplulukların kazanılmış haklarına zarar verilmeyerek ülkenin çoğunluğunu oluşturan Türk ve Müslüman unsurların dahi bu kuruluşlarda görev almalarının uygun bulunduğu bunun için de usta işçilerle şimendifer memurları yetiştirildiği, hiçbir ayırım gözetilmeksizin ''bütün evlad-ı vatanın'' aynı kardeşlik ve içtenlik duyguları içinde çalışmalarının güvence altına alındığı açıklanmaktadır. Nitekim İzmir demiryollarına mütarekeden sonra el konulduğu zaman bu gerçek anlaşılmış bulunuyordu. Dört yıl süren savaş boyunca hem askerî malzemenin taşınması hem ticarî eşyanın gerekli yerlere ulaştırılması gibi ağır görevlerin şimendiferciler tarafından başarıyla yerine getirildiği açıklanan muhtırada, Türk ve İslam memurlarının da diğer çalışanlar gibi ödüllendirilmeleri beklenirken bunların işten çıkarılması art niyete bağlanmaktadır. Sonuçta bu işten çıkarma, kayıt silme (terkin-i kayd) işleminin düzeltilmesi isteniyordu. Muhtıranın sonuç bölümünün oldukça yürekli anlatımla kaleme alındığı gözden kaçmamaktadır. ''Dünyaya bir şekl-i idare vermek için adalet ve hakkaniyeti rehber-i hareket ittihaz eden'' devletlerin bu haksızlığı düzeltmeleri gerektiği özellikle belirtilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin yabancıların bütün isteklerine boyun eğdiği bir sırada ilan edilen bu muhtıra, İtilaf devletlerini hak, adalet ve insanlık ölçüleri içinde bir tutum izlemeye çağırıyordu. Son derece önemli bulduğumuz bu muhtıranın, derneğin genç hukuk danışmanı Mustafa Necati'nin kaleminden çıktığına şüphe yoktur. *Köylü* gazetesinin 19 Mart 1335 (1919) tarihli sayısında yayınlanan bu muhtıranın metnini olduğu gibi aşağıda veriyoruz:

BİR MUHTIRA

İzmir Demiryolları İslam Memurini Teavün Cemiyeti düvel-i fahime-i mü'telife (İtilaf Devletleri) ***askerî murakebe heyetine*** (denetleme kuruluna) ***bervech-i zîr mevaddı*** (aşağıda açıklanan maddeler) ***arz ile kesb-i şeref eyler*** (onur duyar):

Mustafa Necati.

1914 senesi evahirinde (sonlarında) ***Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ile düvel-i fahime-i mü'telife arasında hal-i harp hudus edince*** (savaş çıkınca) ***her yerde olduğu gibi İzmir şimendiferleri de hükümet-i askeriye tarafından taht-ı teftiş ve murakabeye alınmıştı.***

Memleketin ekseriyetini teşkil eden Türk ve İslam unsurunun bir nisbet-i âdilâne dahilinde (adalet ölçüleri içinde) ***müessesat-ı nafiaya iştiraki*** (Bayındırlık kuruluşlarında çalışmaya katılması) ***hükümet-i Osmaniye tarafından nazar-ı dikkate alınarak anasır-ı gayr-i müslimenin hukuk-ı müktesebesine*** (kazanılmış haklarına) ***iras-ı zarar*** (kede, zarar verme) ***etmeyerek sanatkâr işçilerle muktedir şimendifer memurları yetiştirilmiş, müslim ve gayrimüslim evlad-ı vatanın aynı daire-i uhuvvet*** (kardeşlik havası içinde) ***ve samimiyet içinde çalışmaları taht-ı temine*** (güvence altına) ***alınmış idi. Düvel-i fahime-i mü'telife murakabe heyeti tarafından İzmir şimendiferlerine vaz'ı yed*** (el koyma) ***edildiği vakit bu hakikatın kendilerine tezahür*** (görünme, ortaya çıkma) ***ettiğine ve Türk unsurunun diğer anasır zararına olacak hiçbir icraatta bulunmadığı teyakkun*** (tam, iyi ve derinlemesine bilmek) ***edildiğine kaniiz. Dört harp senesi içinde denizlerin serbestisi tahdid*** (sınırlandırılmış) ***edilmiş ve şimendiferlere lüzumu olan malzeme ve devletin hariçten tedariki gayr-i kabil bulunmuş olduğuna rağmen bütün kuvay-ı askeriye ve koca İzmir vilayetinin milyonlarca tonilatoya baliğ olan mahsulat-ı arziye ve sınaiyesinin*** (toprak ve sanayi ürünleri) ***nakli bütün hatlı şimendiferlere arz-ı iftikar eylemişti*** (çok büyük gereksinme duyulmuştu). ***Böyle mahrumiyetler içinde puyan*** (koşan) ***olan müslim ve gayrimüslim bilumum sanatkâran ile memurin-i muvazzafa*** (görevli memurlar) ***fevkalbeşer*** (olağanüstü, insanüstü) ***kuvvet sarf ede-***

rek hututun (hatların, demiryollarının) ***kabiliyet-i azamiyesini*** (en üst sınırına kadar) ***muhafaza eyledikleri ve edevat-ı mahreke ve müteharrikenin*** (hareket halindeki araçlar, yani trenler) ***alâkadrü'l imkân*** (olanaklar ölçüsünde) ***hüsn-i muhafazası ve nakliyat-ı askeriye ve ticariyenin temini için her türlü gayret ve fedakârlıkta eser-i müsamaha*** (ihmal, dikkatsizlik) ***ve tekâsül*** (üşenmek, kayıtsızlık) ***göstermedikleri gibi salifü'zzikr*** (yukarıda belirtilen) ***her türlü nakliyatın tamamiyle icra edildiği vazıhan*** (açıkça) ***anlaşılmıştır. Şimendiferlere devlet-i fahime-i mü'telife tarafından vaz'ı yed edildiği vakit fedakârane çalışan Türk ve İslam gençlerinin vazifelerinde ibka (yerinde bırakma, görevinde bırakma) olunan diğer anasıra mensup memurin müstahdemin gibi mazhar-ı taltif ve terfi*** (ödüllendirileceği, takdir edileceği) ***olunacağı memul*** (beklenirken, umut edilirken) ***iken aksi halin zuhuru işin içinde suitefehhüm*** (kötü niyet) ***bulunduğu zannını tevlid*** (doğuruyor) ***ediyor. Bu sebeple her türlü uhud hilafına*** (sözleşme ve anlaşmalara aykırı olarak) ***olarak bu memleketin yerli ahalisini teşkil eyleyen Türk gençlerinin işten çıkarılması onların hukuk-ı şahsiyet-i müktesebini*** (kazanılmış kişisel haklarını) ***ihlal edemez mütalaasındayız.***

Binaenaleyh eser-i zühul (isteyerek ya da elde olmadan unutma, dalgınlıkla yapma) ***olarak icra edildiği zannında bulunduğumuz terkin-i kayd (kaydını silme, işten çıkarma) muamelelerinin hukuk-ı düvel ve milel desatiri*** (devletler ve milletler hukuku esasları, ilkeleri) ***üzerine dünyaya bir şekl-i idare vermek için adalet ve hakkaniyeti rehber-i hareket ittihaz*** (kabul etmek, öyle olarak bakmak) ***eden düvel-i fahime-i mü'telife murakabe heyeti tarafından geri alınmasına intizar*** (beklemek) ***ve bu vaziyetten mütevellid teessüfatımızı*** (üzüntülerimizi) ***iblağ*** (ulaştırma, gönderme, iletme) ***eyleriz.*** □

[1] Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi*, Ankara, 1982, 37-56.

[2] Jacques Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans L'Empire ottoman (1895-1914)*, Paris, 1977, 331-332.

[3] Büyük ölçüde askerî amaçlarla el konulan İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba demiryolları yeni bir kazanç kapısının açılmasına da yol açmıştır. Halkın gereksinimi olan mal ve eşyanın taşınması işleri ordunun ihtiyaç fazlası vagonlarıyla yürütülüyordu. Fakat elde yeterli vagonun bulunmaması üretim bölgelerindeki malların yığılmasına neden oluyordu. Devlet, ticarî amaçlı malların taşınması için isteyen kimselere vagon kiralıyordu. Böylece kendilerine vagon "tahsis" edilenler bu işten büyük kazançlar sağlıyordu (Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı başlarken*, İstanbul, 1970, 104-114). Daha savaş sırasında ortaya çıkan yolsuzluklarla ilgili dedikodu ve tartışmalar mütareke döneminde de etkisini sürdürdü. İkinci Meşrutiyet'te İzmir'de kurulan Türk şirketleri, vagon-koli işlerine adı karışanlar basında ağır bir şekilde suçlanmaya başlamıştı. Bu işin öncülüğünü *Hukuk-ı Beşer* (bir aralık *Sultan ve Selamet*) gazetesi başyazarı ve Hatıra şirketi sahibi Hasan Tahsin Recep yapıyordu. Ancak İzmir basınında bu konuda yapılan tartışma ve suçlamalar çok geçmeden İttihatçı ve İtilafçı çekişmesine dönüşmekte geç kalmadı. *Müsavat*, *İslahat* gibi İtilafçı gazeteler de bu yolda yayın yapıyorlardı. Mütarekenin başlarında "millî şirketler"i savunan bir tutum izleyen *Köylü* gazetesi de sonradan bu şirketlere karşı harekete geçmiştir. Hattâ İttihat ve Terakki'nin İzmir'deki belli başlı yayın organı olan *Anadolu* ve *Duygu* gazetelerinin sahibi Haydar Rüştü Bey de bu saldırılara hedef olmaktan kurtulamadı.

[4] Celal Bayar, *Ben de yazdım*, İstanbul, 1965-1967, V, 1565-1567; Taçalan, *Ege'de...*, 99-100.

[5] *Köylü*, 11 Kânunevvel 1334.

[6] Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1983, 116.

[7] Mütarekeden sonra ilk büyük gövde gösterisi, İngiliz monitor komutanı Dickson'un İzmir'e geldiği gün yani 6 Kasım'da yapıldı (Nail Moralı, *Mütarekede İzmir olayları*, Ankara, 1973, 7). Şehir baştan başa Yunan bayraklarıyla donatıldı. İzmir'de yer yerinden oynadı. Ayafotini kilisesine Yunan bayrağı çekildi. Türk egemenliğini aşağılayıcı söylevler verildi. Anadolu Bankasına Yunan bayrağı çekilirken Türk bayrağı yırtıldı. İngiliz monitor komutanı bir kurtarıcı gibi karşılandı. Rumlar geminin etrafını saatlerce "tavaf" ettiler. Bu olayların ayrıntıları: *Anadolu*, 7-10 Teşrinisani 1334; *Köylü*, 7-11 Teşrinisani 1334.

[8] Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, 163.

[9] *Köylü*, 12 Şubat 1335.

[10] *Köylü*, 14 Şubat 1335.

[11] Teavün, Biribirine yardım etme, yardım edişme (Şemsettin Sami, Kamus-ı Türkî, İstanbul, 1317, 414) anlamına gelmektedir. Türkiye'de ilk kooperatifler kurulmaya başlandığı zaman bunlara *teavün şirketleri* deniliyordu (Zafer Toprak, *Türkiye'de "Millî" İktisat*, Ankara, 1982, 212).

[12] Bu derneğin tüzüğü nizamname (nizamname), öyle sanıyoruz ki, o günlerde İzmir'de çıkan Türkçe gazetelerde (*Anadolu*, *Duygu*, *Köylü*, *İslahat*, *Müsavat* vb.) yayınlanmıştır. Fakat gazete kolleksiyonlarındaki boşluklar yüzünden bu derneğin tüzüğüne rastlayamadık.

[13] *Köylü*, 14 Şubat 1335.

[14] Mustafa Necati, 1892'de İzmir'de doğdu. İstanbul Hukuk Mektebini bitirdi. İşgalden sonra Balıkesir'e giden Mustafa Necati, burada Esat ve Vasıf kardeşlerle (Çınar) *izmir'e Doğru* gazetesini çıkardı (Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadele Basını*, İstanbul, ts, 22-35). Birinci Büyük Millet Meclisi'ne Saruhan mebusu olarak katıldı ve İstiklal Mahkemelerinde üyelik ve başkanlık yaptı (Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara, 1975, 235). Millî Eğitim Bakanı olarak Harf devriminin gerçekleşmesinde, Millet mekteplerinin açılmasında büyük rol oynadı. Ne yazık ki bu büyük atılımların sonucunu görmeden genç yaşta, 1929 yılında öldü (M. Rauf Inan, Mustafa Necati, Ankara, 1980).

[15] "İhtiyat Zabitanı Teavün Cemiyeti nizamname-i esasisidir" (bK. *Köylü*, 16 Kânunusani 1335). Bu dernek üyeleri, İzmir'in işgalinden bir gün önce Maşatlık'ta yapılan mitingin düzenlenmesinde önemli bir rol oynadılar (Kâzım Özalp, *Millî Mücadele*, Ankara, 1985[2], 5).

[16] *Köylü*, 18 Şubat 1335.

[17] *Köylü*, 22 Mart 1335.

[18] *Köylü*, 23 Mart 1335.

[19] *Köylü*, 25 Mart 1335.

[20] *Köylü*, 26 Mart 1335.

[21] *Köylü*, 28 Mart 1335.

Bir Siyasal Örgüt Olarak
OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ VE JÖNTÜRKLÜK
(1889-1902)
M. ŞÜKRÜ HANİOĞLU
YAKIN TARİHİMİZE IŞIK TUTAN BÜYÜK ESER
Sedat Simavi Vakfı 1987 SOSYAL BİLİMLER ÖDÜLÜ
İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400
Cağaloğlu/İSTANBUL Tel: 520 14 53/54/55

Paris'te Bir Sergi:

Osmanlı Karikatür ve Mizah Sanatı

M.ŞEHMUS GÜZEL

TÜRKOLOG Grançois Georgeon'un hazırladığı *Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde karikatür ve mizah basını* sergisi 17 Kasım - 5 Aralık 1987'de Paris'teki Anadolu Kültür Merkezi'nde yapıldı ve büyük bir ilgi topladı.

1942 Paris doğumlu F.Georgeon, üniversite öğrenciliği yıllarında ve sonrasında yaptığı kısa gezilerden sonra Nisan 1976 - Ekim 1979 arasında İstanbul'da yaşadı ve Türkiye'yi daha iyi tanıma olanağı buldu. Georgeon doktora tezini 1980'de bitirdi: *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)* (Yurt Yayınları, Ankara, 1986).[1]

Minareleri ilk kez Tenten'in *Le Scept re d'Ottokar* (Ottokar'ın Asası) isimli çizgi romanda, Türkleri ilk kez 1961'de Yunanistan'da yaptığı bir araba yolculuğu sırasında Yugoslavya'nın Adriyatik kıyı köylerinde gören F.Georgeon'un Türkiye'ye ve insanlarına ilgisi gittikçe artıyor. Bu ilgi 1964-1967 arasında Paris Doğu Dilleri Okulu'nda Türkoloji'yi bitirmesiyle somutlaşıyor.

F.Georgeon Osmanlı karikatür ve güldürü sanatıyla uzun süredir ilgileniyordu. Bu konuda araştırmalar yapan, Türkiye'de yayınlanan eski ve yeni karikatür albümlerini dikkatle izleyen Georgeon ilk bulgularını ve değerlendirmelerini değişik konferanslarında sundu. Bu son sergisinde en beğendiği yüz kadar karikatürü bir araya getirdi.

F.Georgeon'un saptamalarına göre "1870'de yayınlanan Osmanlıca ilk güldürü dergisi *Diyojen*'den 1923'e dek 150'den fazla mizah dergisi yayınlanmıştır."

Laklak (1908) dergisinin başlığı.

İlk dergiler 1839 Tanzimat olayı sonrasındaki elverişli çevre koşulları içinde ortaya çıkmıştır. Tiyatronun doğuşu, edebi ve düşün dünyasının hareketlenmesi Namık Kemal gibi Yeni Osmanlılar adı verilen aydınların olumlu katkıları ilk akla gelen etkenler.

İstanbul Rumlarından Teodor Kasap'ın *Diyojen*'i 1870'de yayınlanmasından sonra, 1877'ye dek 15 kadar mizah dergisi çıkarıldı. Bunlar arasında en meşhuru yine Teodor Kasap'ın yönettiği *Hayal*'di. Bu dergiler genellikle dört sayfadan fazla olmayıp, küçük forma halinde çıkıyorlardı ve birkaç karikatür yada desen kapsıyorlardı. Rum, Ermeni (örneğin karikatürist Berberyan) ve Türklerin (örneğin *Çaylak*'ı yöneten Mehmed Tevfik) yayınladığı bu ilk dergiler daha çok Galata veya Pera'nın kozmopolit müşterilerine yönelikti. Politik alana girmekten sakınan ilk dergiler daha çok İstanbul'daki günlük yaşamın zorlukları, şehrin modernleştirilmesi, modadaki değişiklikler vb. "toplum sorunları"nı ele alıyorlardı.

O dönemin sansürüne bu dergiler dayanabiliyor muydu? Okuyucunun ilgisi ne düzeydeydi? "Bu dönem mizah dergilerinin bir bölümü kısa ömürlü olurken bir bölümü sansüre karşın mizaha ve karikatüre meraklı halk tarafından beğenilmiş ve tutulmuştur."

Sansür ve Sonrası

Abdülâziz dönemindeki (1861-1876) belli bir canlılıktan sonra Abdülhamid dönemi (1876-1909) birçok alanda olduğu gibi mizah sanatı içinde de otuz yıllık bir suskunluk dönemi oldu.

"Güncel Bir Sorun"
Karagöz, *1911*
(Sergi nedeniyle yayınlanan kartpostal dizisinden)

1877'de siyasi karışıklık ve askerî başarısızlıklar arasında mizah basını kayboldu. Abdülhamid sansürü güldürü sanatına ve karikatüre izin vermedi.

23 Temmuz 1908 sonrasında "iki ay gibi kısa bir süre içinde otuz beş mizah dergisi yayınlandı. Nisan 1909'da sansürün engellemesinden sonra mizah dergilerinin yayını 1910-1911'de daha yavaş bir ritmle yeniden başladı. Bu sıradaki mizah basını bir önceki döneme oranla daha modernleşmişti: Daha çok desen ve karikatür yayınlanıyor, dergi ve gazeteler daha çok sayfalı ve büyük forma olarak çıkıyor. Aynı sırada İstanbul'un orta tabakalarına hitap eden popüler dergilerin yayınlandığını da görüyoruz."

"Bu dönem toplumsal ve siyasi mizahın en güzel çağıdır. Eski rejim, Abdülhamid dönemi, Avrupa devletlerinin oyunları, fakat aynı zamanda parlemanter tutum ve davranışlar ile yeni modanın acaiplikleri karikatürcülerin öncelikle işledikleri konular oldu. Balkan savaşlarından (1912-1913) itibaren, sıkı bir denetim altına alınan mizah basını Genç Türklerin elinde bir tür propaganda aracı olmaya yöneldi." Enver, Cemal ve Talat Paşaların "Üçlü Yönetimi" altında *Karagöz* dışındaki büyük mizah dergileri kayboldu. Ancak kalanlar Birinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu sorunları, savaş zenginlerini, karaborsayı, sahtekarlıkları ve görmemiş zenginleri alaya almayı ihmal etmediler. 1918 Ateşkesinden sonra Genç Türklerin sansürünün yerini işgalcilerin sansürü aldı. Ama bu 1921-1922 arasında, Kurtuluş Savaşı döneminde İstanbul'da Mustafa Kemal taraftarları ile karşıtları arasında gerçek bir karikatür savaşına engel olamadı. Mustafa Kemalciler Sedat Simavi'nin yönettiği *Güleryüz*'de, karşıtları Refik Halit Karay'ın *Aydede*'sinde toplanmışlardı.

Esin Kaynakları

Osmanlı mizahı nelerden ve kimlerden esinleniyordu? "Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem karikatürcüleri özellikle zengin Osmanlı taşlama (hiciv) ve gülmece geleneğinden esinlendiler: Nasrettin Hoca'nın ve Bektaşilerin ünlü fıkraları, orta oyunu, Meddah ve özellikle Karagöz onların en birincil esin kaynaklarıydı. O sıralarda eski rağbetini yitirmekte olan Karagöz bu sayede gülmece ve taşlama basını sayfalarında yeni bir gençlik buldu. Karagöz yanında Hayal, Hacivat, Beberuhi, Baba Himmet vb. kahramanların isimlerinin dönemin gülmece dergilerine veya kişilerine konulmuş olması bu olguyu doğrulamaktadır. Osmanlı mizah basının-

Mehmed Tevfik'in 1876'da yayınlamış olduğu Çaylak'*ın başlığı*

da aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa gülmece dergilerinin izi ve etkisi vardır. Bunda en tanınmış Osmanlı karikatürcülerinin ilk adımlarını, ilk deneyimlerini Avrupa mizah dergilerinde atmış ve kazanmış olmalarının rolü vardır. Osmanlı mizah sanatının esin kaynağındaki bu ikilik bizzat desen ve karikatürlerde de yansımıştır: Bir yandan minyatüre öte yandan gerçekçiliğe yaklaşan bir üslup arayışı. Ayrıca bu ikilik dergilerin biçim ve içeriğinde bile görülmektedir: *Karagöz* gibi İstanbul'un orta tabakalarına seslenen popüler dergilerin karşısında bol karikatürlü, aynı anda Osmanlıca ve Fransızca olarak iki dilde yayınlanan, Beyoğlu'nun kozmopolit kesimine yönelik ve Fransa'daki *Le Rire* (Gülüş) veya *Le Assiette au Beurre* (Yağlı Kuyruk) dergilerini anımsatan *Kalem* veya *Cem* bulunuyordu."

"Randevu" Aydede, *1922, (Serginin kartpostal dizisinden)*

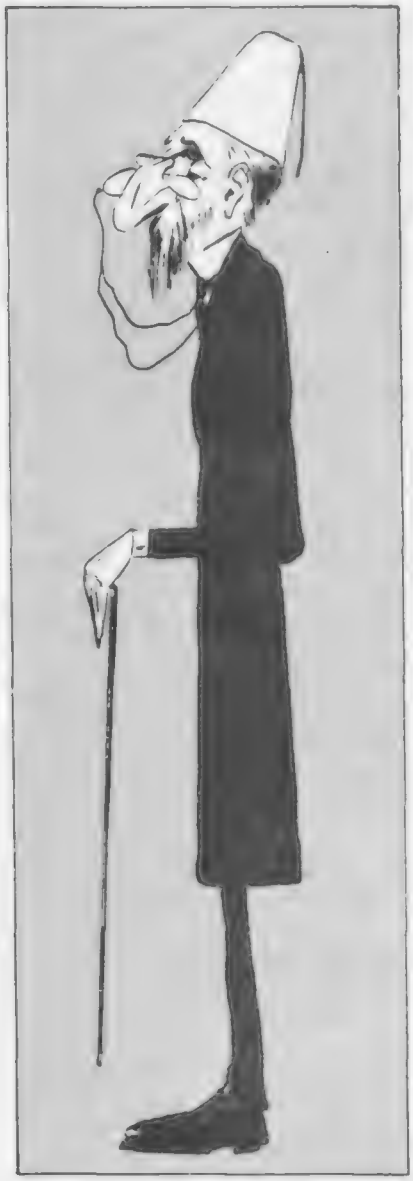

"Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa" Cem'in karikatürü, Kalem, *1909*

Konular

1870'lerden 1923'e uzanan dönem Birinci ve İkinci Meşrutiyeti, "Batılılaşma" çabalarını, emperyalist Batı'nın hücumları ile imparatorluğun yıkılmayı önlemek için çırpınışlarını içeren bir dönem. Bu sıralarda mizah basınımız hangi konularla ilgileniyor, hangi sorunlara öncelik veriyordu? "Osmanlı mizah basınının elli yıllık bu son döneminde devamlı işlenen ana bir konu var: Toplumun ve kurumların batılılaşması. Bir bütün olarak Osmanlı gülmece ustaları her türlü tutucuya karşı Batılılaşmanın avukatlığını yaptılar. Ama Batılılaşmadaki abartmalarla, Avrupa'dan gelen veya getirilen yeniliklerin ortaya çıkardığı tuhaflıklarla ve özellikle bu yeniliklerin uygulamada doğurduğu veya karşılaştığı zorluklarla inceden inceye dalga geçmeyi de ihmal etmediler: Örneğin 1874'de *Hayal*'de yayınlanan, fotografçıya "Aman usta, dikkat et iyi benzesin!" diyen peçeli ve çarşaflı kadının karikatürü. Yeniliklerin içinde geliştiği ve iyi kötü modernleşmekte olan İstanbul da gülmece ustalarının en çok ilgi duydukları konularından biriydi. Olayların gelişine göre siyaset de mizah basınının ilgi alanına girdi. Avrupalı devletlerin "Hasta Adam"ın etrafında dolanmalarını var güçleriyle kınayan ve suçlayan gülmece ustaları rejimi genel olarak dolaylı yoldan eleştirdiler. Böylece siyasi ve maddi her türlü zorluğa karşın Osmanlı gülmece ustaları, günümüz gülmece basını için zengin bir miras olan siyasi ve toplumsal taşlama geleneğini yaratmayı bildiler."

Mart 1985'te *Tarih ve Toplum*'da yayınladığı bir yazıyla ünlü Türkolog R.Anhegger "Eski sarma sigara kâğıdı kapakları"nın[2] nasıl tarihi inceleme malzemesi olabileceğini ve böyle bir incelemeden ne tür tarihi bilgiler elde edebileceğimizi göstermişti. Günümüzde gözyaşından çoraba herşeyin bir tarihi olduğu artık biliniyor ve tarihleri yazılıyor. F.Georgeon'un hazırladığı sergiyi gezerken karikatür sanatının da bir tarihi olduğunu görüyor, karikatürlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun son elli yılındaki gelişmeleri, halkların değişik gelenek ve göreneklerini başka bir açıdan öğreniyoruz. Tebessüm de cabası. Sergi bize Osmanlı karikatür ustalarının Nasrettin Hoca, Karagöz, orta oyunu ve Bektaşilerden aldıklarını *Gırgır*'a kadar ulaştırmak için neler yaptıklarını da gösteriyor. □

[1] F. Georgeon, yazı ve yapıtları hakkında daha geniş bilgi için *Tarih ve Toplum*'un Kasım 1985 tarihli 23. sayısına bakılabilir, s.41-46.

[2] *Tarih ve Toplum*, Sayı: 15, Mart 1985, s.32-40.

Nasreddin Hoca Almanya'da

Herm. Siegfried Rehm *Nasreddin Der Scheim*, Fahrten, Meinungen und Taten des lachenden philosophen Nasreddin Hodscha, des Türkischen Eulenspiegels, Verlegt bei Schuster und Loeffler, Berlin und Leipzig 1916,114 sayfa.

NASREDDİN Hoca fıkraları Almanca'da ilk kez 1857 yılında Camerloher ve Prelog tarafından "Nasreddin's Schwänke und Räuber und Richter" adı ile Trieste'de yayımlanmıştır. Bu kitapta 126 Nasreddin Hoca fıkrası vardır. Günümüze kadar daha birçok Nasreddin Hoca fıkraları kitap ve incelemeleri yayımlanmıştır ki içlerinde Albert Wesselski'nin 1911 yılında yayımladığı "Der Hodscha Nasreddin" en önemli araştırma ve derleme olarak dikkati çeker.[1]

Yukarıda künyesi verilen ve adını "Şakacı Nasreddin" olarak dilimize çevirebileceğimiz kitap bugüne kadar yayımlanan kaynakçaların pek azında yeralıyor. Türkiye'de yayımlanan kaynakçalardan Arslan Kaynardağ'ın ve A. Esat Bozyiğit'inkilerle[2], Amerika Birleşik Devletlerinde, 1970 yılında yayımlanan "Archivum Ottomanicum II" adlı kitapta verilen kaynakçalarda görüyoruz kitabın künyesini.[3]

Kitabın giriş bölümünde "Nasreddin Kimdir?" başlığı altında Nasreddin Hoca tanıtıldıktan sonra 56 tane Nasreddin Hoca fıkrası veriliyor. Daha sonraki bölüm "Nasreddin'den Özgün Sözler" bölümü. Bu bölümde Nasreddin Hoca'dan 12 özgün söze yerveriliyor. Son bölüm ise "Doğudan Üç Hikâye" başlıklı. Bu bölümde de Arap dünyasından üç hikâye yeralıyor.

Kitabın yazarı H.S. Rehm Alman mizah antolojileri, kukla kitaplarının yanısıra "Mohammed und die Welt des İslâm" adlı kitabın da yazarı. Ortadoğu kültürüne yabancı olmadığı anlaşılıyor.

Ülkemizde henüz Nasreddin Hoca araştırmalarının başlamadığı bir zamanda yazılması açısından kitabın giriş bölümünün tamamını vermeyi uygun bulduk. Yazar burada Nasreddin Hoca'nın toplumumuzdaki yeri ve önemini belirttikten sonra onu Alman'ların yarı efsanevi mizah kahramanı Eulenspiegel ile de karşılaştırıyor.[4]

"NASREDDİN KİMDİR?

Bir zamanlar Osmanlı'ların başkenti olan Bursa'nın güneyinde, Anadolu demiryolunun üzerinde, eskiden Philomelion denilen Akşehir vardır. Dar, köşeli sokakları, düz damların yüksekliğini aşan minareleri, içlerinde en güzeli sihirli renkleriyle "taş medrese" diye anılan medreseleri, renkli pazarı ve meydanı ile diğer Anadolu şehirlerinin tamamen aynıdır. Buna rağmen Akşehir'in diğer Anadolu kentlerini kıskandıran bir özelliği vardır. Bazı bakımlardan bizim Eulenspiegel ile karşılaştırabileceğimiz, fakat gerçek nükteli yaşayış, yaratıcılık ve mizah konularında onu çok aşan, Türklerin mizah dehası Nasreddin Hoca'nın mezarı buradadır.

Nasreddin'in kaba kelime oyunlarından hiciv yazarlarının ince alaylı sanatlarının yüksekliklerine kadar varan fıkralarının sayısı çoktur. Onun ruhu bereketli, bir doğu bahçesi kadar verimlidir. Hayal atı onu iyi niyetle, neşeli ilham perilerinin mavi ülkelerinde gezdirir.

Kim ki doğu edebiyatını, yani islâm halklarını tanır, onun varlığının çekirdeğinin nasıl mizahla geliştiğini bilir. Nasreddin Hoca doğu yaşam tarzının en büyük örneğidir. Onda Türk halkının yükseliş zamanlarında mutlu, fakat düşüş zamanlarında da paniğe kapılmayan gerçek ve yapmacıksız moral yapısı kendini gösterir. Bu, o toplumun iç yapısının sağlamlığına işarettir. Biz bu nedenle, ilerideki sayfalarda Alman okuyucuya sunulan bu eski fıkralar üzerine sarfedilen çabaları boşa gitmiş saymıyoruz. Elbette onun neşesinin meyvaları üzerinde sıkı bir eleştiri yaptık. Doğu tarzına göre, nerede çok açık yürekli oldu, sözü ondan aldık, hattâ kaba ve anlamsıza vardığında ise onu izlemedik. Başka bir deyişle, Goethe'nin de "Doğu-Batı Divanı"nda özenle belirttiği gibi onu en iyi yönleri ile göstermeye çalıştık. İnanıyorum ki gerçek fıkra dostları neşeli insanlar onu bu şekliyle zevkle okuyacaklardır."

Kitapta yer alan 56 fıkranın çoğu sözlü ve yazılı gelenekte bilinen Nasreddin Hoca fıkralarıdır. Timur'la Nasreddin Hoca'yı karşılaştıran fıkralar da yer alıyor kitapta. O zamana kadar yayımlanan taş baskısı kitaplardan da yararlandığı belli oluyor. Bazı fıkralar da Nasreddin Hoca'ya yakıştırılmış fıkralar olarak göze çarpıyor. Bir tanesi şöyle:

"ŞARAP YİYİCİ

Akşehir'de şarap içme yasağı olduğu bir zamanda Nasreddin Hoca'nın şarap içtiği bildirilir valiye. O da Nasreddin Hoca'nın evine gider ve söylenenlerin doğru olup olmadığını sorar. Hoca:

— Doğru, der. Vali:

— Şarap içmenin Kur'an'la yasak edildiğini bilmiyor musun? diye sorunca da Hoca:

— Biliyorum, der, ama ben şarap içmiyorum, şarap yiyorum.

— Sonra da nasıl olduğunu göstermek için dolaptan bir ekmek alır içini oyar, oyduğu yere şarap doldurur ve içer. Daha doğrusu ekmekle yer. Vali bunu görünce:

— Sahiden, inandım şimdi. Bir de biz deneyelim der ve Hoca'nın yanından ayrılır."

Kısaltarak çevirdiğimiz bu fıkrada görüldüğü gibi Bekri Mustafa ve Bektaşi fıkralarında rastladığımız tarz ve öğeler mevcut. Bugün bile Nasreddin Hoca fıkralarına böyle karışmaların ayıklanamadığını görünce o zamanlar böyle yanılmaların daha sıklıkla rastlanabileceğini daha iyi anlarız. Fıkraların karşılaştırmalı incelemesini bir başka zamana bırakarak Hoca'mız için o zamanlar böyle güzel bir kitap yazarak onu Alman okuyuculara bütün iyilik ve güzellikleriyle tanıtan yazarın emeklerini takdirle karşılamamak elde değil.□

[1] Melahat Özgü, "Alman Kaynaklarına Göre Nasreddin Hoca", *Ilgaz*, sayı: 47, Ankara, 1965. s. 10-14

[2] Türkiyede yayımlanan belli başlı Nasreddin Hoca Kaynakçaları:
— Öztelli, Cahit, "Nasreddin Hoca Bibliyografyası", *Türk Folklor Araştırmaları*, sayı: 132,cild: 6, s. 2182-2183
— And, Metin, "Bir Oyun Ve Nasreddin Hoca Bibliyografyasına Ek", *Türk Folklor Araştırmaları*, sayı: 245, cil: 12 s. 5485-5488
Arbak, Perihan, "Nasreddin Hoca Bibliyografyası", *Türk Kültürü Araştırmaları*, yıl: 1, sayı: 2, Ankara, 1964, s. 326-344
— Ülkütaşır, M.Şakir, Cahit Öztelli, *Nasreddin Hoca*, Ankara, 1964 s. 19-24. (Kaynakça kısmı Cahit Öztelli tarafından yazıldı)
— Kaynardağ, Aslan, "Yabancı Dillerdeki Nasreddin Hoca Kitapları", *Türk Folklor Araştırmaları*, sayı: 329 cilt: 17, İstanbul 1976, s. 7856-7857
— Tokmakçıoğlu, Erdoğan, *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, Ankara, 1981, s. 246-263
— Bozyiğit, A.Esat, *Nasreddin Hoca Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme*, Ankara, 1987, 124 sayfa

[3] K.R.F.Burril, "The Nasrettin Hoca Stories", *Archivum Ottomanicum*, T. II, Mouton, 1970, s. 80

[4] Eulenspiegel için bkz: Melahat Özgü, a.g.y. s. 13-14, Meydan-Larousse, cild: 12, s. 455 Wilhelm Fraenger, *Deutscher Humor Ausfünf Jahrhunderten*, Wien, 1979, s. 6-10

MUSTAFA DUMAN

18. Yüzyılda Türk Müziği

Charles Fonton, *18. Yüzyılda Türk Müziği*, Çev. Cem Behar, Pan Yayıncılık, Kasım 1987, İstanbul, 127 s.

TÜRKİYE'DE yaşamış olan yahut bir vesileyle Türkiye'ye uğramış olan Avrupalılar yazdıkları seyahatnamelerde Osmanlı devleti ve toplumu hakkında edindikleri bilgi ve izlenimleri sunarlarken, Osmanlı sanatı, kültürü ve yaşayış biçiminin bilinmedik yönlerine ışık tutan bilgi ve gözlemler sunmuşlardır. Bu tür bir bilgiye Avrupa toplumlarının pek ihtiyacı yoktur da bizim vardır. Çünkü Doğu kendini tanımlamamıştır. Bir başka deyişle, Yahya Kemal'in özlü deyişiyle, biz de, öteki Doğu toplumları gibi, "şifahî bir toplumuz". Sözlü bir geleneğin insanlarıyız. Yazılı kültür çevresine mensup sanat erbabımızın bile sözlü gelenek içinde tükettiklerinin birçoğunu gezginler yazıya geçirmişlerdir. Seyahatname türündeki eserlerin bir başka önemi, yazarın konuya "dışardan" bakmış olmasının sağladığı avantajdadır. Çünkü insan içinde yetiştiği ortamın özgül niteliklerini doğal, *verilmiş* nitelikler olarak algıladığından, bunları tanımlamaya çalışmaz, dolayısıyla, insan kendini de toplumunu da kolay kolay bir araştırma nesnesi gibi göremez.

Osmanlı kültürünün tarihi yazılmamış bir alanı da klasik Türk musıkisi. Gezginler bu alanda da dikkate değer bilgi ve gözlemler sunabilmişlerdir. Yeni yayımlanan *18. Yüzyılda Türk Müziği* adlı kitap bunun güçlü bir kanıtı. Eserin yazarı Charles Fonton yedi yılı İstanbul'da olmak üzere ömrünün büyük bölümünü Osmanlı ülkesinde geçirmiş bir Fransız dragoman. Özgün adı *Şark Musıkisi: Avrupa Musıkisiyle Karşılaştırmalı bir Deneme* olan eser, konuyla ilgili kimi uzmanlarca görülmüş, okunmuş olmasına rağmen, bugüne kadar hiçbir dilde yayımlanmamıştı. Elyazmasını ülkemizde ilk kez okuyan yazar Mahmut Ragıp Gazimihal'dir. Ancak, Gazimihal eseri enine boyuna değerlendirmeye girişmemiş, içeriğini kısaca tanıtmakla yetinmişti. Üstelik, Gazimihal eserin önem derecesini belirlemekte biraz tereddütlü davranmış; *Şarkî Anadolu Türkü ve Oyunları*nda (1929) esere değer veren bir dil kullandığı halde, *Türkiye-Avrupa Musıki Münasebetleri*'nde (1939) aynı eseri "pek muhtasar ve yanlışlarla dolu" diye nitelemişti. Bu eseri Türkçe'ye çeviren Cem Behar, Fanton'u Türkçe'de gerçek anlamda değerlendirmiş olmaktadır.

Kitap üç ana bölümden oluşuyor. I. Bölüm "Şarkıların Musıkinin Kökeni Hakkındaki Görüşleri", II. Bölüm "Şarkıların Musıkideki Tarz ve Tavırları ile Özel Beğenileri", III. Bölüm de "Şark Musıkisinin Kuralları" başlıklarını taşıyor; daha sonra da, Fonton'un notaya aldığı altı eserin notası veriliyor. Fonton'un çalışmasında en çok üzerinde durulması gereken bölümler, Türk musıkisi sazları ile usülleri üstüne verdiği bilgilerin ve dinlediği musıkiyle ilgili gözlemlerinin yeraldığı bölümlerdir.

Behar çevirdiği metni kapsamlı, daha doğrusu tüketici bir sunuş yazısıyla yorumlayarak tanıtıyor. Eserin güme gitmemesi için, metnin önemli gördüğü yönlerini açıklıyor, Öyle ki, kitabı tanıtmak isteyebilecek olanlara pek iş bırakmıyor. Ben bunlara, metni okurken bende uyanan bazı düşünce ve izlenimleri ekleyebileceğim.

Klasik Türk musıkisi genellikle, sürekli kendini tekrarlayan, kalıplaşmış bir gelenek olarak ele alınır. Bu musıkinin günümüzdeki müntesipleri bile böyle bir yaklaşım içinde olmadıklarını gösteren bir düşünce ortaya koymamışlardır. Oysa hiçbir sanat geleneği mutlak anlamda kalıplaşmış olamaz. Kural olarak, geleneklerin kendilerini yeniden üretebilmesi için, geleneğin temsilcileri geleneğin bir önceki dönemine ait örneklerine *birşey* eklemek zorundadır. Şüphesiz, kapalı geleneklerde üretici bir önceki örnekten eleştirel bir tavırla kopamaz, ama geleneği üreten gizil güç bir önceki örneğin olduğu gibi tekrarlanmaması şartını da dayatır. Gelenek kendini olduğu gibi tekrarlar duruma düşerse, biter, "tarih" olur. Klasik Türk musıkisi geleneğinin de -bu geleneğin kuruluş aşaması için söz konusu edilebilecek büyük kopmalar dışında- çok yumuşak, ince çizgili, küçük kopmalarla gelişen bir evrimi olmalıdır; geleneğin bunalım "anları"nda bu kop-

malar daha belirgin bir hal alabilir. Klasik Türk musıkisi tarihinin yazılmasına katkıda bulunacak olanlar, onun ince, yumuşak çizgili ivmesini yorumlama göreviyle de karşı karşıya kalacaklardır.

Fonton'un eserinde, geleneğin kendi-

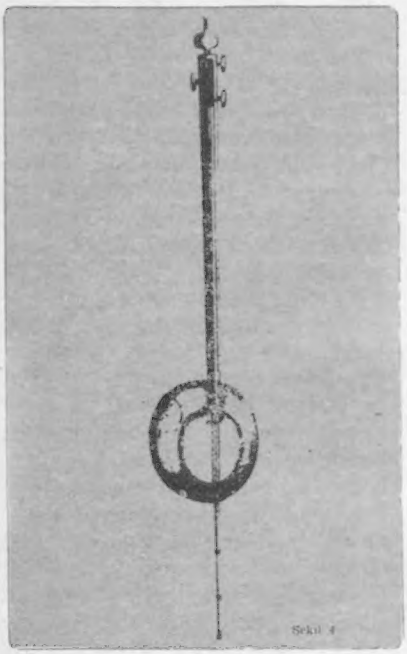

Kitapta yeralan tanbur resmi.

ni tekrar ederek yaşayamayacağını dile getiren, ince bir dikkat ve gözlem ürünü bölümler var. İşte bunların en çarpıcı olanlarından biri: "Bir *peşrev* bestelemek için, o ana dek bestelenmiş peşrevlerin tümünü bilmek gerekiyor. Eğer yeni bestelenen peşrev öncekilerden birine benzerse, derhal *intihal* damgası vurulur. Şarklılara affedilmez bir suç olarak görünen intihale, aslında Şark'ta her yerden daha az rastlanır (...) Yeni bir peşrev bestelemek isteyen, melodi, âhenk ve geçkilerinin ne o usülde ne de başka usüllerde bestelenmiş peşrevlerin hiç birine benzemeyen bir eser meydana getirmek zorundadır." Son cümlede yazar usül kullanımının değindiğimiz sorun açısından önemli bir gösterge olduğunu kavradığını gösteriyor. Genel bir teorik yaklaşım olarak belki diyebiliriz ki, usül, makam (ve geçki) uygulamalarının belli bir dönem içindeki örnekleri ile daha önceki ve daha sonraki örneklerini karşılaştıran ve aradaki benzemezlikleri ortaya çıkarmaya girişen bir araştırmacı, Türk musıkisinin gelişme doğrultusu sorununa ışık tutan sonuçlara varabilir.

Fonton musıki formları arasında en çok *peşrevler* üstünde duruyor. Bunun nedeni, acaba, temelde bir saz musıkisi olan Batı musıkisi ortamından gelmiş olmasının doğal bir sonucu olarak daha çok saz musıkisine ilgi duyması mıdır, yoksa saz musıkisinin o dönemde önem kazanmaya başlaması mıdır, bilemiyoruz. Oysa bugün saz musıkisi deyince akla daha çok 19. yüzyıl gelir ve bu dönemin doruk noktası olarak da Tanburî Cemil kabul ediir: günümüzde seslendirilen peşrev ve saz semailerinin çoğu da 19. yüzyıl bestecilerine aittir. Fonton'un "saatlerce *taksim* edebilen" icracılar olduğunu yazması ise, bu biraz abartılmış bir gözlem sayılsa bile, 18. yüzyıl ortalarında, bugün adlarını bilemediğimiz büyük taksim ustaları olduğunu açıkça dile getirmektedir.

Kitabın başka bir çarpıcı yönü de, yazarın Türk musıkisinin "içsel" bir özelliğini, bu sözlü geleneğin notaya gelmez eğim ve büklümlerindeki özelliği kavramış olmasında. Örneğin şu cümleler: "Gerçekte bir parçayı notaya almak mümkün olsa bile, bir Avrupalının çalacağı bu parçayı bir Şarklının tanıyıp algılaması mümkün olmaz. Çünkü her notaya, her sese, Şarkın özel çeşnisini katmak gerekir ki, bunu da ancak o musıkiye hakkıyla vâkıf olanlar yapabilir. Bu musıkiyi notaya almayı dene-

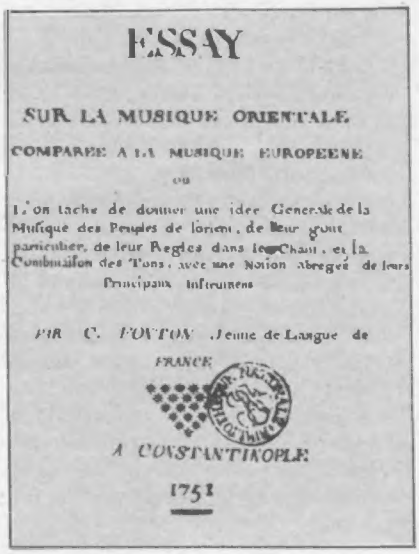

ESSAY

SUR LA MUSIQUE ORIENTALE

COMPARÉE A LA MUSIQUE EUROPEENNE

On tache de donner une idée Generale de la Muſique des Peuples de l'orient, de leur gout particulier, de leur Regles dans le Chant, et la Combinaiſon des Tons, avec une Notion Abregée de leurs Principaux Inſtrumens

PAR C. FONTON Jeune de Langue de FRANCE

A CONSTANTINOPLE

1751

miş olanlar hep bu sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Bu parçalar, notaya alındıkları biçimde çalındıklarında tanınmaz hale gelirler, süs ve çeşnilerinin kendine mahsus lezzetlerini yitirirler." Bu tespit, hangi değiştirme işareti kullanılırsa kullanılsın, notanın Türk musıkisi nağmelerinin inceliklerini ifade edemeyeceğini düşünenlerin kaygılarını da destekler. Gene bu bağlamda, yazarın tanbur perdelerinin iniş ve çıkış entonasyonuna ilişkin tespitleri de öncelikle icracıları düşündürmesi gereken çok önemli bir noktadır; ancak, Türk musıkisi perdelerine iniş ve çıkışta farklı adlar verilmesine yolaçan entonasyon özelliklerini günümüzün kulağı hassas,

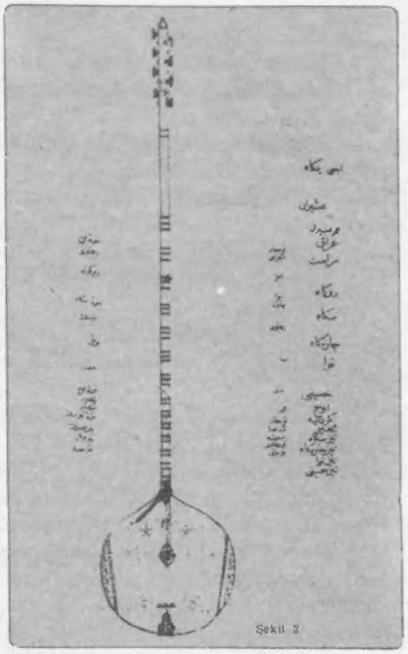

Fanton'un keman dediği, sinekeman

en usta icracılarının bildirdiklerini ve uyguladıklarını sanıyorum. Gelelelim, asıl çarpıcı olan şu ki, bir Niyazi Sayın, bir Necdet Yaşar bu konudaki duyarlılıklarını yazıya dökemezler de, bu bilgi, iki yüzyıl önce yaşamış bir Fransız gezginin kalemiyle yazıya geçer. Demek ki, Türk musıkisi hâlâ "şifahî" geleneğini sürdürmekte...

Bu yayın vesilesiyle seyahatnamelerin Türk musıkisi için taşıdığı önemi de vurgulamış olduk. Bu musıkinin tarihi yazılırken, bilinen, klasik kaynakların yanında seyahatnamelerin de yeni bir kaynak olarak yeralacağı kesindir. Yalnız, seyahatnameler, yapıları gereği, hurafe ile olguyu, önyargı ile gözlemi, yanlış ile doğruyu yan yana barındırdıklarından, bu kaynaklardaki malzemenin ayıklanması gerekir. Bununla birlikte, en kötü bir seyahatnamede bile işe yarar birşey bulunabileceği unutulmamalıdır. Bu yararlı malzemelerin iğneyle kuyu kazarcasına da olsa biriktirilerek bir araya getirilmesi Türk musıkisi tarihinin biraz daha aydınlanmasına katkıda bulunacaktır. Cem Behar'ın bu çalışmasının bu yolda çaba harcayacak olanları özendirmesini dilerim. □

BÜLENT AKSOY

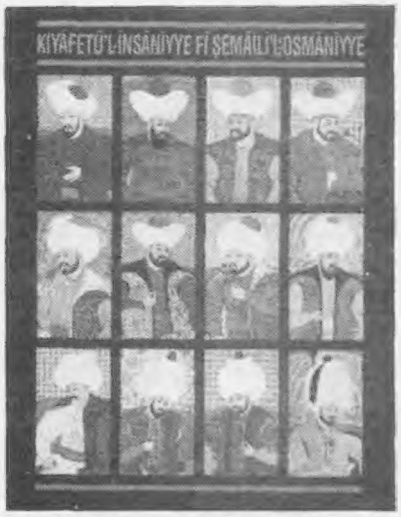

Kıyâfetül'l-İnsaniyye fî Şemâili'l-'Osmâniyye. Ministry of Culture and Tourism of Turkish Republic Ankara. (İstanbul: The Historical Research Foundation, Istanbul Research Center, 1987., İngilizce 45 sayfa ve 63 yaprak tıpkıbasım).

SULTAN III. Murad dönemi tarihçilerinden Seyyid Lokman Çelebi'nin bu ünlü eserinin, Millet Kütüphanesi'nde kayıtlı (Ali Emiri, Trh. no. 1216) nüshası, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi'nin denetimi altında yayıma hazırlanmıştır. 1987 Kanuni Sultan Süleyman Yılı münasebetiyle Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın etkinliklerinden biridir. Özenli bir biçimde basılan eserin 45 sayfalık bölümü sayın Prof. Dr. Süheyla Artemel tarafından İngilizceye çevrilmiştir: Önsöz (s.10), giriş (s.11-20), Osmanlı sultanlarının tavsifi (s.21-29), kaynakça (s.30-31), dizin (s.32-45) ayrıca 63 yapraklık tıpkıbasımı da eklenmiştir. Tıpkıbasımda, Osman Gazi'den III. Murad'a kadar, adı bilinmeyen bir sanatkârın yaptığı 12 padişahın minyatürü vardır. Bu minyatürler 1980 yılında İstanbul Halk, Çocuk ve Gezici Kütüphaneleri Geliştirme Derneği'nce bastırılmıştı. Lokman Çelebi'nin Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde bulunan nüshaları da Mehmet S. Tayşi'nin bir yazısında (İslâm Medeniyeti Mecmuası, c. IV. sayı 2, Kasım 1979) tanıtılmıştır.

TURGUT KUT

Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyhül Vüzera, Serasker Mehmet Namık Paşa*, İstanbul, 1987, 324 s.

TANZİMAT döneminde önemli siyasi, idari ve askerî görevlerde bulunmuş olan Mehmed Namık Paşa (1804-1892) üzerinde durulması gereken bir şahsiyettir. Daha önce Şehabeddin Akalın İÜEF Tarih Dergisi'nin 7. sayısında (1953) Mehmed Namık Paşa'nın resmi hayatıyla ilgili bir inceleme yayınlamıştı. Bu kez torunlarından olduğunu öğrendiğimiz Ahmet Nuri Sinaplı Paşa'nın hayatını daha geniş olarak yazma teşebbüsünde bulunmuştur. Ama yazarın amatör bile denilemeyecek kadar tarihçilikten uzak olduğu hemen her satırdan anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu teşebbüs akîm kalmış durumdadır.

Bir tarihçide bulunması gereken asgarî tahlil ve terkib fikri ya da endişesi bir yana kitapta birbiri ardınca sunulan belgeler arasında çoğu kez bağlantı dahi kurulmamıştır. Fark edilebilen tek şey belgelerin kronolojik olarak altalta dizildiğidir. Ayrıca belgeler herhangi bir seçmeye tâbi tutulmadığı gibi en basit transkripsiyon kurallarına bile uyulmadan yayınlandıklarından okunamaz ve anlaşılamaz durumdadır. Buna bir de sonsuz denebilecek sayıda dizgi yanlışları eklenince (kitabın sonunda yalnız farkedilenleri kapsayan sekiz sayfalık bir yanlış-doğru cetveli var) kitap iyice içinden çıkılamaz bir görünüm kazanmaktadır. Sonuç olarak, böyle önemli bir şahsiyetle ilgili bu kitap büyük ölçüde boşa gitmiş bir emek niteliği taşımaktadır.

NURİ AKBAYAR

Prof.Dr. Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-nameleri*, Kültür ve Sanat Yayınları, basım yeri ve tarihi yok. (Kayseri?, 1987?), 200 s.

YAZARIN 1979'da Ankara Üniversitesi'ne sunduğu doçentlik tezi olan kitap şimdiye kadar üzerinde pek durulmamış olan siyasetnameler konusunda ilk toplu çalışmadır. Daha önce Bursalı Tahir Bey (1914) ile Agah Sırrı Levend (1962) bu alandaki eserleri tanıtmışlardı. Bazı siyasetname örnekleri de yayınlamıştı. Ama siyasetnamelerin ortak nitelikleri, türleri, gelişimi üzerinde ciddi bir araştırma yapılmamıştı. Ahmet Uğur'un çalışması konuya bu açıdan yaklaşmakla birlikte bu alanda Osmanlı döneminde yazılmış eserlerin tümünü kapsamamaktadır. Ağırlıklı olarak yazarın daha önce de üzerinde durduğu Lütfi Paşa'nın *Âsafname*'si çerçevesinde 16-17. yüzyıl siyasetnamelerinden seçilmiş örnekler, değerlendirilmektedir.

Bir giriş ile üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümü İslâmda siyasi

hayatın ana ilkeleri ve bu konumda yazılan ilk eserler ile İslâmda din ve siyaset ilişkisi, bu konuda yazılan eserler ve Türk siyasi hayatına etkileri; ikinci bölümü Osmanlı siyasetnamelerinin yazılış nedenleri, ilk olarak bu konuda yazılanlar ve bunların kısaca tanıtımları, Osmanlı siyasetnamelerinin tahlilleri;

üçüncü bölümü de Osmanlılarda (Türklerde) saltanat kavramı ve saltanatın ilkeleri, Osmanlı siyasetnamelerinin öneriler yönünden konusu adlı alt başlıklara ayrılmaktadır.

Bu çalışma dilerizki, Osmanlı dünyasını tanımamız bakımından son derece önemli metinler olan siyasetnamelere daha çok ilgi gösterilmesi için iyi bir vesile olur.

NURİ AKBAYAR

Prof.Dr. Harun Tolasa (Hazırlayan), *Kendi Kalemiyle Temeşvarlı Osman Ağa* (Bir Osmanlı Türk Sipahisinin Hayatı ve Esirlik Hatıraları), Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Konya, 1986, 212 s.

OSMANLI edebiyatında örneklerine az rastlanan otobiyografi-anı türündeki eserlerin en ilginçlerinden biri olan Temeşvarlı Osman Ağa'nın hatıraları daha önce de dikkati çekmişti. İlk kez R.F. Kreutel ve O.Spies eseri Almancaya çevirerek yayınlamışlar (1954 ve 1962), M. Şevki Yazman (1961) ile Esat Nermi (1971) bu Almanca metne dayanan Türkçe yayınlar gerçekleştirmişlerdi. Orijinali British Museum'da bulunan Türkçe asıl metnin transkripsiyonunu ise yine Harun Tolasa, Prof. Fahir İz yönetiminde mezuniyet tezi olara hazırlamıştı (1964). Bu arada R.F. Kreutel de asıl metni yayınlamıştı (Die Autobiographie des Dolmetschers Osman Aga aus Temeschwar, Hertford, 1980). Bu kitapta yayınlanan metin ise aslının sadeleştirilmiş biçimidir.

Prof. Dr. Harun Tolasa (1938-1983), kitabın başındaki önsöz (s.1-11) ve girişte (s.13-40) eseri çeşitli açılardan değerlendirmekte, yazarın kişiliğini aydınlatmaya çalışmaktadır. Sadeleştirilmiş metin 43-170. sayfalar arasında yeralmaktadır. Bu sayfaların altındaki dipnotlarında asıl metindeki önemli cümlelerin transkripsiyonu da verilmektedir. Kitabın sonunda da kısa bir sözlük ve dizin vardır.

1687/88'de Lipova Kalesi'nde Avusturyalılara esir düşüp oniki yıl yâd ellerde kalan Temeşvarlı Osman Ağa'nın başından geçenler ilginç olduğu kadar, dönemin Avrupasını bir Osmanlı sipahisinin gözüyle anlatması bakımından önemlidir de. Bu yönüyle tarih edebiyatımızda belki de tek örnektir.

NURİ AKBAYAR

EDEBİYAT · TARİH · POLİTİKA · FELSEFE

DEFTER

ARALIK · OCAK · 1987 · İKİ

TÜRK TOPLUMUNU İNCELEME ARACI OLARAK SİVİL TOPLUM
Şerif Mardin

İNSANIN VEKARI ÜZERİNE BİR SÖYLEV
Pico della Mirandola

PERSEUS
Hilmi Yavuz

DERMATOMİYOZİT
Gülgûn Ayral

HASTA OLMAK ÜZERİNE
Virginia Woolf

BAROKKO
Lale Müldür

ÖLÜM ÜZERİNE SPEKÜLATİF DÜŞÜNCELER
Yaşar Çabuklu

YASAK ÖLÜM
Philippe Ariès

CAMLARDA - ISLAHAT
Roni Margulies

İZMİR FUARI ECA PAVYONU
İhsan Bilgin

BECKETT GEÇİYOR
Orhan Koçak

SON
Samuel Beckett

İLKELCİLİK, POLİTİKA ve ORYANTALİZM
Patricia Springborn

YALNIZ KORO
Ezel Akay

ÖTEKİ HALİT ZİYA
İskender Savaşır

HALİT ZİYA, YAKUP KADRİ ve DİĞERLERİ
Leman Karaosmanoğlu
İskender Savaşır

MÜZİK NEYİ ANLATIR
Bülent Aksoy

YAZI VE YABANCILAŞMA
Korhan Gümüş

METİS YAYINLARI Başmüsahip Sokak 3/2 Cağaloğlu/İstanbul